

Борис Малиновський Шлях солдата

Борис Миколайович Малиновський народився 24 серпня 1921 року в сім'ї вчителя. Закінчив Івановський енергетичний інститут. Член-кореспондент НАН України, доктор технічних наук, професор. Учасник Великої Вітчизняної війни. Пройшов шлях від солдата до командира артилерійської батареї. Двічі поранений. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни II ступеня, медалями "За бойові заслуги", "За перемогу над Німеччиною в Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.", орденом Трудового Червоного Прапора. Лауреат Державної премії України та премії НАН України ім. С.О. Лебедєва.

Рецензенти В.І. Кучер, А.М. Хорунжий

Серія "Доблесть"

Борис Миколайович Малиновський

ШЛЯХ СОЛДАТУ

Повість

Київ, "Радянський письменник", 1984

Редактор Я.В.Гончарук

Художник М.А.Войнаровський

Художній редактор Д.А.

Технічний редактор Л.М.Бобир

Коректор С.І. Слабошевська

Інформ. бланк №1566

Здано на виробництво 21.11.1983

Підписано до друку 10.04.1984

Малиновський Б.М. Шлях солдата:

Повість, - К: Радянський письменник, 1984, 192 с

Це повість колишнього фронтовика-артилериста, нині члена-кореспондента АН УРСР, який працює в Інституті кібернетики імені В.М. Глушкова АН УРСР, який пройшов важкі фронтові дороги, який пізнав гіркоту тяжких відступів на початку великої битви з фашизмом та радість перемог. Війна вдень і вночі, взимку та влітку, життя в землянці, у лісі та в болоті, тяжкі бої та походи, страждання та короткі хвилини радості фронтовика – все є у цій простій, але щирій солдатській сповіді.

"Шлях солдата" Борис Малиновський

Світлої пам'яті брата Льови присвячую

БОРЯ, ВІЙНА!

Останні години.

Суботнього вечора 21 червня 1941 року я отримав звільнення на цілу добу і приміським поїздом виїхав з військового містечка до Ленінграду. У містечку стояв наш 108-й гаубичний артилерійський полк.

У неділю, 22 червня, до Ленінграду повинна була приїхати сестра мого батька – Павла Василівна, або просто Паля, як я називав її в дитинстві. Про це мені повідомили батьки, які мешкали в Іванові. За два роки, що я був в армії, у мене в перший рік служби побував батько разом із старшим братом Левом, а трохи згодом – мама. Лічені години, проведені разом з ними, пролетіли для мене як одна мить. Коли приїхала мама, мені не можна було навіть взяти звільнення. Була середина тижня, а нас відпускали з частини лише щонеділі. Врятувала мене винахідливість старшини. Не довго думаючи, він відправив моє відділення в'язати віники. Вишукавши бійців, я вивів їх із військового містечка до лісу. Червоноармійці зрізали березові гілки, а я розмовляв із мамою.

Близька зустріч з Палею втішила мене, розбудила спогади про рідний будинок, змусила задуматися про майбутнє: призначені мені два роки служби вже закінчувалися.

За вікном вагона, незважаючи на пізній час, було дуже світло. Миготіли дерева, телеграфні стовпи, лісові галявини. Подумки я вже був у рідному Іванові. 24 серпня мені виповниться двадцять років. Уявив, як з'явлюся цього дня у рідному домі. Уява моя почала малювати одну картину за іншою. Тиха, майже замиська вулиця. Будинок з воротами та хвірткою в сад, із зеленими листками на вікнах. Невисокий ганок. У сінях темно, я ледве намагаюся увійти й увійду до хати. Мама мене побачить першою, визирнувши з кухні до передпокою – подивитися, хто прийшов. Яка радість засвітиться у її великих чорних і таких лагідних очах! Як міцно і трепетно вона обійме мене! І одразу ж крикне: "Батьку, дивись, хто прийшов!"

А він уже входить до передпокою. Ми цілуємося, обіймаємо одне одного.

"Чому ти не сповістив нас? Ми б зустріли тебе!" - З ноткою милого бурчання в голосі скаже він.

Ось уже мчать Льолька і Льова – мої сестра та брат. Дивляться і не впізнають мене у військовій формі. Вони і самі виростили!

Стоп! Я припинив політ своєї нестримної фантазії. У серпні буду ще в армії, чудес у світі не буває – термін моєї служби закінчувався лише у жовтні. Батьки в останньому листі питали мене про плани на майбутнє. Відповісти на це було не так просто. Мені дуже хотілося повернутися до інституту, звідки був призваний до армії, і я вірив, що це можливо. Коли нам, студентам-першокурсникам, стало відомо, що ми служитимемо в армії, нас кілька разів збирали та пропонували вступати до різних військових училищ. Частина студентів погодилася, але більшість вирішила йти на службу в армію, вважали, що, відслуживши 2-3 роки, можна повернутися до інституту. Так думав і я.

На другий рік служби моя впевненість у швидкому поверненні "на громадянку" почала згасати. Хоча наша країна підписала з гітлерівською Німеччиною пакт про ненапад, відчувалося наростання військової небезпеки, "Дивна війна" на Заході закінчилася розгромом Франції. Гітлер захопив Данію, Норвегію, Югославію та Грецію. Майже вся Європа опинилася під чоботом фашистських окупантів. До нас у полк за останні місяці

прийшло велике поповнення з числа "приписників". Це було схоже на негласну мобілізацію.

Новий нарком оборони Маршал Радянського Союзу Тимошенко вимагав максимального наближення військових занять до бойової обстановки. Збільшилася кількість бойових стрільб, зростали масштаби навчань. Ми виїжджали до таборів і тренувалися вести артилерійський вогонь у суворі морози, чого раніше не практикувалося. "Робити все так, як у бою" – стало основним гаслом армії. Все це змушувало мимоволі замислитися...

Відправляючи додому фотографію, на якій були зняті всі сержанти нашої батареї на чолі зі старшиною, я напівжартома-напівсерйозно зробив такі доповнення до звань та прізвищ:

"Старшина Косаговський – учасник всіх боїв і воєн; сержант Малиновський – майбутній учасник боїв та воєн; старший сержант Парахонський – ніде не воював", – і так далі.

Старшині я зробив такий запис тому, що він брав участь у боях на озері Хасан, Халхін-Голі, на Карельському перешийку і любив повчати нас, посилаючись на свій бойовий досвід.

Коли 1940 року вводилися сержантські звання, у газетах багато писали про роль молодших командирів. Це тішило наше самолюбство, і ми цілком віддавалися службі, хоча більшість і не думала залишатися в армії довше за визначений термін. На очах один одного ми з новобранців-червоноармійців – простих хлопців – вирости в досвідчених, як нам здавалося, "бувалих" сержантів, тих, кого в газетах називали "кістяком" Червоної Армії. "А шкода буде розлучатися восени з хлопцями, особливо з тими, з ким пліч-о-пліч прожив два роки служби", – мимоволі думалося мені.

Зараз уже служити було легко, не те, що спочатку, коли все було нове, незвично, а я був недосвідчений і непристосований для самостійного життя.

Армійські порядки та взагалі службу в армії до призову я уявляв лише за книгами, прочитаними у школі.

В армію я був призваний у 1939 році, у жовтні, провчившись два місяці на першому курсі Ленінградського гірничого інституту. У 40-му запасному артилерійському полку розпочав службу червоноармійцем. Через два або три місяці бійців, які мають середню освіту, направили в полкову школу, і стали називати курсантами.

Вранці від міцного сну нас будив дует голосів днювального і старшини Шепеленко:

– Перша батарея, підйом!

Летіли у бік ковдри, ми схоплювалися з нар, одягалися якнайшвидше, знову лізли на нари – заправляти свої ліжка. Потім з шаленою швидкістю накручували онучі і тицями ногами в чоботи вже під нову команду старшини:

– Батарея, шикуйся!

На ходу підперезуючись ременем, ми бігли шикуватись.

– Рівняйся! Струнко! Спр-рава нал-ліво по пор-рядку р-розрахуйся! Надстроковик Шепеленко був, безумовно, великим майстром своєї справи. За кілька тижнів він навчив нас підніматися і заправляти ліжка за лічені хвилини, акуратно і туго затягувати пояс на гімнастерці, чистити до блиску гудзики та чоботи, тримати чистими підкомірці. Арсенал методів виховання в нього був невеликий, але дієвий. Цьому сприяла сама ситуація казарми, побудованої ще до революції. Щодня треба було мити з тирсою цементну підлогу, чистити холодні туалети й умивальні кімнати, топити пічки, пиляти і колоти для них дрова, збирати недопалки, накидані поблизу будівлі. Усе це стосувалося обов'язку дневальних. Однак спочатку це більше випадало на долю тих, хто, на думку старшини, погано осягав правила поведінки молодого бійця – спізнювався на шиккування, сперечався, збивався з ноги під час стройової ходьби.

Я робив усе з великим старанням і незабаром став відмінником бойової та політичної підготовки. Не все виходило одразу. Оскільки з нас готували молодших командирів, то вчили командувати відділенням. Наче це просто наказати своїм товаришам: "Відділення, шикуйся! Рівняйся! Струнко!" Але в мене, та й у інших курсантів, спочатку вилітали з горла лише жалюгідні подоби розкотистих шепеленківських команд.

Мені довго також не вдавалися стрибки через "коня" – відомий фізкультурний снаряд, який ми глузливо охрестили "кобилою". Старшина і тут вигадав простий спосіб навчання. Коли йшли на обід, по дорозі він підводив нас до снаряду, що стояв неподалік нашої казарми, і ми по черзі розбігалися і стрибали через нього. Хто виконував стрибок добре – міг йти до їдальні. Невдахи залишалися і робили нові спроби впоратися з "кобилою".

Не обійшлося і без курйозів. Вперше в караулі стояв уночі, охороняючи ворота гарнізонного складу, і на мене мало не наїхав трактор. Він став наближатися, і я закричав:

– Стій!

Тракторист, звісно, не чув мого голосу і продовжував їхати. Я загорлав на все горло:

– Стій! Стрілятиму! – І відчув, що зірвав голос.

А трактор ревів уже зовсім близько. Водій нарешті побачив мене та зупинив трактор. Я вже встиг зарядити гвинтівку, націлив ствол на вікно кабіни і, тремтячи від напруги, був готовий вистрілити, якщо трактор не зупиниться...

Тракторист вискочив із кабіни. Голосом, що зривається я йому скомандував:

– Руки вгору!

Потім натиснув кнопку дзвінка для виклику начальника варти. Той прибіг, перевірів документи "порушника", вилаяв його та відпустив.

– Ти зарядив гвинтівку? – Запитав він мене.

– Так!

– Розряди!

Я обережно відчинив затвор, але патрона в темряві не помітив, мені здалося, що він упав на землю. Хвилин десять ми обидва лазили руками по замерзлій, уже припорошеній першим снігом землі, поки начальник варти не здогадався перевірити, скільки патронів у мене залишилося в магазині. Усі п'ять були на місці. Похапцем я не до кінця відвів затвор, патрон не пішов у ствол, залишився в магазині.

На радощах (а за втрачений патрон суворо карали) начальник варти не став мене лаяти, тільки соковито сплюнув і пішов.

Нарядів поза чергою я не мав. Але один раз, у перші дні командування відділенням, довелося мені все ж таки невинно постраждати. Я проводив заняття з стройової підготовки. У моєму відділенні був червоноармієць, з яким я ніяк не міг упоратися. Чого він тільки не творив? Одного разу, коли я влаштував перерву в занятті, він замість туалету поспішно рушив до рогу нашої казарми і зайшов у маленький кам'яний сарайчик, порожній і незаконно пристосований під одвічну людську потребу. Я це помітив, але не зауважив. Уявіть собі мій жах, коли, повернувши голову, побачив командира полку, що прямує до "місця злочину". Поманив мене рукою, він підійшов до сарайчика і відчинив двері. Боєць, побачивши нас, витягнувся по стійці "струнко".

– Гарний гусак! – сказав командир полку, дивлячись з усмішкою на голоногого червоноармійця.

– Це твій боєць? – звернувся він до мене. – Ось і вичистить тут все до блиску! – І трохи м'якше додав: – Це для науки: бійців не тільки стройової вчити треба, а й виховувати!

Грюкнув дверима і пішов.

На наше щастя, старшина не розпитував нас, для чого нам цього дня знадобилися відро, лопата і швабра. Попрацювали ми на славу! Кажуть, немає лиха без добра: боєць після цього випадку перестав підводити мене. Виходить, командир полку знав, що робив...

Справжня військова служба почалася для мене, коли я потрапив до 108-го ГАП, куди був переведений на другий рік служби. То був кадровий полк Червоної Армії, озброєний потужними 203-міліметровими гаубицями. Його славне бойове минуле ще вище підняло в моїх очах значущість перебування в армії. Початок історії частини поклав важкий артилерійський дивізіон, який був сформований 8 липня 1920 р. у складі 48-ї стрілецької дивізії II Кінної армії. Відзначився у роки громадянської війни, дивізіон перетворили на полк. За відмінні показники у бойовій та політичній підготовці наказом Реввійськради у 1923 році він був удостоєний звання "Зразковий". У Червоній Армії на той час було лише три

частини, які мали це високе звання.

Першим командиром полку був майбутній герой громадянської війни в Іспанії, кавалер трьох орденів Червоного Прапора В.І. Димитров, болгарин за національністю. Довгий час полком командував Н.М. Хлебніков, колишній начальник артилерії Чапаєвської дивізії.

У вересні 1939 року полк взяв участь у визвольному поході радянських військ у Західну Білорусію, і з листопада 1939 року у складі частин 56-го стрілецького корпусу 23-ї армії брав участь у боях проти білофінів.

Я потрапив у полк, коли його відвели під Ленінград. За вмілі дії та мужність кілька командирів та червоноармійців полку були нагороджені орденами та медалями. Кожен нагороджений уявлявся мені людиною незвичною, героєм у сенсі цього терміну. Та й не лише мені. Коли, отримавши звільнення на суботу, ми, сержанти, ходили в кіно, жодна касирка не наважувалася зупинити нашого помкомвзводу, який був твердо впевнений, що вхідним квитком для нього є медаль "За відвагу", що яскраво виблискувала на його грудях.

Тут, у кадровому полку, я пройшов гарну школу бойової виучки, комсомольської роботи, товариства. Особливо мені подобалися заняття з підготовки даних для відкриття вогню та управління вогнем артилерійської батареї. Цю складну науку я здолав швидко і пишався тим, що на заняттях, які проводяться в "навчальному класі" – на полігоні, міг найшвидше молодших командирів підготувати дані, безпомилково вів пристрілювання і стрільянина на поразку. Виконання цих завдань не входило до обов'язків молодших командирів. Проте це, мабуть, робилося з метою, щоб підготувати з нас молодших лейтенантів. Останні місяці в полку говорили, що тих, хто має середню освіту, замість демобілізації направлять на курси молодших лейтенантів.

...А поїзд уже підходив до Ленінграду.

На Суворовському проспекті у старому триповерховому будинку мешкала Зоя, дочка Палі. До неї я й поїхав. У перші місяці після призову Зоя приїжджала до мене майже щонеділі – відвідати і щось привезти: домашнього печива, цукерок, різної їжі. Зима 1939 року почалася із лютих морозів. Коли стояв на посту або був на польових заняттях, ноги мої багато разів опинялися на межі обмороження. Із чобіт я їх витягав, не відчуючи пальців. Зоя приїжджала в туфлях, чекала на мене на вулиці і потім мала мужність прогулюватися зі мною біля воріт містечка. Якби серед людей знадобилося відібрати зразки доброти та самовідданості, то я поставив би Зою в перший ряд.

Вона зустріла мене, як завжди, дуже тепло та привітно. Але було вже пізно, а їй треба було встати раненько, щоб відвідати чоловіка, покликаного до армії місяць тому. Ми лягли спати.

Вранці 22 червня я поїхав на вокзал до поїзда і довго шукав Палю, але, не знайшовши її, повернувся до Зої. А Паля була вже там, де я її проворонив. Обговоривши іванівські новини, ми вирушили подивитися Ленінград. Була година десята ранку. Місто жило звичайним життям. День видався сонячним. Ми йшли по заповненим людьми та машинами вулицями, розглядаючи помолоділі під яскравим денним світлом фасади будівель; проходячи Невським, постояли на Анічковому мосту – милувалися красою кладтівських коней. Від будівель і скульптур ніби віяло історією...

Я розповів Палі, як брав участь у Першотравневому параді. Полк тоді виїхав до Ленінграду за тиждень до свята. Кілька ночей тривали тренування на Палацовій площі перед Зимовим. Першого травня, в чудовий весняний день, відбувся великий парад, яких раніше не бачили в Ленінграді: надзвичайно багато техніки, парашутно-десантні війська, важка артилерія... Ми їхали в автомашинах, за нами тягачі тягли гаубиці. Нас привітав член Політбюро ЦК партії Андрій Олександрович Жданов. Круті плечі та велика голова виділялися його з усіх, що стояли на трибуні. Я вперше так близько бачив одного з відомих країні керівників партії. Захоплений настроєм з перших хвилин параду не залишав мене весь день.

А тепер мені було радісно та весело від зустрічі з Палею. І я, і вона не надали значення репродукторам, які лунали в кількох місцях на Невському, слів диктора про правила поведінки під час повітряної тривоги. Буваючи в Ленінграді раніше, адже я не раз чув

подібні передачі, це було природно: Ленінград – прикордонне місто...

Повертаючись до Зонного будинку, ми побачили фотоательє. Немов задалегідь змовившись разом повернули до нього; було близько 12 години дня. Радість зустрічі зробила наші обличчя веселими. "Нехай рідні побачать, як ми були щасливі цієї неділі", - подумав, завмираючи перед темною зіницею фотоапарату.

Паля втомилася від ходьби, вдома одразу лягла відпочити, а я сів біля вікна і став читати "Кульгавого пана" О.М. Толстого. Близько двох годин у коридорі пролунав сильний галас. Паля прокинулася, вийшла з кімнати. Повернулася і сказала, бліднучи на очах:

– Боря, війна! Двірник обходить квартири і каже, щоби запасли пісок – гасити пожежі від запальних бомб.

"Мені ж треба бути в частині", - блискавкою промайнуло у мене в голові.

Я схопився, сунув книгу на полицю і, продовжуючи свою думку вголос, сказав Палі, що маю їхати в полк. Вона намагалася вмовити мене поїсти. Але чи до їжі було? Я кулею вискочив надвір. Паля бігла за мною. Надворі трохи заспокоївся – все було як зазвичай. Сідаючи в трамвай, сказав Палі:

– Якщо все це вигадка двірника, не пиши додому, що я втік від тебе. Нехай думають, що ми провели разом весь день.

Дорогою на Фінляндський вокзал, звідки йшов приміський потяг, дивився на ленінградські вулиці, але не бачив жодних ознак війни, що почалася. Лише перед самим вокзалом назустріч провезли зенітну гармату. Я купив квиток, сів у поїзд, - як завжди. У вагоні поряд зі мною опинився майор. Він дістав надруковані на машинці листи і почав читати їх. Мені стало видно написане. Це був, як згодом він мені пояснив, текст виступу В'ячеслава Михайловича Молотова по радіо про віроломний напад гітлерівських військ на нашу країну. Значить, війна справді почалася!

"Мабуть, командування полку нічого не знало про можливий напад – інакше мене не відпустили б до Ленінграду, та ще на суботу і неділю! Що тепер буде з батьками, Льовою, Льолею? Яким буде мій шлях до дому? Чи дійду? Чи не буду я покараний за те, що так пізно повертаюся до частини?" Думки мої перескакували без жодного порядку з однієї на іншу...

Зійшовши з поїзда і відразу побачивши знайомого командира відділення, я, все ще під враженням спокою, що панував на ленінградських вулицях, не стерпів і спитав його:

– Ти знаєш, що війна?

– З 5 години ранку для нас це не новина, - відповів він. - По бойовій тривозі полк виїхав у ліс, - і показав, куди йти.

Я заглянув спочатку до військового містечка, до своєї казарми, але нікого там не знайшов. Ліжка, тумбочки, столи стояли в безладі.

У лісі, кілометрів за 5 від військового містечка, зустрів політрука дивізіону Суханова. Доповів, що прибув із звільнення, пояснив причину запізнення. Йому було не до зауважень.

У дивізіоні кипіла робота. Полк готувався до завантаження в залізничні ешелони. Невелика частина бійців і командирів мала залишитися у містечку, щоб прийняти поповнення та сформувати новий полк. Ішов розділ майна та людей. Мої бійці були на станції, там будувалася естакада для завантаження гармат.

Пізно ввечері я і кілька молодших командирів прийшли до спорожнілого військового містечка. Біла ніч створювала ілюзію дня. Тим більше незвичні були притихлі казарми, безлюдний плац і порожній майданчик для гармати. Кожен з нас, проходячи повз знайомі місця, думав про щось своє. Що війна принесе багато горя та бід – це розумів кожен. Однак скільки ще в нас було хлоп'ячого оптимізму, віри у близьку перемогу, у винятковість своєї долі, де все задумане має збуватися! Для мене відправлення на фронт означало, що я вже не потраплю на курси молодших лейтенантів. Те, що мені, через війну, треба було залишатися в армії ще якийсь час, не турбувало мене: це сприймалося як святий обов'язок. Головне в тому, що мрія про інститут залишалася, хоч і відсувалася на якийсь термін:

Ми обійшли містечко і затрималися біля своєї казарми. Першим порушив мовчання Парахонський:

– Вчора послав листа: чекай, дорога дружина, скоро повернуся. Вночі сон наснився: веду урок у школі – адже я вчитель... Вранці чую – кричать: "Бойова тривога! Війна!" А я вставати не хочу, не вірю, урок закінчую...

Він обійняв однією рукою мене, другою – молодшого командира, радиста Івана Зіненка, який стояли поруч, і продовжував:

– Уявляєте, що було у прикордонних частинах? Такі самі хлопці, як ми, такі ж казарми, військові містечка. І раптом – обстріл, кров... Бандити!

– Наші їм за це дадуть жару! І ми допоможемо! – із запалом сказав Зіненко.

– Це точно! Тут ми не засидимося, – погодився Парахонський. Він задумався, а потім твердо закінчив:

– Війна війною, а спати треба! Пішли!

Парахонського я дуже любив і шанував. Мені він допоміг перейти з дитинства до юності, багато розмовляв зі мною, давав поради. Я зі свого боку жадібно сприймав його життєвий досвід і платив великою повагою до цієї дуже розумної людини. Його останні слова якось заспокоїли мене, вивели зі збудження, в якому я був весь цей нескінченний день, що розтягнувся в часі через стільки переживань, розмов і обговорення тих змін, що відбулися сьогодні в дивізіоні.

Ми вийшли з містечка і попрямували до лісу.

На фронт!

Весь наступний день ми вантажили гаубиці, трактори, автомашини та ящики зі снарядами на залізничні платформи. Мене призначили командиром відділення розвідки взводу управління дивізіону замість сержанта, переведеного до новоствореної частини. Всім, хто їде, видали "медальйони" – бляшані плоскі коробочки з вкладеним у них листочком пергаментного паперу. На моєму було написано: "Малиновський Борис Миколайович, 1921 року народження. Іваново, 1 Прирічна, 19. Батько – Малиновський Микола Васильович. Мати – Малиновська Любов Миколаївна". Вже значно пізніше, на другому році війни, замість бляшаних "медальйонів" з'явилися пластмасові у вигляді трубочки – вони краще захищали папір від вологи. А я всю війну проносив свій бляшаний. Перед кінцем війни якось навіть подумалося (приховувати не хочу): "Медальйон-то щасливий – не скосила та, що на війні завжди поруч із солдатом ходить, а скільки разів намагалася..."

Коли ешелон був готовий до відправки, проводити нас прийшов начальник гарнізону, літній полковник, учасник громадянської війни з багатьма орденами на грудях. Він обійняв командира нашого полку, міцно поцілував його. Вони стояли поруч із нашою теплушкою, і мені було видно, як по обличчю полковника текли сльози. Тоді я не зрозумів і не дуже намагався собі пояснити, чим вони викликані.

Настрій у всіх нас і в мене був піднятий. За моєю спиною, у теплушці, гриміла пісня. Її завів замполіт Степаненко, беззмінний запівало нашої батареї:

"...Якщо завтра війна, сколихнеться країна
Від Кронштадту до Владивостока.
Сколихнеться країна, велика і сильна,
І ворога розіб'ємо жорстоко!"

Бійці дружно підхопили приспів. Ешелон рушив.

Нове призначення, напружена, без хвилини відпочинку, важка робота вдень, прощання на вокзалі, розмови про перший день боїв на західному кордоні – все це схвилювало мене, мимоволі думалося: "Які ж дороги та фронти на нас чекають?"

Через добу полк вивантажився на північ від Выборгу і після нічного маршу зайняв бойовий порядок на кордоні з Фінляндією, яка оголосила нам війну разом із гітлерівською Німеччиною. Було отримано наказ підтримувати прикордонників, припинити будь-яку

спробу порушення кордону, що став лінією фронту.

Командир нашого дивізіону, капітан Євген Леонтіївич Кудряшов, вибрав спостережний пункт на скелястій висотці, що заросла рідким, невисоким сосновим лісом. Спостережливі пункти батарей висунулися вперед – до самого кордону. На схилі нашої висотки, зверненої до галявини, був недобудований дот. Він був порожнім, вхід до нього був закритий. Ми викопали маленькі окопчики в кам'янистому ґрунті на самому верху нашої сопки, під деревом, що стало нашим спостережним пунктом. На схилі, зверненому до кордону, викопали окоп для розвідника з ручним кулеметом.

Я заліз на дерево, зручніше влаштувався на розлогих гілках і став у бінокль розглядати попереду місцевість, звіряючи її з картою. Спочатку все зливалося в безформну зелену масу, вкриту легким тремтячим літнім маревом. Поступово лінія кордону почала прояснюватись. Дві чи три сопки, помічені на карті та розташовані поблизу кордону, добре проглядалися на місцевості. Мені навіть здалося, що на одній із них я бачу прикордонну просіку. До болю в очах, весь наповнений очікуванням чогось незвичайного, я вдивлявся в те місце, прагнучі помітити якийсь рух. Але ніщо не порушувало лісового спокою. Ні я, ні розвідники, які змінили мене, не виявили жодних цілей. Тиша стояла й уночі. Який це фронт?!

Наше відділення так і залишалося на пункті спостереження. Інша частина взводу розташовувалася в районі вогневих позицій, кілометрів за п'ятнадцять. Дні стояли спекотні, сонячні.

На четвертий день, заспокоєні тишею і розморені спекою, ми зібралися у наших окопчиків і слухали розповіді помкомвзводу, учасника боїв з білофінами, нагородженого медаллю "За відвагу". Командира дивізіону не було, він пішов на пункт спостереження однієї з батарей. Стояли групою, чоловік п'ять, зрідка окидаючи поглядом двоповерховий будинок прикордонної застави, що білів за стовбурами дерев. Раптом помкомвзводу впав вниз, хоча, як нам здавалося, страшного нічого не сталося: негучні розриви в районі застави і звуки далеких мінометних пострілів, що долетіли з боку кордону, не справили на нас враження. Побачивши розпростертого біля наших ніг помкомвзводу, який щойно розповідав про своє бойове минуле, ми, як по команді, голосно розреготалися. А він, сором'язливо посміхаючись, піднімався із землі. Раптом страшний свист і гуркіт міни, що вибухнула поруч, інстинктивно уклали нас на землю. Але тільки скінчили шипіти уламки, як усі схопилися на ноги; згадуючи судомні кидки, ми показували один на одного пальцями, захилинаючись від сміху: виявляється, і самі не такі вже сміливі! Війна з її кров'ю та смертями ще не сприймалася нашою свідомістю: відсутність досвіду заважала зрозуміти всю небезпеку того, що відбувається. Але довго чекати не довелося. Навколо стали рватися міни. Ми знову попадали на землю, несамоовито втискаючись у неї. Дехто зумів впасти в окопчики, але вони виявилися такі малі... Жахливе виття летючих мін, зовсім близькі оглушливі розриви, злива свистячих і шиплячих уламків і викинутих вибухами каміння, що били по деревах і землі, стиснули тіло і душу напруженим очікуванням: чи минеться?... Здавалося, обстріл ніколи не скінчиться... Нарешті на зміну вибухам і виттю прийшов гострий запах толу, що горів, і земляного пилу. Тепер усім нам стало не до сміху. Вражений і напівоглухий, я абияк втиснувся в один із вільних окопчиків. Майнула думка: "У підніжжя висотки, де було багато розривів, чергував з ручним кулеметом розвідник Кольцов. Що з ним?" Не роздумуючи, схопився і побіг униз. Оглушливий розрив підняв землю зовсім поруч, коли я впав на голову розвідника. Добре, що окоп виявився глибшим і місця вистачило обом! Сильний біль у лікті та стегні, якими я, стрибаючи, зачепив кам'янисту стінку окопу, були розплатою за мій необдуманий крок. А могло бути й гірше!

Обстріл тимчасово припинився. Фіни перенесли вогонь на прикордонників, сильна автоматна та мінометна стрілянина, розриви мін лунали попереду, там, де проходив кордон. По нашій висотці стелився їдкий дим, покрита вирвами вибухів земля видавала різкий неприємний запах.

Одна із наших батарей відкрила вогонь. Стокілограмові снаряди 203-міліметрових гаубиць із шипінням промайнули над нами і розірвалися десь у районі перестрілки. До неї

приєдналася друга, третя. Ворожі міномети замовкли.

Користуючись перервою в обстрілі, перебіг назад, заліз на НП. Те, що побачив, було зовсім не схоже на звичну для моїх очей картину: ліс у районі кордону затягло сизувато-сірим димом. Бурі фонтани з землі та каміння, що викидаються під час вибухів снарядів, раз у раз піднімалися над прикордонною сопкою, звідки фіни вели вогонь. Будинки застави горів. Велика хмара жовтого кольору, що виросла над ним, швидко рухалася в наш бік. "Може, фіни застосували отруйні речовини?" – подумав я і, спустившись униз, наказав перевірити та приготувати протигаз. Усі напружено чекали, що буде далі. Бійці зарядили гвинтівки, сам витяг наган і тримав його в руці...

Поступово стрілянина стихла. Хмара над заставою перетворилася на їдкий дим, що стелився по землі. Але ми ще чекали, що ось-ось обстріл почнеться знову. Мозок і тіло не заспокоювалися, збудження, що виникало, не проходило. Порохові запахи розбурхували уяву. Не випускаючи нагана з руки, насторожено обійшов висотку та повернувся на НП. Поки мене не було, бійці однієї з батарей принесли вбитого зв'язківця-червоноармійця Сузі, фіна за національністю, найкращого лижника дивізіону. Багато осколків пробило йому голову.

Ось вона – смерть... Виходить, нас урятував випадок, ні в кого навіть подряпини. Мої – не береться до уваги.

"Рада звістки від тебе"

Через кілька днів я побачив дівчину в червоноармійській формі, яка проходила по нашій висотці. Швидким і легким кроком вона пройшла повз, не помічаючи мене. Найімовірніше, це була санінструктор із прикордонної застави. Тоді, на мою думку, всі жінки, крім близьких родичок, здавалися якимись загадковими і далекими. Навчаючись у школі, я спілкувався з дівчатами тільки при виконанні громадської роботи і не намагався ближче познайомитися з якоюсь із них, хоча ще в 5-6 класі був по-хлоп'ячому захоплений Тетяною Тлеловою, круглою відмінницею, повненькою і красивою дівчинкою з паралельного класу Родниковської середньої школи. З переїздом в Іваново в 1935 р. моїм кумиром стала Тетяна Чебаєвська, товаришка по навчанню в 8-му, 9-му та 10-му класах. Вона гарно навчалася з усіх предметів і одночасно задавала тон у справах шкільного життя, які визначаються його неписаними законами. До занять майже не готувалася, домашні завдання виконувала на перервах. Останнє мене особливо вражало і підкорювало. Я теж був відмінником, але витрачав на заняття всю позашкільну половину дня. На мене Таня не звертала уваги. Втім, її ставлення до мене краще проілюструвати її віршами з "Сатиричної поеми" про наш клас:

"В десятых классах водятся
различные создания,
но лишь немногие из них
достойны описанья!
Вот Малиновский, например,-
краса и гордость наша,-
всегда прилежен, скромн, тих
и слушает папашу.
С ним рядом – верный Москвичев,
сонливый, словно филин,
а в голове – вагон ума
и два вагона пыли.
А сзади – Вова Шерстунов..."

Таня виділялася не лише блискучими здібностями. Це була гарна, висока, струнка

дівчина. Її живе, рухливе обличчя прикрашали світло-сірі великі очі, що завжди дивилися прямо на співрозмовника, ледь пухкі повні губи та високий лоб. Світле волосся падало до плечей. З хлопчиками вона трималася вільно, а якщо її ображали – могла дати відповідь.

Перед тим, як іти до армії в 1939 році я підмовив Васю Москвичева, з ким три роки сидів за однією партою і який теж був покликаний до армії, зайти до Тані на квартиру. Ми були в неї хвилини три, почували себе дуже сковано. На прощання вона сказала: "Пишіть". Цього було достатньо, щоб я протягом першого року служби регулярно раз на місяць надсилав їй листа з короткою розповіддю про свої військові справи. Відповідей я не отримував. Потім почав писати рідше...

Того дня, коли побачив дівчину-червоноармійця, вона мені нагадала Таню, я й послав до Іванова поштову листівку. Не сподіваючись на відповідь, написав лише кілька фраз.

"Доброго дня, Таня! Тобі, мабуть, пишуть із усіх фронтів. Пропоную тобі ще одного червоноармійця із Північного фронту. Борис."

Днів через десять я тримав у руках листа, на якому почерком Тані були написані моя адреса, прізвище та ім'я! З яким хвилюванням я читав і перечитував відверті та теплі слова цього листа!

"Доброго дня, Бoryю! Я дуже рада вісточці від тебе. Я і раніше отримувала твої листи, мене вони дуже радували. Але ти не знаєш, яка я погана..."

Далі Таня описувала, як вона, разом із усіма студентами Іванівського енергетичного інституту, де вона навчалася, їздила на заготівлю дров, як змінилося Іваново за минулий місяць війни і що їй відомо про наших однокашників по школі. Я не міг зрозуміти, чому Таня думає, що вона погана, пояснень якихось не було, і я не надав цьому жодного значення. Навпаки, лист окрилив мене, і я кілька разів перечитував його, а потім два дні писав їй відповідь, намагаючись зробити лист цікавішим...

ВИПРОБУВАННЯ

Ешелони, ешелони...

Наприкінці липня полк зняли з обжитої та відносно спокійної ділянки Північного фронту та перекинули до старого кордону з буржуазною Естонією. За кілька кілометрів від Нарви ешелони вивантажилися, дивізіони маршем рушили на захід. Дорогою обігнали кілька підрозділів народного ополчення.

Судячи з інформації, Прибалтика була вже майже вся зайнята фашистами. Може, нас перекидали для наступу? Але це не було схоже. Окрім ополченців, жодних інших військ до фронту не рухалося. Та й вони ще без військового обмундирування, без озброєння.

За Нарвою простояли кілька днів у лісі. Наш дивізіон навіть не розгортався. Було отримано новий наказ; якнайшвидше повернутися назад на залізничну станцію і терміново вантажитися в ешелони. Командування, очевидно, відчувало ворожий задум влаштувати "котел" нашим військам на цій ділянці фронту і постаралося насамперед відвести важку артилерію. Адже кожную нашу гаубицю перевозили два трактори. Один тягнув ствол, інший – лафетну частину. Швидкість пересування – 7-10 км на годину. Своїм ходом далеко не втечеш.

На початку серпня ми вивантажилися неподалік Тихвіна і рушили до міста. Що ближче підходили, то більше зустрічалося біженців. Ішли жінки, люди похилого віку, діти, з вузлами і просто так. Серед натовпу, що йшов, рухалися вози. Їх тягли коні, корови, а то й люди. Видовище було жахливе, гірке.

Тихвін зустрів їдким гаром: німецькі літаки щойно розбомбили привокзальні склади, вони ще горіли. Зеніток у місті не було, літаки розбійничали безкарно.

У лісі за Тихвіном розбили наметове містечко. Упорядковували матеріальну частину. Помілися в теплій застійній воді старого шлюзу, що зберігся від каналу, що колись діяв тут. З наростаючою тривогою читали зведення з фронту: ворог наближався до Ленінграду, Києва,

Одеси... Губилися у здогадах: що сталося? Твердо сподівалися: ось-ось видихнуться добірні гітлерівські частини, виступить проти Гітлера робітничий клас, станеться перелом у війні...

Декілька разів пройшовся околицями старовинного міста з піщаними, не брукованими вулицями. Два чи три теплі серпневі тижні пролетіли непомітно. І ось знову ешелон...

Що ми опинимося на фронті, сумнівів не було. Надто важкий настав час, щоб думати про щось інше.

Зупинялися часто, навіть на півстанках та роз'їздах. На одній із таких зупинок допомогли... попу! Поруч із нами став потяг з теплушок, заповнених евакуйованим цивільним населенням. Коли він знову рушив, ми почули несамопитий крик, а потім пролунав дружний регіт солдатів: з пагорба, наздоганяючи потяг, у рясі, закинутій на плечі, біг піп, роблячи безглузді стрибки через сплутані штанами ніг, оглушливо кричачи:

– О-господи, зупини! О-господи, зупини!

Очевидно, солдатський регіт та відчайдушні крики попа насторожили машиніста – потяг уповільнив хід. Невдаха, поправивши рясу, видерся у вагон...

Куди ж таки перекидають нашу частину? Командування полку, мабуть, знало. Ми ж стежили за станціями. Другого дня зрозумів: ешелони пройдуть через Іванове! Від радості не знав, що робити, – на одній зі станцій пересів із теплушки в кабінку автомашини, що стояла на відкритій поїзній платформі, і заспівав відомому тоді всім "Катюшу". Втім, навряд це можна назвати співом. У дитинстві я ніколи не співав, та й зараз не співаю. Нема ні голосу, ні слуху. У строю – після команди старшини: "Заспівай!" – тільки відкривав і закривав рота, намагаючись створити видимість співу, щоб не заробити наряд поза чергою.

У нашій сім'ї я був третьою дитиною. За сімейним переказом, батько при моєму народженні сказав: "Ну ось, знову хлопчик!" Зате потім народилася дівчинка – моя сестра, а первісток Костя помер від скарлатини. Нас лишилося троє. Батько та мати працювали вчителями. Коли я народився, вони мешкали в селі Лух Іванівської області. Цього року 1925-го наша сім'я перебралася до міста Родники, а 1935-го – до Іваново. До школи пішов одночасно з братом Льовою в перший, а він, підготовлений вдома батьком, – відразу в четвертий клас. Батько та мати дуже любили нас. У дні хвороби мама вся віддавалася догляду. Батько, зовні суворий і неласкавий, був дуже доброю людиною. З мамою вони жили так, що в моїй пам'яті немає випадку не лише сварки, а й навіть натяку на невдоволення один одним. Єдиними зауваженнями, які дозволяв собі батько по відношенню до матері, і то в жартівливій формі, були нагадування, що де знаходиться: батько дуже любив порядок у всьому, а мама його часто порушувала.

Нам надавалася повна свобода дій. Це позначилося і на тому, що коли я після десятого класу вирішив вступати в Ленінградський індустріальний інститут¹, ні батько, ні мати не сказали жодного слова проти. Батько навчався у цьому місті² і тоді ще полюбив його. Він розраховував, що мені можна буде спочатку пожити у моєї двоюрідної сестри Зої, яка давно перебралася до Ленінграду.

Атестат відмінника на той час давав право вступу до вузу без іспитів. Мене прийняли, але не дали гуртожитку. У Зої, яка мені дала притулок, у маленькій кімнаті жило троє: вона, чоловік і дочка, їй було важко і без мене. Побачивши оголошення, що гірничий інститут надає студентам гуртожиток, я зумів ще до початку занять перейти туди. Почав старанно вчитися. Було важко відвикнути від рідного дому. Читаючи листи від батька і матері, повні турботи та участі до мене, нерідко потихеньку пускав сльозу. Коли в газеті прочитав указ про призив до Червоної Армії тих, хто закінчив середню школу в 1939 році, вирішив, що він мене не торкнеться, і написав додому про це. А за десять днів отримав повістку з військкомату.

...Повний радісного очікування, я перебрався назад у теплушку і заліз на нари, де вже спали решта бійців.

¹ Тепер політехнічний

² В археологічному інституті

Вранці 24 серпня наш ешелон прибув до Іваново. Інші були ще в дорозі. Попросивши дозволу у старшого по вагону замполіта Степаненка побачитися з батьками і приїхати наступним ешелоном, помчав додому. Через півгодини, захеканий, вштовхнувся в садову хвіртку. Вона виявилася замкненою. Я перескочив через паркан, підбіг до ганку і увійшов до будинку. У кімнаті, яка в нас називалася їдальні, сиділи батько, мати та сестра, вони про щось розмовляли. Здивуванню їх не було меж. Обіймаючи мене, вони ніяк не могли прийти до тями. Та й я сам, що прилетів у рідну хату, як на крилах, усе ще не вірив, що це відбувається наяву! Цілу годину розмовляв з татом, мамою та Льолею! Яке це щастя – бачити найближчих тобі людей після довгої розлуки! До того ж – приїхавши з фронту, пізнавши війну, – нехай тільки одну крапельку...

У них запровадили картки на продукти; батько зі звичайної середньої школи перейшов до спецшколи з авіаційним профілем навчання; мати стала статистиком у шпиталі, який, до речі, розмістився у моїй колишній школі. У саду батько вирив довгу щілину – на випадок повітряного нальоту. Льова пішов добровольцем до армії, не закінчивши інститут. Його направили до танкового училища. Сказавши мені його адресу, батько додав:

– Раптом і вас повезуть туди? Так хотілося б, щоб ви зустрілися!

Потрібно було повертатись на вокзал. Наступний ешелон мав з'явитися години за дві. Ми навіть не встигли зайти до Палі, яка жила поруч. Усі пішли мене проводити. Захопили з собою продуктіві картки, купили дорогою пиріжки та шоколадку. І все віддали мені. Я відмовлявся, та куди тут!

Ішли повз будинок Тані Чебаєвської. Мені так захотілося побачити її! Раптом зустрінесться на шляху? І коли я уявляв, як це може статися, моє серце починало молотом стукати в грудях: що вона скаже мені?

Але ось ми й на вокзалі, та в останню хвилину – ешелон відходить. Прощайте, мої любі! Важко вам, хоч ви і в далекому тилу! Що ще попереду? Я швидко обняв, поцілував усіх по черзі, скочив у теплушку. Потяг прискорював хід. Батько зняв шапку і низько вклонився. Мама стояла нерухомо, дивилася на мене і часто-густо моргала. Льоліні очі зволожилися...

"А сьогодні мій день народження! Зовсім забув про це!" Не встиг я так подумати, як мама, наче вгадавши мою думку, раптом усміхнулася, торкнула батька за рукав, щось промовила йому, а мені показала, як колихала мене маленького на руках. І батько і Льоля теж посміхнулися і довго-довго – доки було видно – махали мені руками.

Зараз, коли батьків уже немає і я сам став батьком трьох дітей, здається, скільки треба було мати мужності, істинного патріотизму, батьківського кохання, щоб ось так, без стогонів та плачу, проводити ще одного – тепер уже молодшого сина, у далеку, а можливо, останню дорогу!

Не таким уявляв я цей день, замріявшись у вагоні напередодні війни!

...Батько як у воду дивився. Полк розвантажився на станції, назва якої була вказана на адресі брата.

Було опівдні. Я запитав у військового, що проходив повз, де танкове училище. Воно виявилось поряд. Ішов туди і не вірив, що побачу Льову. У дитинстві ми завжди були разом і дуже любили один одного. Брат зростав високим і худим, а в мене все було навпаки. "Пат і Паташон", "Дядечку, дістань горобця!" – кричали нам хлопці. Та й дорослих він дивував своїм високим зростом.

Рота танкістів у чорних шинелях йшла від їдальні. Льовину голову – вона була найвища – я побачив відразу. Підійшов до сержанта, що супроводжував роту, сказав, що щойно прибув із фронту, хочу бачити брата. Льову викликали. Ми обнялися, і я відчув, що моє горло перехоплюють ридання, а з очей течуть сльози. В Іванові поведився, як і належить солдатові, але тут, коли побачив голену голову Льови, на якій раніше так гарно, з невеликою хвилиною, лежало пшеничного кольору волосся, його чорну солдатську шинель танкіста і зримо відчув зміну в його долі, не витримав... Він дуже змужнів і став ще більш подібним до нашого батька в молодості.

Кінець серпня та вересень пролетіли як один день. Нашу частину перейменували на 108-й гарматний артилерійський полк, а важкі гаубиці змінили легкими 107-міліметровими гарматами. Дальність стрілянини у них та сама – 20 км, а снаряд легший – всього 18 кг. Мене призначили помкомвзводу та командиром відділення розвідки взводу управління однієї з батарей. Жили ми у великих землянках із двоповерховими нарами всередині. Вранці замість зарядки купалися в озері. Потім – бойова підготовка. Намагався частіше бувати у Льови. Але у курсантів були суворіші порядки. Часто повертався ні з чим – заняття в училищі йшли вдень та ввечері. Все ж таки ми бачилися хоча б раз на тиждень. У першу зустріч відійшли від табору, я дістав свій наган, і ми по черзі стали стріляти по саморобній мішені – аркушу паперу з намальованим на ньому невеликим чорним колом. Я більше мазав, а Льова з тридцяти кроків бив куля в кулю. Він ще у школі захоплювався стріляниною та здав норми на значок "Ворошиловський стрілець".

10 жовтня полк підняли по бойовій тривозі. Наш дивізіон вирушав першим, у мене не було навіть кількох хвилин, щоб збігати попрощатися з Льовою. Невже я його так і не побачу?

Коли забирався у теплушку, почув своє ім'я. До мене біг Льова! Хтось передав йому, що артилерійський полк вантажиться на станції. Ми встигли лише обійнятися. Льова допоміг мені знову скочити у вагон. Потяг прискорював хід.

– Напиши додому, як провів мене! – крикнув я. Бійці вже засували двері теплушки. Ні, не думав тоді, що ці миті, проведені з братом, стануть такими дорогими і пам'ятними...

На заході горить небо

Москва зустріла оглушливою стріляниною зеніток. У небі висіли аеростати загородження. Йшов повітряний наліт.

Вже не вперше ешелони з солдатських теплушок і платформ з гарматами відвозили полк на фронт, а справжні бої все ще оминали нас: перестрілки на кордоні з Фінляндією та в Естонії можна було вважати лише першим бойовим хрещенням. Тепер, мабуть, потрапимо куди треба: обійшовши Москву, ешелони повернули на захід. Хтось витяг карту європейської частини СРСР, і ми намагалися уявити по ній розташування наших та німецьких військ на Західному фронті.

Виходило, що від міст, що залишаються нашими військами, до столиці менше ста кілометрів...

Солдатські теплушки! Тимчасове житло на колесах мільйонів солдатів, біженців, які евакуювалися. Скільки розмов і думок пройшло-промчало під гулкий стукіт коліс! Скільки спекотних суперечок вели солдати, що їдуть на фронт, намагаючись зрозуміти причини відступу! Ось і зараз... Першим "завівся" Парахонський.

– Погано воюємо! – сердито сказав, переставши розглядати карту. – У громадянську війну подвигів було більше! Залізними були люди, заради загального щастя не шкодували себе!

– Точно! – Інакше не відступили б майже до Москви!

– Не згоден з обома, – не підтримав сперечальників старшина Косаговський, – на Хасані та Халхін-Голі такі ж солдати, як ми, виявили масовий героїзм, справа в чомусь іншому!

– То в чому ж? – не вгамовувався Парахонський. – Чому ми не відповіли подвійним ударом по ворогові?

– А ось тепер понюхаєш справжню війну – то зрозумієш! – викрутився старшина. – Закінчуй суперечки-розмови!

Більшість із нас були на боці тих, хто почав суперечки, а в душі кожен мріяв, дуже хотів зробити щось незвичайне, героїчне, ще не розуміючи, що подвиг приходить не сам собою, а дорогою виховання стійкості, мужності, вміння воювати.

Тільки потім ті, що залишилися в живих, дізнавшись через багато років про тисячі

подвигів у перші дні і місяці війни, зрозуміють, що кожен із тих, хто сперечається, був по-своєму правий.

...Пізно ввечері 15 жовтня розвантажилися на станції Завидово під Калініним і розмістилися в лісі. Стемніло. У глибині лісу то тут, то там лунало тужливо-безнадійне мукання. Наступили холоди, опале листя закрило траву, і коровам (відбилися, мабуть, бідолахи, від стада, що переганявся в тил) в осінньому лісі нічого їсти.

Мене покликав командир взводу, лейтенант Смирнов, який прийшов зі штабу дивізіону, наказав їхати з ним. На мою думку, комвзвода сам точно не знав куди саме: всю дорогу він нервувался, часто дивився на карту, нічого не пояснюючи. У нашому полку він з'явився перед самою війною разом із великою групою молодих лейтенантів, випускників артилерійського училища. Смирнов одразу виділювався крайнім індивідуалізмом – у нього не було товаришів, самолюбством. Його необдумані накази ставили мене та інших сержантів у хибне становище, викликали конфлікти. Перемога залишалася за нами. Смирнов перестав кричати і дратуватися з будь якого приводу, але взаємна неприязнь залишилася.

Ми нікого не побачили, ніде не зупинялися. Повернулися, як я зрозумів, ні з чим.

Вранці, змерзлі від холодної і неспокійної ночі, ми швидко зібралися і рушили по шосе Москва - Ленінград у напрямку Калініна. Наша колона з машин і тракторів, що тягли гармати, розтяглася на багато кілометрів. Назустріч – нескінченний потік біженців. Більшість пішки, дехто на возах. Легкові автомобілі, що зрідка зустрічалися, тяглися зі швидкістю натовпу. Шофери подавали сигнали, але лише викликали роздратування збуджених нещастям людей. То були калінінці.

Натовп розступався, пропускаючи колону військ. Іноді на дорозі виникали затори, і тоді люди починали нервувати, жінки та діти плакали. Страх і гнів, розпач та надія змішалися у поглядах, звернених до нас:

Поступово на дорозі лишилися тільки ми. Надвечір зробили невелику зупинку в якомусь селі. Наші командири зайшли до будинку, де розташувався штаб полку. Повернулися стурбовані.

Лейтенант Смирнов стрибнув до кузова машини, хвилюючись, розповів обстановку: позавчора, 14 жовтня, гітлерівці несподіваним ударом танкових частин зайняли Калінін. Ворога зупинили курсанти Калінінського піхотного училища, бійці 5-ї дивізії, що щойно прибула до Калініна для відпочинку та поповнення після важких боїв та втрат у Прибалтиці, та батальйон Калінінського народного ополчення. Наш полк у Москві затримали та замість Харкова направили сюди. Командиру батареї наказано: до ранку зайняти спостережний пункт у районі елеватора, що на околиці Калініна, гармати встановити на вогневій позиції біля села Емаус та бути готовим підтримати артвогнем стрілецькі підрозділи. Всі слухали мовчки, переймаючись тривогою і заклопотаністю, що лунала в його словах.

Наша машина першою знову рушила по шосе. На виїзді з села біля узбіччя стояла вантажівка, з кузова долинув важкий стогін поранених.

Раптом Смирнов знову заговорив:

– Чув, ідучи зі штабу, що на нашій ділянці, – він запнувся, ніби роздумуючи, говорити чи ні, – з'явилася нова зброя – якась "м'ясорубка". Толком не встиг спитати, що німці вигадали...

Густіли сутінки; попереду, поступово охоплюючи обрій, розросталася величезна вогняна заграва.

Сполохами пожеж зарясніло нічне небо, горів Калінін. Адже кілька днів тому, коли ми виїжджали з Горького, він вважався тилом...

"Месер" та "м'ясорубка"

Рано-вранці командир батареї старший лейтенант Петров, лейтенант Смирнов, я, розвідники Богданов і Федотов вийшли на узлісся березового лісу. Попереду у слабкому тумані виднівся елеватор. Від нього тягло димом та запахом горілого хліба. Ймовірно, і він

палахкотів уночі вогнем, ніби поливаючи кров'ю горизонт. Між ним і нами – роздольний безживний луг, без жодного кущика, з горбками землі метрів за триста від елеватора: там залягла наша піхота. Осінній безлистий ліс погано вкривав нас. Під розлогою березою, ховаючись за її широкий стовбур, почали рити окоп для спостережного пункту. Ґрунт глинистий, твердий. Солдатськими лопатками копати важко і повільно, раз у раз траплялося коріння дерева. Ех, якби справжню лопату в руки та гострішу! Насилу спорудили неглибокий окоп, праворуч і ліворуч від ствола берези зробили невеликий земляний бруствер і присіли відпочити. Командир взводу управління та командир батареї пішли шукати штаб стрілецького батальйону, уточнити обстановку.

Всі троє були в окопі, коли звідкись праворуч виринув "месершміт" і на бриючому польоті, став поливати кулями нашу галявину. Очевидно, що німецькі спостерігачі на елеваторі нас помітили! Кулі збивали гілки дерев і били по землі спереду і ззаду поспіхом викопаного укриття. Наші голови та плечі ледь ховалися за бруствером. Літак проносився то збоку, то над нашими головами, роблячи коло за колом та поливаючи нас вогнем великокаліберних кулеметів. Здавалося – німецький льотчик хотів краще розглянути наш окоп, щоб бити прямо в ціль. Коли "месершміт", зі свистом прорізавши повітря, пронісся зовсім поруч, я, долаючи страх, підняв голову і побачив льотчика в кабіні – він дивився в наш бік! Гад проклятий! Наступної миті близький розрив скинутої з літака міни – в 1941 році "месери" займалися і таким бомбардуванням – притиснув мене до моїх товаришів. Здавалося, що обстріл тягнувся цілу вічність, хоча він тривав, мабуть, не більше кількох хвилин. Сонливість, як вітром, здуло! Ошаленіли від переживань, взялися за лопати, швидко викопали окоп на повний зріст. Звідки тільки взялися сили! Встановили стереотрубу, дістали біноклі, зарядили одну з гвинтівок – зустріти "месера", якщо знову прилетить.

Березовий гай, на узліссі якого був наш спостережний пункт, тягнувся вліво приблизно на півкілометра. Далі – велика галявина, на якій стояло щось на зразок згорілої танкетки. За галявою знову виднівся густий темний ліс. Через нього, судячи з карти, кілометрів за 6-7 від нас проходила залізниця Москва-Ленінград. У стереотрубу та біноклі довгий нерівний ланцюжок свіжовиритих наших окопів проглядався як на долоні. Ні дротяних загороджень, ні бліндажів із траншеями – лише ямки на одного бійця. У верхній частині елеватора темніли вузькі щілини – вікна: двох-трьох снайперів достатньо, щоб утримувати під прицілом цілий батальйон! Не випадково окопи наче вимерли!

Ми довго вдивлялися в елеватор, намагаючись визначити, коли лунали рідкісні постріли, де засіли снайпери, але нічого не виявили. З НП сусідньої батареї підійшов сержант-радист Зіненко, мій добрий товариш, добряк та балагур. В руках його була невелика сукувата паличка.

– На, візьми паличку, вона щаслива, я з нею всю передову пройшов, від німецького снайпера втік і тобі знайшов, – жартівливо-збуджено випалив він мені і з гумором, посміюючись над самим собою, розповів, як ховався від снайпера, що полював за ним, коли проходив галявою зі згорілою танкеткою. Але найбільше він здивував "м'ясорубкою": виявляється, ця нова секретна зброя була... нашою! Не німецькою!

– Німці страх, як її боялися, земля горить під її снарядами, живих на обстріляному місці не залишається! – із захопленням сказав Зіненко і додав, що бачив "м'ясорубку", коли йшов до нас. Наш комвзводу вчора, мабуть, не розібрався, що говорили в штабі, – свою зброю прийняв за чужу! Захотілося побачити самому. Цікавість мене просто розпирала. Доручивши розвідникам продовжувати спостереження, я пішов у напрямку, вказаному зв'язківцем. Перетинаючи злосчастну галявину, робив короткі перебіжки, раз у раз падаючи на землю. Затримався біля танкетки, щоби подивитися, що з нею трапилося. Від неї пахло гаром та бензином. Чому вона згоріла? Механічних ушкоджень у неї не було видно. Жодна куля наді мною так і не просвистіла. Або снайпер прогавив, або я діяв за всіма правилами військової науки! За галявиною ліс став густіти. Він, як і наш, був абсолютно безлюдний. Тільки кілометрів за три-чотири наткнувся на дві землянки. Декілька червоноармійців сиділи поблизу. Далі йшла невелика вирубка, яку перетинала лісова дорога. Саме про це місце

говорив зв'язківець. Але галявина була порожня, виднілися лише сліди автомобіля. Я спитав бійців, чи була тут "м'ясорубка".

– Була, та спливла, - відповів один з них; ніби на підтвердження його слів я почув десь осторонь дивні гуркітливі звуки. За ними почувся віддалений гул безлічі розривів. Поява страшною для ворога зброї підняла настрій. І здорово ж його "охрестили"! (Пізніше ці улюблені солдатам ракетні установки отримали загальновідому назву: "катюші").

Коли я повернувся на НП, майже за мною прийшли командир батареї і командир взводу. Комбат почав вести пристрілку по елеватору. Перший снаряд відлетів за сіру громаду, і ми тільки чули, як він розірвався. Розрив другого було добре видно: снаряд підняв хмарку уламків та пилу на даху будівлі. Яких-небудь цілей ми тоді ще не побачили і комбат припинив стрілянину.

Надвечір у глибині лісу, метрів за 200 від наглядового пункту, спорудили землянку-бліндажик. Командир батареї та командир взводу пішли ночувати до села. Досі втомлені розвідники буквально валилися з ніг. Сказавши, що чергуватиму першим, пішов на НП. Червоноармійці залізли у землянку.

Час від часу на німецькій стороні злітали ракети, химерно висвітлюючи контури елеватора. За ним і далеко праворуч виднілися відблиски пожеж, що вирували вчора в Калініні. Далеко праворуч, ближче до Волги, було чути приглушену відстанню кулеметну стрілянину. Наша передова мовчала. Привалившись спиною до стінки окопу, я намагався влаштуватися зручніше...

До кінця чергування тіло моє заніміло. Втома, що накопичилася за останні дні, коли ми рухалися до фронту, і за майже безсонну добу, гасила мою свідомість. Очі самовільно злипалися. Я виліз із окопу, притулився спиною до нерівного сучкуватого ствола берези. Так було надійніше...

І все ж таки на якусь долю секунди я втратив контроль над собою. Раптом, наче наяву, здалося, що прямо перед окопом вилазить танк, збиває мене, і його гусениця тисне мою спину... Від тяжкості переживань і сильного болю прийшов до тями. Очевидно, задрімавши і сповзаючи по стовбуру берези, наткнувся на сучок, і біль, що виникла, викликала страшний сон. Розплющивши очі, озирнувшись, знову здригнувся – по полю, у напрямку до мене, не уві сні, а вже наяву рухалася якась незрозуміла, спотворена нічною темрявою істота. Зіскочив у окоп, витяг з кобури наган, насторожився. Ясно було чути кроки і важкий подих... Коли людина підійшла зовсім близько, стало видно, що це червоноармієць. На плечах і грудях бійця висіло стовбурами вгору і вниз кілька гвинтівок. Я зупинив його. На моє запитання він відповів, що несе зібрані на передньому краї гвинтівки вбитих та поранених бійців з батальйону Калінінського народного ополчення. Вдень німецькі снайпери не давали звести голову. Принесли їжу лише зараз. Треба ще встигнути винести вбитих і поранених... За два дні батальйон порідшав, але й гітлерівцям дісталося, особливо в перший день, коли вони лізли вперед, прагнучи будь-що просунутися вперед.

Я запросив його погрітись у нашу землянку. Ми абияк залізли в неї. Боєць закурив. При світлі сірника відкрилося страшнувате, опухле і заросле щетиною обличчя. Я не став більше розпитувати червоноармійця – його вигляд та спостереження вдень говорили краще за слова, як важко солдатам в окопах...

...Вранці наступного дня зі штабу полку передали наказ: здійснити артналіт на міський сад у Калініні, де за розвідданими зібралися фашистські танки та різна ворожа техніка. До нашої батареї приєдналися решта. За кілька хвилин дивізіон повторив наліт. Заглушаючи звуки далеких залпів та розривів, над нами почулося гудіння. До Калініна летіли два наші важкі бомбардувальники. "Зараз вони дадуть гітлерівцям!" – подумали ми, стежачи за їх впевненим, неквапливим польотом. Коли літаки майже підлетіли до міста, звідкись збоку виринув "месершміт". Почулися кулеметні черги. Найближчий до винищувача бомбардувальник пішов круто донизу, за ним розпускався димний хвіст. Другий продовжував летіти. Фашистський ас зробив розворот і запалив другий бомбардувальник. Декілька парашутів повислі в небі. Між ними, як хижий птах, кружляв "месершміт". Його

кулемет строчив безупинно. Вражені ми дивилися на звірячу розправу: льотчики були беззахисні! То справді був наочний урок у науці ненависті до ворога; з перших днів тому, хто порушивши усі закони війни! Скільки їх буде, таких уроків!

Можливість танкової атаки ворога, мабуть, непокоїла командування. Мені було наказано залишити на НП одного спостерігача та зв'язківця, а з рештою розвідників з'явитися до штабу дивізіону. Там були і розвідники інших батарей. Нам дали кожному по дві пляшки з горючою рідиною та наказали пройти до передової на шосе Москва-Ленінград. Мене призначили старшим. Ми знайшли місце, де рідкий ліс проріс густим чагарником до полотна дороги. Вирили у кущах глибокі вузькі окопи. Знайшли кілька невеликих намоклих і важких сучкуватих палиць і потренувалися кидати їх замість пляшок. Думка про танки не давала спокою – ми ще не зустрічалися. Та й усіх нас у цій засідці було не більше десяти людей... Просиділи до вечора, як було наказано, прислухаючись до лякаючих шумів лісу. Танки не з'явилися. Може, наш артналіт зробив свою справу?

...Так без великих боїв минули перші дні. Коли на передньому краї розгорялася стрілянина, комбат відкривав вогонь по елеватору. Два-три залпи – і перестрілка стихала.

На четвертий чи п'ятий день уранці до мене на НП прибіг схвильований чимось розвідник Богданов.

– Ну, живемо! - весело сказав він. - У нас новий комбат, та який!

Богданов приносив нам сніданки з кухні дивізіону. Так було й сьогодні. На цей раз він повернувся не один, а з новим командиром батареї. Той дорогою сказав, що під Мінськом потрапив до оточення і потім пробивався до своїх частин. Підкорив же Богданова остаточно тим, що відразу ж наказав йому "попідкуватися" про розвідників і дістати для нас у селі м'яса, картоплі та спирту.

За кілька хвилин з боку нашого бліндажу з'явився новий комбат і, підійшовши, стрибнув у наш окоп.

Не знаю чому командування полку зважилося на заміну. Різницю між старшим лейтенантом Петровим та новим командиром ми відчули відразу...

– Розкажи обстановку, старший сержанте! – Наказав він мені, побачивши трикутники на комірці шинелі.

Доповівши комбату все, що знав про свою ділянку, я вирішив запитати його про бої під Мінськом. Комбат вислухав мене, похмурнів і розповів, як відступав від самого кордону. За його словами, виходило, що більшість нових укріпрайонів здані без бою, що в перші дні війни втрачено багато нашої техніки. А у німців повно танків, літаків та артилерії...

Все це було боляче і прикро чути, я не витерпів і перебив комбата. Запамяталися незвичайні слова питання. Та й як не пам'ятати їх – це був загальний крик нашої солдатської душі:

– Товаришу старший лейтенант, ну а все ж таки, коли в наш бік почне хилитися перемога?

Комбат довго дивився на мене і розвідників, переводячи погляд з одного на іншого і ніби щось обмірковуючи, а потім показав на високу білоствольну березу, що стояла поряд з нашим окопом, і сказав:

– Як людині без рук, без ніг на це дерево влізти, так нам перемогти!

Така відповідь вразила настільки, що більше запитань ми не ставили. Комбат, мабуть, ображений мовчанням, теж не став розмовляти і пішов.

Тільки вчора Богданов із кухні приніс чутки, що німці мало не в Ярославлі і зовсім недалеко від Іванова. Ми не вірили. Не повірили й словам комбата: не такі вже й погані наші справи!

У наступні два дні він на НП не з'являвся: або спав, або розмовляв з лейтенантом Смирновим у нашій землянці. На ніч обидва йшли до найближчого села. З уривків розмов, які я чув, коли ліз погрітися, зрозумів, що новий командир батареї-старший лейтенант Боков ще до війни побачив чимало, звільняв західні райони України, був учасником походу до Польщі. Розповідав він, проте, більше не про похід, а про те, як гуляв з повіями панської

Польщі.

Вранці, другого дня появи Бокова, ми засікли дві німецькі мінометні батареї. Ціль була відмінна, німці майже не замаскували вогневі позиції, які розташовувалися на куцистому узгір'ї, праворуч за елеватором. Коли міномети стріляли, ми бачили спалахи вогню, що виривалися зі стволів. Це була перша ціль, яку я виявила! Я побіг у бліндажик доповісти про це новому командирі батареї. Мені вже представлялися розбиті міномети і німецькі солдати, що падали під нашим вогнем. Але Боков зло кинув:

– Немає боєприпасів, сержанте! – Наказав повернутися на НП та продовжувати спостереження.

Я поплентався сам не свій: слова комбата і образили, і засмутили мене. Це не вкладалося у моїй голові.

Праворуч від нас, де розташовувалися пункти спостереження двох інших батарей дивізіону, було відносно спокійно. Ліворуч, де проходила залізниця і де знаходився дивізіон, у якому служив Парахонський³, усі дні було чути кулеметну стрілянину та стрілянину з гвинтівок, вела вогонь наша артилерія і глухо "тюкали" німецькі міномети. Ми не знали, що там відбувається, комбат знижував плечима. Вранці, на третій день своєї появи, поговоривши з начальником штабу дивізіону телефоном, він звернувся до Смирнова:

– Наказано перенести наш НП до залізниці. – І весело глянув на мене: – Тепер і нам снарядів підкинуть! – Наказав лейтенанту: – Сходи туди з Богдановим, підбери місце для НП!

Опівдні до мене на спостережний пункт прийшов командир взводу управління сусідньої батареї нашого дивізіону лейтенант Городиський. Дізнавшись, що робиться на нашій ділянці, розповів, як його розвідники виявили майже не замасковану німецьку мінометну батарею – схоже, одну з тих, що бачив я. Він обстріляв її і в бінокль бачив, як снаряди розбили два міномети. Батарея з того часу мовчить. Його розповідь підняла мій настрій. Я добре знав лейтенанта. Він почав службу в полку у 1939 році. У боях із білофінами, за відвагу, прямо на фронті, став сержантом. Місяць тому його призначили командиром взводу та надали звання молодшого лейтенанта. Для мене він усе ще був сержантом, товаришем по довоєнній казармі. Я запросив Городиського до нашого укриття, до розвідників. Підійшовши, ми побачили Смирнова, що вже повернувся. Він сидів перед бліндажиком і бритвою зрізав свої окантовані золотою стрічкою лейтенантські нашивки на шинелі. Побачивши Городиського, раптом закричав на нього:

– Чому командирські нашивки не зрізали? Їх же за версту видно! Спостерігач називається!

Городиський, мабуть, образився – зло плюнув і пішов.

"Йому – командирі – видніше, що робити, – подумав я про Смирнова, – навіщо тільки треба було на Городиського кричати..."

Надвечір комбат покликав мене:

– Старший сержант, накажи розвідникам зібрати майно та вирушай із ними на новий НП. Ідть через вогневі позиції, там повечеряєте. Я з лейтенантом Смирновим піду через штаб стрілецького батальйону...

Він нервував, відчитав мене за неквапливість. На кухні після вечері ми затрималися – отримували теплу білизну. Несподівано для нас з'явилися Смирнов та Боков. Комбат знову лаяв мене за те, що затримуємось. До нас підійшов червоноармієць Федотов, ординарець комбата, – на кухні він готував йому щось на вечерю, – і спитав:

– Товаришу старший лейтенант, мені з ким іти – з розвідниками чи з вами?

– Зі мною підеш, – уривчасто і різко кинув йому Боков.

Ми постаралися якнайшвидше втекти з очей незрозуміло чим роздратованого комбата.

Вечоріло. Богданов збився з дороги, і ми йшли через ліс навмання, сподіваючись вийти до залізниці. Денний бій стих, не чути було жодного пострілу. У темряві підійшли нарешті до залізничного насипу, не знаючи точно, де знаходимося – у своїх або у ворогів. Я витяг

³ Тепер ми були в різних дивізіонах

наган, червоноармійці зарядили гвинтівки. Вирішили пройти трохи вперед, уздовж насипу, і через п'ятсот кроків побачили залізничну будку, біля якої вранці побував Богданов із командиром взводу. Смирнов сказав йому, що рити окоп для НП треба з іншого, високого боку насипу. Ми перейшли полотно і видерлися нагору. Тут росли рідкі дерева, чорніли чагарники, і попереду місцевість навряд чи проглядалася. "Доведеться чекати світанку, щоб вибрати як слід новий НП", – подумав я і вилаяв у душі Смирнова, який не виконав наказ комбата. Під насипом біля самого полотна викопали яму і накрили її шпалами, що лежали неподалік.

Робота зігріла нас. Я залишив одного бійця чергувати, а з рештою заліз у бліндаж. Заснули в намокломому від поту одязі, прямо на землі. Вилазити вранці нагору, клацали зубами і тремтіли всім тілом: останні дні різко падала температура, і ця ніч була особливо холодною.

Із Богдановим пішли вибирати наглядний пункт. З висотки, що поросла густим чагарником, у слабкому ранковому тумані було видно село і велике поле перед ним. Посередині тягнувся ланцюжок зовсім не замаскованих недавно викопаних окопів. То в одному, то в іншому миготіли голови червоноармійців – не зважаючи на все, їм приносили їжу. Один сміливець сидів нагорі і спокійнісінько їв з казанка. Німецька передова, ймовірно, проходила городами села. Огляд звідси був чудовий, і, залишивши Богданова копати окоп, я повернувся назад. Біля бліндажу побачив помкомвзводу Парахонського та двох його зв'язківців. Ми дуже зраділи зустрічі – не бачилися з часу виїзду на фронт.

Парахонського було не впізнати. Він змарнів, схуд, але очі весело світилися.

– Я, брат, у сорочці народився! – сказав він одразу. – Два рази могло вбити, а ось живий!

Першої фронтової ночі вони проскочили на машині передову і зрозуміли це тільки тоді, коли над головою засвистіли кулі. Якимось дивом вибралися назад, залишивши машину та майно. Вчора поряд із ним убило бійця.

Я почав розпитувати, що відбувається на їхній ділянці. Виявляється, вони одразу потрапили "в халепу": що ні день – то німці або наші йдуть у наступ. Село переходить із рук у руки. Командир батареї, старший лейтенант Сукомел, розбив два кулеметні гнізда, та й німецькій піхоті від нього дісталось! Пощастило Парохонському на командира!

Поки ми розмовляли, зв'язківці встановили телефонний апарат. Вони перервали нашу розмову, сказавши, що штаб вимагає Бокова. Він ще не з'являвся, слухавку довелося взяти мені.

Начальник штабу дивізіону запитав, що нами зроблено та де знаходиться командир батареї. Я доповів, що підготовлений НП та бліндаж, що Боков, мабуть, скоро буде і що він пішов сюди, на НП, через штаб батальйону разом із лейтенантом Смирновим та червоноармійцем Федотовим. За годину мене знову покликали до телефону. Дізнавшись, що комбата ще немає, начальник штабу наказав відправити двох червоноармійців до стрілецького батальйону та розшукати зниклих.

– Живими чи мертвими, – додав він.

Опівдні червоноармійці повернулися, нікого не побачивши. Цього дня "месершміти" зробили жорстокий наліт на спостережні пункти інших батарей дивізіону, що залишилися на старому місці, обстріляли штаб полку, бомбили вогневі позиції в Емаусе. Діяли точно, наче за чієюсь підказкою.

Через два дні мене та Богданова викликали до штабу полку і почали розпитувати про Бокова. Ми розповіли про все, що сталося за три дні, поки Боков командував батареєю. Наприкінці наших пояснень капітан, який розмовляє з нами, докірливо похитав головою:

– Ех, ви! А ще комсомольці!

Він не сказав більше нічого, відпустив нас, але нам самим уже стало ясно, що поряд з нами був зрадник, який зумів підбити на зраду нашого комвзводу і підбирав ключі до нас.

Згадуючи зараз і знову переживаючи цей випадок, ставлю собі запитання: як могло статися, що ми не побачили зловісного задуму в сказаних словах, зрізаних петлицях? Розмова з новим комбатом стривожила нас, зародила почуття якоїсь відчуженості від цієї

людини. Проте для кадрових сержантів і червоноармійців авторитет командирів і політпрацівників був настільки високим, що відповідь комбата була сприйнята нами лише як зла реакція на довгий виснажливий відступ, учасником якого він був. Найменше ми очікували, прибувши на фронт, – взагалі не мислили – можливості зради, тим більше з боку людей з того самого бліндажу і окопу! Питання – переможемо чи ні – перед нами не стояло: безмежно вірили словам Сталіна, вважаючи відступ справою тимчасовою.

Тоді по молодості не замислювалися, звідки беруться такі виродки. Як упізнати їх у повсякденному житті? Звичайне шкурництво і боягузтво, пристосуванство і безвідповідальність, байдужість до всього, що відбувається (крім власних справ), всепрощення для тих, хто постійно підводить своїх товаришів і близьких, любить жити за рахунок інших, обманюючи і роблячи підлості, – ось ґрунт, на якому виростає зрадник у роки тяжких випробувань!

Для мене та розвідників випадок з Боковим став великою наукою: треба жити своїм розумом, відповідати не лише за себе, а й за оточуючих, розуміти, що за чорними думками та словами можуть наслідувати чорні справи. Істини прості, а по-справжньому зрозуміли їх, коли набили шишки...

Б'ємо гітлерівців!

День чи два по тому наш дивізіон зняли із залізниці Москва-Ленінград і поромною переправою, у похмурий дощовий день, перекинули на лівий берег Волги. Це не така вже легка справа: пором був дуже кволий.

Після нічного маршу дивізіон зайняв позиції вздовж лівого берега Волги. Піхоти тут не було. Оборону водного кордону було доручено артилеристам.

Новий наглядовий пункт (НП) нашої батареї знаходився метрів за двісті від річки, там, де берег піднімався терасою. Навколо зростав густий чагарник, трохи ззаду починався ліс. Тут ми й збудували бліндаж, а на піщаній терасі викопали великий окоп, встановили у ньому стереотрубу. Попереду, між терасою та водою, вночі обладнали ще один окоп, куди на ніч забирався розвідник із ручним кулеметом.

За річкою, за півкілометра від берега, чудово проглядалося велике село. Відразу за ним йшов ліс. Я і розвідники годинами просиджували за стереотрубою, спостерігаючи за поведінкою німецьких солдатів і офіцерів. У наших вухах ще звучав закид: "Ех, ви! А ще комсомольці!" І нам дуже хотілося виявити щось і завдати шкоди гітлерівцям.

Вороги розгулювали вільно, не маскуючись, іноді селом проїжджали машини. В одному з будинків явно розташувався штаб: до нього раз у раз підходили офіцери. У решті жили солдати; мешканців не було. Ми повідомили про це штаб дивізіону. Кілька днів, то вранці, то ввечері командир дивізіону приходив на НП і, не поспішаючи, випускаючи по два-три снаряди, проводив пристрілку батарей. На третій чи четвертий день, коли в село в'їхала колона автомашин і назустріч їй з будинків висипали гітлерівці, він відкрив вогонь усім дивізіоном. Солдати, що підійшли до машин, кинулися врозтіч. Машини заметалися, одна з'їхала в канаву і перекинулася. Над двома іншими піднялися високі стовпи вогню та диму. Декілька офіцерів і солдатів, що вибігли зі штабу, потрапили в епіцентр вогню: вибух, що виник близько, розкидав їх у різні боки. По всьому селі грудками летіла земля, потужно гуркотіли розриви. Так тривало кілька хвилин. Над селом встала сиза хмара порохового диму. Ми із захопленням дивилися на нашого командира: ось що таке вміло підготовлений артилерійський наліт! Нарешті і ми добре побили фашистів!

Наш наліт став сигналом до стрільби батареї "катюш". Вона тільки вчора приєдналася до нас, її пункт спостереження був трохи осторонь. Ми почули уривчасте бурчання реактивних установок. Незабаром у селі та в лісі за її околицею затанцювало полум'я.

Наступного дня село здавалося вимерлим. Проїхала лише одна машина, нам здалося – санітарна.

Не лише від нашого дивізіону дісталася гітлерівцям! Цими днями значно відзначилася батарея лейтенанта Сукомела, де служив Парахонський. До кінця жовтня вона залишалася на старому місці в районі залізниці Москва-Ленінград. Зі спостережного пункту батареї ледь

проглядалася околиця Калініна. Спостерігаючи за цим напрямком, Парахонський помітив "месери", що знижувалися, а потім побачив, як щось майнуло між двома сусідніми будівлями біля околиці. Він став вдивлятися через стереотрубу в це місце і помітив якісь пагорби, а потім ясно побачив у тому ж проміжку "месершміт", що знижується. Аеродром! Зорієнтувавши карту, переконався, що на ній тут стоїть значок іподрому. Значить, гітлерівці використовували його як льотне поле, і можна визначити точні координати місця посадки ворожих літаків! Він повідомив про це командира батареї. Однак коли той з'явився на НП, погода зіпсувалася, розглянути літаки стало неможливо. Наступного ранку видимість була чудовою. На НП до Парохонського прийшов лейтенант Сукомел та ще кілька командирів. Вони відкрили вогонь по аеродрому. З першого залпу спалахнув один із літаків, над ним піднялися клуби чорного диму. Під швидким вогнем батареї льотний склад не міг підійти до машин. Один за одним з'являлися нові клуби диму – вибухали та горіли літаки. Обстріл тривав увечері та вночі і теж не безрезультатно. За підрахунками Парахонського, батарея знищила понад 10 фашистських стерв'ятників.

Всі, хто відзначився, отримали нагороди, у тому числі і Парахонський. За його словами (я його побачив через кілька днів у штабі полку, куди мене посилали з повідомленням), командир полку майор Яровий, вислухавши рапорт групи командирів, які доповіли про обстріл аеродрому, несподівано запитав:

— А хто виявив аеродром та визначив його координати?

Йому сказали.

— Тоді й Парахонського представити до ордену, — наказав командир полку.

Коротка розповідь про розгром ворожого аеродрому з'явилася у "Червоній зірці". Лейтенанта Сукомела було нагороджено орденом Червоного Прапора, Парахонського – Червоною Зіркою.

І все-таки недостатній бойовий досвід інколи, та й давав про себе знати. Через три доби після вдалого вогневого нальоту на зайняте німцями село до нас уночі прийшов новопризначений командир взводу – молодий бравий лейтенант. Зайшов у бліндаж, розпитав, що бачили за день. Ми сказали, що в крайньому будинку, що зберігся від пожежі, оселилися офіцери. Лейтенант вийняв карту, целулоїдне коло, за допомогою якого готують дані для стрільнини, і почав з ним працювати на карті. Потім покликав мене і ми вийшли на НП. В окопі сидів зв'язківець. Командир взводу скомандував:

— ...Два снаряди, швидкий вогонь!

Над річкою промайнули снаряди, долетіли звуки пострілів, але розривів ми не почули. Лейтенант подав нову команду. Закінчуючи, голосно крикнув: "Вогонь!" Зв'язківець швидко повторив. Не встиг я подумати, що командир взводу командує надто голосно – німці на тому березі Волги можуть його почути, як над нами пролунав оглушливий свист, і попереду, зовсім поруч, розірвалися наші снаряди. Я і лейтенант упали на землю одночасно.

Готувати дані для стрільнини ми вміли. Вирішили: доки командир взводу не практикується стріляти, доведеться перевіряти його. Хоч він у нас ніби і молодець, а ось що накоїв – і себе і нас мало не укокошив!

Загалом ці три дні на нашій ділянці було дуже тихо. Ми навіть зуміли помитися в "лазні", що поспішно побудована прямо на вогневій. Заповзятливий начальник штабу дивізіону спорудив її із землянки. Пара виходила від нагрітого каміння, замість тазу для води пристосували кухонне відро. У "лазню" треба було залазити рачки, а митися навпочіпки. Зате я назавжди запам'ятав почуття небувалої, найгострішої насолоди, коли вперше за чотири місяці війни моєї шкіри торкнулася гаряча вода з милом, очищаючи її від поту і бруду, що накопичилися!

Мабуть, всі, хто побував на фронті, пам'ятають, як при кожній зручній нагоді – а вони були не так часто – солдати раділи будь-якій можливості змити похідний бруд, вмитися, ну, а вже потрапити в лазню, нехай похідну, нашвидкуруч побудовану, було справжнім блаженством!

"Щаслива, молода людина!"

На початку листопада дивізіон перекинули на іншу ділянку Волги, нижче за її течією. Річка була нейтральною смугою. Всюди лежав глибокий сніг. Морозило. Прибережна частина річки вкрилася тонким льодом. Ми вибрали НП між дерев могутнього соснового лісу, що виходив на високий обривистий берег, трохи осторонь невеликого села, викопали окоп, траншеєю з'єднали його з бліндажем. З іншого боку Волги було село, посередині якого височіла церква.

Новий командир батареї лейтенант Варягін у перший же день зробив пристрілку по церкві, вважаючи, що там може бути спостережний пункт німців. Виконав він це майстерно: четвертим снарядом влучив у дзвіницю.

З німецького боку відповіді не було. Село наче вимерло.

Варягін сподобався мені і розвідникам з першого дня. Був він небагатослівний, стриманий, сміливий. По дорозі сюди він і я повинні були пройти через село, тісно притиснуте до Волги, що добре проглядається з іншого, зайнятого гітлерівцями берега. Ішов мінометний обстріл, посвистували рідкісні кулі. Розриви мін виникали безладно, то наближаючись, то йдучи далеко від нас. Крокуючи посередині вулиці, Варягін не кланявся уламкам, навіть тим, що шипіли зовсім поряд. Я йшов за ним, думаючи, що міг би він іти швидше і не дуже виставляти себе напоказ фашистським воякам. Чи це була безтурботність молодості, недосвідченість і необстріляність чи хвацькість, бажання показати, що двадцятирічний комсомолец Ігор Варягін, щойно призначений командиром батареї, не боягуз, — судити не беруся. Напевно – все разом узятє.

Нашому дивізіону було поставлено завдання – обороняти ділянку лівого берега Волги – кілометрів з двадцять. А крім нас, інших військ не було! Кожна із трьох батарей відповідала за 6-7 кілометрів лісового берега.

– Ворог повинен думати, що весь берег і вдень і вночі під ретельним наглядом, – сказав Варягін, – це означає, що ми не повинні пропустити жодного солдата, жодної машини, що відкрито йдуть або їдуть селом, жодного нічного вогню і звуку! Будемо одразу ж обстрілювати – такий наказ командування!

Ми старанно виконували свою справу: цілодобово чергували на НП, робили вилазки берегом, не дотримуючись правил маскування, щоб створити видимість багатьох наглядових пунктів.

Особливо важкими були нічні чергування. Мороз надвечір міцнів, починали потріскувати дерева; шинель, не просушена жодного разу до кінця, і кирзові чоботи дубіли, пальці на руках, незважаючи на рукавиці, переставали слухатись, металеві частини стереотруби прилипали до шкіри рук. Мимоволі думалося: "Що ж буде в січневі морози, та ще й якщо доведеться братися за гвинтівку – у рукавичках не настріляєш!"

Незвичайно рання зима все ж таки не могла скувати товстим льодом могутню річку – вона була гарним оборонним кордоном. Але морози все більше давалися взнаки. З кожним днем водяний просвіт на річці звужувався. Сніг заніс і наш "колодязь" – глибоку вирву від важкого ворожого снаряда, що впав поруч із нашим бліндажем. Так ми докопалися до води і брали іноді її, що пахне порохом, але все ж таки придатну для пиття.

Разом із Варягіним на шість кілометрів волзького берега нас було шість чоловік: чотири бійці, сержант та лейтенант. Праворуч від спостережного пункту через рідкі стовбури сосен виднілися будинки пустуючого села; жителі покинули його, боячись залишатися під обстрілом. Зліва від нашого окопу вздовж Волги тягнувся високий боровий ліс.

Десь там, далеко ще нижче по річці, були інші НП батарей дивізіону; у глибині безлюдного лісу кілометрів за десять від нас на узліссі галявини, стояли чотири гармати нашої батареї, пов'язані з нами тонкою ниточкою телефонного дроту...

"...До Іванова звідси, напрямку, двісті кілометрів, а ворог пройшов вчетверо більше, наближаються до Москви..." – ця думка і турбувала і надавала сили.

Вранці 7 листопада вся поверхня Волги покритася снігом, що йшов всю ніч. Ще тиждень-два – і річку скує товстий крижаний панцир, а попереду нас піхоти як не було, так і

немає...

З батареїної кухні незвичайно рано принесли термос із їжею та пляшку горілки. Ми розклали їжу по казанах, горілку розлили в єдину склянку та кришки від казанів.

Варягін взяв склянку задубілими від морозу пальцями, цокнувся з кожним із нас:

– За наше велике свято!

Ми дружно підтримали його: кожен із нас у душі вже промовив ці слова.

Я випив свою "чарку" разом з усіма. У казанок з кашею падали сніжинки і не танули. Я їв і думав, як незвичайно зустрічаю велике свято, про Іваново... Після перекидання нас під Калінін листи з дому чомусь не приходили.

...Маленьким, малозначним, занедбаним острівцем був наш НП в бурхливому морі битв під Москвою. І все-таки не було відчуття самотності, відірваності від основних сил фронту, від Батьківщини. Твердо знали: у біді нас не залишать, допоможуть. "А якщо допомога прийде занадто пізно? Чи дізнаються батьки, що їхній син загинув, перегороджуючи ворогам шлях до рідного міста?..." – думав я.

За кілька днів на НП принесли "Правду" зі знімком параду на Червоній площі в Москві. У ній йшлося про те, що ми маємо тимчасові труднощі! Мине кілька місяців, півроку, може, рік і гітлерівська Німеччина лусне під вагою своїх злочинів. Перемога буде за нами!

У мене була власна велика радість: цього ж дня отримав листа та посилку. "Іваново ще жодного разу не бомбили, – повідомляв батько, – хоча повітряні тривоги оголошувалися кілька разів". У посилці – теплі онучі та товста в'язана кофта. У листі сказано, що вона з ведмежої вовни, що її мамі дала тітка Катя, самотня жінка, сусідка Палі. Мені й без кофти стало тепліше: тільки мамине серце могло відчутти, як тремтів я на морозі у своїй солдатській шинелі та кирзових чоботях. "Тьотя Катя грошей не взяла", – писав батько. Адже в мирний час у неї навіть снігу взимку не можна було випросити!

...Старіють із роками фронтовики, багато що забувають, забирають із собою, йдучи в небуття... Парад на Червоній площі, який утвердив у серцях солдатів невідворотність покарання гітлерівців та приходу перемоги, збережуться у пам'яті поколінь!

16-17 листопада ми чули відлуння дальньої канонади та намагалися розгадати, що вона означає. Звуки зміщувалися від заходу на схід. Значить, фашисти знову перейшли у наступ? На нашій ділянці змін не було. Але за відсутністю піхоти можна було зрозуміти, що командуванню не до нас. Дивізіон продовжував прикривати пролом, що утворився між Західним і Калінінським фронтами. Два інших відбивали натиск ворога разом із частинами Західного фронту, що відступали, на правому березі Волги. Нам залишалося лише чекати, що буде далі.

Окрім нашого засніженого лісового НП, ми обладнали інший – на горищі одного з будинків поблизу села. Вночі там можна було й поспати в чисто вимитій світлині, і приготувати зі снігу окріп, який заміняв нам чай. У разі обстрілу нас міг урятувати глибокий підвал. Лаз у нього знаходився на кухні, поряд із російською піччю. 22 листопада вранці ми сиділи на горищі будинку та спостерігали за німцями через пролом у обшивці. Несподівано до нас піднялися лейтенант і червоноармієць у козушках, валянках. Сказали, що вони з стрілецької дивізії, що підійшла на нашу ділянку. Багато разів міцно били німців, а замерзне Волга, то дадуть ще перцю! Бої, обстріли, які ми провели, здавались дрібними, порівняно з тими, про які вони говорили. Охоче розповіли їм про все, що знали.

Лейтенант висунув голову через пролом і довго роздивлявся в бінокль зайняте німцями село. Хвилин за 15-20 пішли. Я спустився з горища в світлицю і почав клеїти нову карту. Не минуло й кількох хвилин – над нашим будинком просвистів снаряд. Другий розірвався не долетівши. Розриви повторилися, але зовсім близько. Німецькі артилеристи беруть наш будинок у вилку, зрозумів я і, прибравши карту, побіг до рятивного підвалу. Просвистів ще один снаряд. Він розірвався поряд. Очевидно, розвідники вже спустилися з горища – двері лаза у підвал були відчинені. Я вже зібрався стрибати в підвал, коли над головою знову пролунав оглушливий вибух, щось зі страшною силою вдарило мене в плече, збивши з ніг, відкинувши вбік і назад... Різко запахло порохом. Відчув тупий, щемливий біль, що захоплює

верхню частину тіла, але схопився і кинувся в підвал.

Поряд із будинком ще рвалися снаряди, проте мені вже було не до них. По спині щось текло, права рука погано слухалася.

– Подивися, – сказав одному з розвідників, – я, здається, поранений.

Він запалив сірник. На спині та грудях через гімнастерку просочилася кров. Розвідники розірвали її від коміру вниз. Якось мене перев'язали.

Обстріл припинився.

Біль швидко розтікався по грудях і правій руці, я ледве виліз із підвалу.

Один із розвідників збігав на наш лісовий НП, сказав про моє поранення Варягіну. Комбат викликав машину. Обхопивши розвідника здоровою рукою за плечі, рушив до машини. Коли мені допомагали залазити в кабінку, підійшов Варягін із Богдановим. Розвідник одягнув мені на здорову руку годинник, який я залишив у нього, йдучи з лісового НП до села. Машина рушила. Я намагався посміхнутися.

Варягін та розвідники помахали мені руками. Обличчя їх були серйозні та стурбовані.

Надвечір потрапив у медсанбат. Літній фельдшер, оглянувши мене, сказав:

– Ну, щасливі, молода людина! Пройди б уламок трохи вище – вас сюди навряд чи довели б – з сонною артерією жарти погані. А трохи нижче – ваша ключиця була б роздроблена, можливо, пробито і легеню – це теж не солодке. Судячи з рани, уламок прилетів спереду зверху. Він устроївся в праве плече біля шиї і вискочив, пробивши праву лопатку.

І плече і рука боліли все сильніше.

Після перев'язки мені запропонували оселедець із чорним хлібом та чаєм, але мені було не до їжі. Якось пересидів ніч на лаві, прибудованій до однієї зі стін хати, втиснувшись у куток. Запамятався надовго шлях із санбату до Кімри, до польового шпиталю. Вантажівка відчайдушно стрибала на вибоїнах і ковдобинах підмерзлої ґрунтової дороги, розбитої ще восени, і кожен поштовх відгукувався лютим болем у моєму плечі. Крім мене, у кузові сидів ще один поранений. Два червоноармійці лежали на соломі, що покривала днище кузова, і важко стогнали. У Кімрах у першому шпиталі нас не прийняли, і другий виявився забитим пораненими. Мене вели з кімнати до кімнати і не могли знайти вільного місця. Частина поранених лежала на підлозі. Серед них було багато обморожених, переважно казахів та узбеків. Деякі з них тримали догори ноги та руки. У кімнатах стояв важкий нудотний запах. Нарешті знайшли місце у якійсь невеликій кімнаті з ліжками. Я, як був у шинелі, накинутій на плечі, так ліг на ліжко. Безсонна ніч у медсанбаті, дорога, та тепер тепло відібрали останні сили. Я провалився в темну глибоку яму і прокинувся лише вранці.

Після огляду та перев'язок нас стали вантажити в автомашини і відправляти на вокзал. Розраховував побачити санітарний потяг, зелені вагони з червоними хрестами... Але стояли теплушки, такі самі, як ми їхали на фронт. "Лежачих" поранених клали на нижні нари; "ходячі" лізли нагору. Я важко заліз на верхні нари, влаштувався так, щоб, по можливості, зменшити біль. Але ось потяг рушив. Вагон сильно затрясло, і при кожному його коливанні наче чийсь зуби впилися в моє плече. Поранені стогнали, просили пити... Санітара з нами не було, він заходив лише на зупинках. Я їхав сидячи, про сон не могло бути й мови. Дотягнути до ранку! Вночі на протилежному боці вагона після сильного поштовху поїзда впали верхні нари. Поранені, що лежали на них, упереміж з дошками впали на важкопоранених, що знаходилися внизу. Лампочка, що ледь світилася, зовсім згасла. В непроглядній темряві чути були моторошний стогін, благання про допомогу, безладні крики людей, що втратили свідомість.

"Замість нас сюди б Гітлера і тих, хто розв'язав цю війну, щоб самі випробували весь цей жах, почули ці страшні крики", – думав я зі злістю і розпачом, намагаючись злізти зі своїх нар... На наше щастя, поїзд незабаром зупинився, прийшли санітари та допомогли пораненим.

До Москви нас везли понад добу, хоча звичайний поїзд йшов лише кілька годин. Ймовірно, наш ешелон з пораненими був останнім, що пройшов із Кімр до Москви: вороги

підходили до столиці і ось-ось мали перерізати залізницю, якою рухалися наші теплушки з червоними хрестами на боках і дахах.

Коли автобус йшов до Тимірязівської сільськогосподарської академії, де містився шпиталь, я дивився на вулиці малолюдної Москви, перекриті в багатьох місцях рогатками з рейок та огорожами з колючого дроту. На очі траплялися зенітні гармати. Іноді лунали постріли зенітних кулеметів. Очевидно, очікувався чи вже йшов повітряний наліт. На всіх вулицях дуже багато снігу.

...Так закінчилася моя участь у битві на верхній Волзі – правому фланзі великої битви за Москву...

Дивізіони, що залишилися на правому березі річки, що відступали майже до Москви, зазнали серйозних втрат...

Ми не обирали своєї долі.

Розташування частин і з'єднань на фронті визначало найвище командування. Найбільше, що міг вибрати солдат чи сержант на кшталт мене, – це місце для окопу, бліндажу чи землянки...

З дванадцяти сержантів, знятих на фотокартці, надісланий мною додому перед початком війни, загинули двоє. Випадок зберіг мене: смерть помилилася на кілька міліметрів у виборі своєї цілі.

Ще четверо з нас загинуть пізніше, на інших фронтах війни. З тих, що залишилися живими, всі будуть поранені по кілька разів. І лише Ваня Зіненко пройде війну з одним легким пораненням. Це він під калінінським елеватором знайшов і пропонував мені "щасливу" паличку. Не вона, звісно, врятувала його. Як і всім нам, йому добре дісталося. Через тридцять дев'ять років після цих подій, коли ми побачилися з ним, він сказав:

– Іноді було так важко, що хотів, щоб мене убило ... Пам'ятаю, один раз, в хвилину слабкості пішов у "долину смерті", – була у нас така під Ржевом, – без будь-якої причини, просто так, куди очі дивляться, щоб якнайшвидше шльопнуло...

На фотографії, не замислюючись, я написав про себе: "майбутній учасник боїв та воєн".

Хто міг подумати тоді, що на мене і моїх товаришів чекають суворі іспити! Не мені оцінювати, як я витримав перший із них. Одне ясно зараз: "квиток", який дістався мені, був далеко не найважчим...

..."Тимірязівка", де я лежав, була переповнена; Майже щодня формувалися санітарні поїзди та відвозили поранених у тиллові міста країни. Через кілька днів настала і моя черга.

До Тюмені нас, поранених, везли справжнім санітарним поїздом. У ньому все було майже як у шпиталі – гаряча їжа, якщо треба – перев'язки, навіть термінові операції. Старовинна, дуже велика і дуже тепла кофта, зв'язана з ведмежої вовни, надіслана мені з дому, знадобилася – надів її замість гімнастерки, не вдягаючи правої руки в рукав. І тепло і одягати просто. Коли поїзд підходив до Тюмені, я зверху кофти накинув шинель. Вийшов із вагона сам, разом із групою "ходячих". До нас підскочила жвава сестра:

– Ну, хто зі мною?

Ми пішли за нею. Біля вокзалу стояли сани, запряжені похнюпленою маленькою конячкою. Ми сіли у них. Сестра взяла до рук віжки. На вулиці було понад 40° морозу. Конячка йшла тільки кроком, ніякі понукання і батіг на неї не діяли. Моя кофта і шинель внакидку не рятували від холоду. У госпіталь я увійшов стукаючи зубами і посинівши, вразивши своїм виглядом санітарну, що підбігла.

Вдруге налякав людей. Дорогою до Тюмені наш поїзд зупинявся на кілька днів у Муромі. Найімовірніше, треба було ґрунтовно допомогти пораненим. Нас перемістили до якогось будинку, поруч із вокзалом. Водили "ходячих" і переносили на ношах тяжкопоранених молоді дівчата, схожі на школярок. Одна така взяла мене під руку і повела, як з'ясувалося, мити. Надворі, біля стіни будівлі, була фанерна прибудова, у ній – душ. Я наполовину роздягнувся і відразу зайшовся дрібним тремтінням: прибудова не опалювалася, а на вулиці лежав сніг. Дівчина нервувала, сказала, що роздягатися не треба, нашвидкуруч помила мені здорову руку, накинула теплий халат, дала валянки і відвела в палату. Там мені

стало тепліше, виникало приємне відчуття. Раптом моя супроводжуюча з'явилася знову:

– Ви все ще в халаті та валянках? Лягайте в ліжко! Мені треба вести наступного пораненого!

Я покірно зняв усе, але, віддаючи халат дівчині, не втримався і сказав:

– Це як у Плюшкіна – на всю двірню один халат та чоботи!

...Безкраї простори східної частини Європейської Росії та Сибіру заспокоювали: таку велику країну завоювати неможливо! На залізничних станціях кипіло напружене тилове життя, без стрілянини зеніток, без протитанкових рогаток на вулицях. Вогні тилових міст світилися й уночі – ворожі бомбардувальники сюди не долітали.

Перше, що я зробив у Тюмені, написав листа додому. Витратив на це багато часу. Рука ще дуже погано слухалася і боліла, а я намагався писати чітким, гарним почерком:

"Дірка в спині була 3х4 см, а в плечі, де осколок влетів, - 3х3. Зараз "дірок" майже немає..."⁴

За кілька днів у газетах з'явилися повідомлення про успішний наступ під Москвою. Нарешті! Зі мною в палаті лежав літній піхотинець, поранений, як я дізнався, під калінінським елеватором, і ще шість чоловік з різних фронтів. Ми палко обговорювали останні новини. Я переживав, що не довелось брати участь у наступі, сказав про це піхотинцю. Він по-батьківськи-дбайливо глянув на мене і пожурих:

– Синку, адже комусь і жити треба! Ось ти молодий, значить, уже краще за мене: у тебе ще все попереду! На ось бритву – зніми вуса, ти, мабуть, їх ще жодного разу не голив, а вже час!

На Новий рік до нас у гості приїхали колгоспниці. Привезли до нашого столу подарунки. Увечері була зустріч із пораненими.

Спочатку виступив самодіяльний колектив шпиталю. Сестри почали з пісень, а потім хвацько затанцювали гопак. Колгоспниці сиділи у перших рядах. Раптом із зали на сцену вийшов поранений:

– І я хочу танцювати!

Скинув халат і в нижній сорочці та кальсонах задав такого тропаку! Колгоспниці збентежилися, але, мабуть, зрозуміли, що самі й винні, крім масла та м'яса для їдальні, подарували декому сорокаградусну. Школярі виступали із віршами, піснями. Я дивився на малюків, відчував себе їхнім захисником і думав: "Ні, не дарма я був на фронті, не дарма мучусь від рани... За них, за наше майбутнє!"

Найчастіше до нас у палату заходила сестра Таня Повзик. Навряд чи вона була старша за мене, але поводитися як досвідчений медичний працівник. Говорила українською мовою, співуче та гарно. Усім нам дуже подобалося її тепле, лагідне ставлення до поранених. Що їй казати, у шпиталі були різні люди, і серед поранених, і серед сестер.

Іноді по палаті повзли чутки про легку поведінку якоїсь сестри... Про Таню ж за весь час ніхто не сказав поганого слова.

Настав час виписки. Лікарська комісія працювала на четвертому поверсі. Мене швидко оглянули. Серце моє, ослаблене втратою крові, незвичне до ходи сходами, билось дуже часто.

– На що скаржитесь?

– Ось, серце б'ється.

– Скільки вам років?

– Двадцять.

– У такому віці це не є небезпечним! Придатний до служби!

Увечері після вечері у мене виникало непереборне бажання поговорити з Танею. До останнього дня я не наважувався зробити це.

Сестра стояла в коридорі неподалік нашої палати і дивилася у вікно. І раніше у вільну хвилину вона любила постояти біля нього нерухомо, дивлячись прямо перед собою.

⁴ З листа, що зберігся. Усі наведені нижче листи справжні, даються в скороченні.

Можливо, у цей час бачила вона не засніжені вулиці чужого для неї сибірського міста, а свою зелену та співучу Україну, свій рідний будинок, з якого молодою дівчиною пішла працювати до шпиталю.

Я підійшов до неї і сказав: "Таня, я хотів би поговорити з вами!" – "Ідіть краще спати", – не повернувши голови відповіла сестра. Здивований і розгублений, я пішов.

Вранці наступного дня мені дали направлення до містечка, де стояв запасний артилерійський полк.

Призначення командиром протитанкової зброї було несподіваним – я служив у взводах управління, а не в вогневих взводах, що забезпечують стрільянина з гармат та догляд за ними. На щастя, протитанкова гармата була легкою і простою в обігу, я швидко освоїв, як вона розвертається з похідного положення на бойове, правила стрільби прямим наведенням з рухомих цілей та способи маскування.

Жили ми у бараках-землянках із двоповерховими нарами. Відразу ж після прибуття вирішив написати листа Тані до госпіталю. Мені дуже хотілося виправдати себе в її очах: здавалося, вона подумала про мене щось погане.

Я написав, що до війни не був знайомий по-справжньому ні з однією з дівчат, що після фронту та отриманого поранення, далеко від рідних та близьких, мені дуже хотілося поділитися з кимось своїми переживаннями, що кілька разів збирався підійти до неї. але наважився на це тільки в останній вечір... Не розраховував на відповідь, але лист прийшов, простий і щирий. У нас почалося дружнє листування, яке тривало півтора роки. Той, хто був на фронті, знає, як дорогі такі листи! Забігаючи вперед, скажу, що я був винен у перерваному листуванні. Таня знала мою домашню адресу, написала моїм домашнім. "Прислав лист якийсь Повзик, – повідомив батько, – питає, що з тобою трапилося?" Мила Таня! Надсилаючи листа, вона, про всяк випадок, представилася моїм батькам чоловіком. На жаль, я не зберіг її теплих, сповнених доброти та участі до мене, що дихали дівочою чистотою листів.

Зберіглася лише маленька фотографія: трохи спідлоба дивиться дівчина у легкій хусточці. На звороті короткий напис: Борі від Тані.

У складі чергового поповнення перекинули нас під Кіров. Коли на вокзалі виходили із вагонів, з'явилася група жінок. Одна з них кинулася до мене, обхопила шию руками:

– Миколка... Миколка... Живий! – З плачем говорила вона, судорожно обіймаючи. Інші жінки відтягли її. Я встиг роздивитись обличчя. Воно вразило мене, запам'яталося запаленими від сліз, сповненими горя та надії очима. Вражена звісткою про загибель свого сина, жінка була близька до божевілля...

До березня був у Кірові. У запасному артилерійському полку мене озброїли старою гвинтівкою. У деяких новачків рушниці були англійського виробництва часів першої світової війни. На стрільбищі тренувалися у стрільбі з автоматів, вчилися бігати на лижах, займалися стройовою підготовкою і щодня їли гороховий суп та пшоняну або вівсяну кашу. Ех, краще б на фронт!

У мене, на біду, розболівся корінний зуб. Коли прийшов на медпункт, фельдшер – здоровий міцний хлопець – сказав мені:

– Лікувати я не вмію, зуб можу видерти. Так як? В мене іншого виходу не було.

– Ну, терпи! – сказав мій лікар. Сил мав досить, і зуб він вирвав миттєво. Але біль був неймовірний: засобів для заморожування ясна у нього не знайшлося.

Нарешті з нас зібрали кілька маршових рот і відправили до Кірова. Поки йшли містом до вокзалу, праворуч і ліворуч від колони дедалі більше збиралося народу, переважно жінок. Серед нас було багато в'ятичів: вочевидь, чутка про нашу відправку рознеслася містом. Вечоріло, пішов сніг. Багато хто з жінок, що супроводжували, плакали. А може, сніг танув на їхніх обличчях? Напевно, все разом, – адже у строю йшли їхні чоловіки, брати, кохані. Тільки в мене не було тут нікого з близьких... Мимоволі згадав батька та матір, Льолю, Льову. Як вони, мої найдорожчі?

Льоля, моя сестра-десятикласниця, поки я лежав у шпиталі, хворіла на тиф. У мене є її

фотографія, знята після одужання. Голова брита, без багатих каштанових кіс; чорноока, худорлява, схожа на хлопця. Батько писав, що Льоля почала ходити до Будинку піонерів – займається вишивкою. Він надіслав мені вирізку з обласної газети "Робітник", де вона сфотографована за цим заняттям. Батькові під Новий рік теж було погано. Він майже через день ходив у Соснево – передмістя Іванова – по солону воду з джерела, на якій мама варила суп. Мабуть, перевтомився, – туди не близько, кілька кілометрів, – і вдома впав непритомний. "Але зараз нічого, – писала мама, – відлежав". Про себе промовчала. Вона завжди думала тільки про інших: "Приїжджав Льова. Поїхав за танком на Урал. Заходив до свого енергоінституту. Говорив, що всі дивувалися його величезному росту. А я думаю, він все такий же, як і був. Просто військова форма робить його вищим..."

Надсилаючи листи додому, я намагався не засмучувати батьків. Промовчав про те, що кілька разів був під обстрілом, що міг би стати жертвою зради, як мерз у засніженому лісі на березі Волги, про свої муки після поранення. Єдине, що собі дозволив – написав, що мене поранило, та й то не одразу...

У перші дні війни мені дуже хотілося запам'ятати до дрібниць, що з нами було. Можливо, доведеться таки розповісти це колись удома? Я навіть щоденник завів. Почав записувати в нього все, що бачив, починаючи з 22 червня. Але довго вести щоденник не довелося. Під Нарвою зустрівся Парахонський і попросив аркуш паперу. Я сказав йому, щоб узяв із зошита, що лежить у речовому мішку на машині. Увечері щоденника не було. Побіг до Парахонського. Він відчитав мене:

– Я побачив твій щоденник, прочитав його та знищив. Можеш лаяти мене, скільки хочеш, але я правий. Ось ти писав, що приїхав із Ленінграда, зайшов у казарму, а там усе догори дном. Зобразив, як ви реготали над помкомзводом і самі над собою, коли ще не розуміли, що означає мінометний обстріл. І про Сузі написав, що фіни вбили фіна. Тепер уяви, якщо потрапить такий щоденник у чужі руки, адже в ньому багато в чому можна розібратися: що за частина, як вона навчена, які втрати...

Тоді я розсердився на Парахонського за його самоврядність, але потім зрозумів, що він має рацію... Сторінки щоденника воєнних років залишилися недописаними...

...Ось і вокзал. Жінок далі не пустили. Мої сусіди по колоні насупилися, вони явно засмучені. Адже більшість із них зовсім недавно призвані до армії.

А я був на фронті, дещо бачив і навіть був поранений. Це все-таки не фунт родзинок. Вище голову, товаришу старший сержант!

На початку березня нас висадили в тилу Північно-Західного фронту. Маршем пройшли до великого села та розмістилися по селянських будинках. Мене призначили командиром відділення обчислювачів: у моїй червоноармійській книжці, виданій ще до війни, було зазначено цю спеціальність. У відділенні були чотири червоноармійці та звичне по кадровій службі майно: стереотруба, алідада, мірна стрічка та рейки для виміру відстаней. Видали пістолет ТТ та карабін, бійцям – лише карабіни.

Червоноармійці були зовсім не ті, що раніше. Вони в батьки годилися тим молодим, та й мені теж. Багато велося розмов про сім'ї, про громадянське життя, становище на фронтах. Я уважно слухав їх. Розмови у кожного були різні. Запам'яталася одна – з червоноармійцем Негіним, бухгалтером за фахом, високою, худорлявою, малоусміхненою людиною.

– Найбільше щастя в житті, старший сержант, – сказав він, – це мати дітей і дружину, які тебе люблять і ти їх теж... Тобі це важко уявити, а я знаю.

Обличчя у Негіна за цих слів перетворювалося, я не впізнавав його: звичайна похмурість зникала. Дивився він у цей час на мене, а бачив, напевно, тих, що були на фотокартці, вийнятої із нагрудної кишені...

Щодня у нас йшли заняття зі статутів, топографії, "прив'язки" НП та ВП. Проводились політінформації. Займався з нами командир взводу управління молодший лейтенант Спесин. Він перед війною закінчив механіко-математичний факультет Московського університету. В армію був призваний у перші дні війни, закінчив курси лейтенантів. Військова форма на ньому сиділа незграбно і завжди була зім'ята. Але займався з нами старанно. Мені одразу

став у всьому довіряти, визнаючи у мені кадрового молодшого командира. У нас все йшло нормально, а ось в іншому взводі сталася надзвичайна подія (НП). Молодший командир пояснив червоноармійцям як користуватися гранатою РГД. Вставив запал. Потім сказав, що вона під час кидка струшується, і автоматично виконав цей рух... Усвідомивши, що зробив, сержант кинувся з гранатою в руки до дверей, що виходили з хати в сіни. Його вбило на порозі, осколком подряпало дитину, що лежала в колісці, інші відбулися переляком.

Зі зброєю жарту погані – це я знав по собі. У перші дні війни у мене був наган. Прочищаючи його, я перелив масла в барабан. Вирішив подивитися, чи немає масла під бойком. Звів курок. В отворі, де був бойок, виявилося повно світлої рідини. Я поклав на отвір ганчірочку, а щоб вона увійшла до нього, натиснув спусковий гачок... І тут з жахом зрозумів, що зробив: наган був заряджений. Стовбур його упирався у стегно. Навряд чи зумів би довести, що можливий постріл був ненавмисним. Іншим разом оглядав гвинтівки червоноармійців. Одна мені не сподобалася: погано працював затвор, слабко викидаючи патрони. "Це тому, – подумав я, – що викидається не гільза, а патрон..." Щоб перевірити, автоматично натиснув спусковий гачок. З того часу зі зброєю я завжди був дуже обережним і навчав цьому червоноармійців.

Наші знаряддя – 76-міліметрові гармати та 122-міліметрові гаубиці – на кінній тязі. Коні – здоровенні ваговози. Поки що з ними мали справу лише вогневики, але казали, що коні з'являться і в нас, у взводі управління.

Майже кожен день надвечір, трохи осторонь нас, лунав гул літаків. Німці летіли бомбити Бологе та інші станції.

На початку квітня, коли почав швидко танути сніг і показалася земля, мене викликали до штабу дивізіону і наказали їхати з пакетом до Бологого, що знаходилося від нас кілометрів за 30-ть. Старшина дивізіону підвів мені Крокодила – величезного битюга з крутими боками. Я ледве виліз у сідло. Чи вмію їздити – мене ніхто не питав. На моє щастя, Крокодил чудово розумів мої "но!" і "тпру!". Ритмічно крокуючи мірним і важким кроком, до якого звук, тягаючи зброю, він опівдні доставив мене до Бологого. Воно все було розбите бомбардуванням – жодної цілої будівлі. Щойно знайшов тилловий підрозділ, що розміщувався в підвалі. До ночі Крокодил благополучно дійшов до нашої частини. Кажуть, що кавалеристам-початківцям буває нелегко.

Хоч я майже цілий день просидів на коні, ніщо в мене не боліло. Допомогли широка спина Крокодила та його незворушно рівний крок. Що ж, початок кавалерійського вишкілу покладено!

СТРАШНА РОБОТА

Болото Сучан

Наприкінці квітня прийшов наказ про виступ. Нас направили до 84-го артилерійського полку 55-ї стрілецької дивізії. Дорогою я написав листівку батькам: "2 травня... Ви, напевно, дуже турбуєтеся, що довго не пишу. Я переїжджаю на інше місце, тому й затримався. Зате вчора отримав листа від Бориса. Він, виявляється, біля Старої Руси, поки що не воює, але взагалі – це справа найближчих днів.

Мені зараз, на відміну від минулих разів, доводиться крокувати піхтурою. Вже звук: "балони" мої не спускаються".

У більшості випадків мої нехитрі спроби заморочити голову військової цензури, щоб підказати батькам, де я перебуваю, були безрезультатними. Але цій листівці пощастило: слова про те, що Борис біля Старої Руси залишилися незакресленими. Про "балони" я написав тому, що після госпіталю замість чобіт отримав черевики з обмотками і не одразу навчився їх міцно закручувати.

4 травня 1942 року опівдні ми маршем підійшли до тилів 55-ї стрілецької дивізії. Усі останні дні та ночі безперервно лив дощ. Шинелі та гімнастерки на нас не просихали, плащ-

намети не допомагали. Здавалося, ми самі набрякли від постійного дотику до води. Харчовий раціон скорочувався з наближенням до фронту. Стояло страшне весняне бездоріжжя, тили не справлялися з підвезенням продуктів. Починаючи з 1 травня ми отримували лише маргарин та хліб.

Привал наш добігав кінця. Ми зупинилися поряд із медсанбатом дивізії. Декілька великих наметів не вмістили поранених. Інші лежали поруч, на парусинових полотнищах, розстелених на землі. Я вперше бачив таку велику кількість поранених поза шпиталем, а їх підвозили та підвозили. Частина поранених приходила пішки.

За півгодини привалу ми наслухалися стогонів, надивилися на закривавлені бинти та клапті, які виносили з наметів санітарами.

На дорогу нам видали трохи маргарину, сказавши, що це сьогодні все, хліба не буде. Та якби й був, нічого в рот не лізло. Навіть коли відійшли від медсанбату, у вухах звучало: "Сестра, пити..." Назустріч йшли і йшли поранені, декого несли на ношах або просто на руках. Попереду гриміла канонада. 55-а дивізія продовжувала розпочатий учора наступ...

Немов зустрічаючи нас, наперекір усьому, крізь хмари пробилось сонечко, йти стало веселіше. Ми зробили ще один привал на лісовій дорозі та розділилися на дві частини. Вогняні взводи з гарматами залишилися, ми ж пішли вперед, туди, де гриміла канонада. Пройшли невелике село, вийшли на його околицю, – до струмка, що протікає в неглибокому яру. Наш взвод, чоловік 16, уже спустився до нього, коли прилетіли "юнкерси". Вони помітили нас – крокували не маскуючись. Перший "юнкер" пішов стрімко вниз, видаючи свистячий звук. Ми розбіглися по яру і попадали на землю, хто куди. Я побачив, як від пікіруючого бомбардувальника одна за одною стали відокремлюватися чорні крапки – бомби, і стежив за польотом, прагнучи визначити – у нас чи мимо. Страшне виття вдавило в землю. Розрив, другий, третій... Коливалась стіна яру, шипіли уламки, летіли груді землі. Я лежав, пригнічений несподіваним нальотом, оглушливими вибухами. Під Калініном обстрілювали та бомбили "месершміти", там були кулі та міни, а тут справжні бомби!

У піке пішов другий "юнкерс", і щойно пережите непроглядне пекло повторилося спочатку. Потім третій... Бомбардувальники зробили коло і знову летіли на нас. Ми були абсолютно беззахисні – зеніток не чути, мабуть, ще не підвезли. Схопивши карабін, я гарячково зарядив його і, лежачи, вистрілив у перший "юнкерс", коли він виючи пікірував на наш яр. Марна спроба! Знов засвистіли бомби, заухали розриви, ходуном заходила земля. Тіло і нерви напружилися до краю...

Нарешті бомбардувальники відлетіли. Вражені бомбардуванням, ми швидко втекли з яру, що врятував нас, в ліс, ще не вірячи до кінця, що не поплатилися за порушення правил маскування.

За ліском на невеликому пагорбі знаходилося село Великі Дубовиці. Комзвода Спесін сказав, що там розташувався штаб нашого дивізіону. Але він уже не поспішав виходити з лісу: шукав очима – яким шляхом нам таємно проскочити до будинків. Мабуть, у нього, як і в нас, все ще стояло у вухах виття "юнкерсів", свист бомб, оглушливі звуки їхніх розривів. Так, тут уже був фронт, а не тилова ситуація. З нашого та німецького боку час від часу лунали артилерійські та мінометні постріли. У селі то там, то тут лунали звуки розривів. Ще далі, за Великими Дубовицями, де проходила передова, – рідкісні автоматні та кулеметні черги. Судячи з усього, бій стихав, що розгорівся вранці.

В одному з сараїв, прибудованих прямо до сільської хати, натрапили на начальника штабу дивізіону капітана Саксина. Поводився він спокійно і діловито. Пояснив ситуацію по карті. Сказав, що командир дивізіону перебуває у штабі стрілецького полку, що увечері штаб дивізіону має перейти на нове місце. Показав його на карті та розпорядився, щоб ми йшли туди, підготували бліндаж та лінію зв'язку зі штабом полку.

Надвечір, коли ми закінчували бліндаж, прийшли командир дивізіону майор Новиков Олександр Данилович, начальник розвідки старший лейтенант Манушкін, начальник штабу та кілька червоноармійців.

Рано вранці, щойно ми вийшли з бліндажу, почався сильний мінометний обстріл нашої

ділянки лісу. Німці стріляли залпами, по 5-6 хв. Їхні розриви накладалися один на одного: ррах-ррах-ррах! Перші міни впали поряд і дуже несподівано; ми інстинктивно кинулися на землю, потім побігли до бліндажу. У районі Великих Дубовиць заскрекотали автоматні черги. Наш бліндаж був біля перехрестя доріг, кілометрів за два від села. За ніч зв'язківці протягли лінії зв'язку на НП батарей, розташованих за Великими Дубовицями. Командир дивізіону намагався зв'язатися з ними, щоб дізнатися, що відбувається на передовій. Але зв'язок після обстрілу обірвався. Мінометна та автоматна стрілянина наростала. Новиков розпорядився, щоб начальник розвідки з розвідником Алалакиним вирушили до штабу стрілецького полку, який підтримувався нашим дивізіоном, і з'ясували ситуацію на місці. За півгодини розвідник повернувся, тягнучи на собі тіло вбитого начальника розвідки. Неподалік нашого бліндажу вони потрапили під мінометний обстріл. Нарешті відновився зв'язок із командиром однієї з батарей. Він повідомив, що німці зайшли з флангів, і зараз піхота відступає; артилеристи йдуть разом із командиром батальйону. Куди – ще невідомо.

Бій, що почався попереду, обтікав нас праворуч і ліворуч. Гітлерівці явно намагалися взяти в кільце підрозділи, що знаходяться в районі, який прилягає до Великих Дубовиць.

Капітан Саксин дістав із кишень убитого начальника розвідки документи. Швидко й мовчки викопали неглибоку яму, опустили тіло Манушкина. За кілька хвилин над нею виріс пагорб землі. На більше часу не було. Командир дивізіону, побоюючись повного оточення, вирішив відходити, наказав взяти майно, слідувати за ним. Ділянка лісу, де ми знаходилися, як і раніше, обстрілювалася сильним мінометним вогнем. Один із зв'язківців квапливо засунув мені котушку без дроту. Ми пішли лінією зв'язку, залишаючи провід незібраним. Ішли досить довго, майже бігли, прислухаючись до автоматної стрілянини, що наближалася. До розривів мін додалася шрапнель. Снаряди вибухали над лісом, а їхня начинка – сотні свинцевих кульок – зі свистом врзалася у верхівки дерев, біла по землі навколо. Нарешті ми увійшли в дрібнолісся, перебігли невеликий яр; за ним починався чагарник, далі знову ліс. Діставшись до перших дерев, побачили червоноармійців, що рили окопи, і носом до носа зіткнулися з командиром дивізії. Розмахуючи пістолетом перед лицем Новикова, він кричав:

– Куди біжиш, артилерист? Вогню давай! Давай вогню! Де твій зв'язок? Чому котушки порожні? Ану... зібрати провід, відкрити вогонь по гадах!

Я був найближчим до Новикова. Обернувшись до нас і побачивши на мені котушку, що висіла, яку сунув мені зв'язківець, Новиков тут же наказав:

– Старший сержант! Забери провід! Бігом уперед!

Я схопив нитку, що лежала на землі. Хтось із зв'язківців, що підбігли, перерізав її ножом і закріпив провід на котушці. Я закрутив ручку барабана, і провід потягнув мене назад під шрапнель. Тепер я повертався один. Коли добіг до яру, "заграла" "катюша", і я з жахом відчув, що її снаряди мчать у нейтральну зону, на мене. Численні, майже одночасні вибухи – праворуч, ліворуч, попереду, ззаду оточили мене, я впав на землю. У вухах брязкотіло і гуркотіло, в ніс ударив різкий пороховий запах, навколо свистали, люто били по деревах і землі уламки. Були чудеса на війні: у цьому пеклі я залишився живим... Схопившись, побіг знову вперед, швидко намотуючи дріт. Зверху іноді зі свистом летіла шрапнель, і я мимоволі здригався і внутрішньо стискався при звуках розривів у небі. За яром майже натрапив на червоноармійця без гвинтівки. Він незграбно тупцював на одному місці. Вигляд літнього байдужого бійця був незвичайний: без пілотки, в розстебнутій шинелі, без поясного ремня, з перекошеним ротом. Налиті кров'ю очі його дивилися повз мене, їх погляд був позбавлений будь-якої думки. Я зрозумів, що він збожеволів або контужений, і пробіг повз нього: затримуватися не мав права, та й допомогти нічим не міг. У дрібноліссі, перш ніж вийти на галявину, глянув уперед. На неї з лісу вибігали німецькі солдати в сіро-зелених мундирах із автоматами в руках. Одні перебіжками, інші трохи зігнувшись, рухалися прямо на мене. За кілька секунд, відчайдушним зусиллям, не відчуваючи, що майже ламаю пальці, я перетер провід об край каркаса котушки і, згинаючись, щоб не помітити, що є сили побіг назад.

На узліссі, де нас затримав командир дивізії, червоноармійці продовжували рити окопи.

– Автоматники підходять! – крикнув я і побіг шукати командира дивізіону.

Опівдні наші гармати та гаубиці вже вели вогонь. Почалися контратаки наших стрілецьких підрозділів. Перша, друга, третя... До нас долітали безладні крики "ура!", що перемежувалися стріляниною з автоматів, гвинтівок, кулеметів. При кожній контратаці німці відкривали ураганний мінометний та кулеметний вогонь, а бліндажі ще не були готові, ховатися від обстрілу не було де. Міни рвалися навколо нашого НП – знаходився він у неглибокій ямі під кущем. Над нами проносилися уламки, зловісно посвистували кулі. Після кожної контратаки повз нього проносили поранених. Дехто йшов сам. Запам'яталося: швидко, на весь зріст, не звертаючи уваги на обстріл, йде напівроздягнений високий боєць із мужнім і, як смерть, блідим обличчям. На все плече і груди – величезна пов'язка, що суцільно сочиться кров'ю. Інший пробіг у гарячці; мало що залишилося від людського обличчя: нижньої частини немає, суцільне криваве місиво...

Перед третьою контратакою Новикова, Саксина та Спесіна викликали до командира стрілецького полку. Знаходився він метрів за двісті позаду нашого НП у легкому бліндажі, який йому вже встигли побудувати. Там же був і командир дивізії. Першим звідти до нашого окопу прибіг Спесін. Встиг сказати голосом, що зривається:

– Нова контратака-а-ка! Відвернися, старший сержанте!

На моїх очах став розстібати поясний ремінь – від страху перед новим шквалом німецького вогню у відповідь напала на боягуза ведмежа хвороба. Він і вранці, коли ми йшли лісом, неодноразово лякав нас, кидаючись на землю не лише при близьких розривах, а й від звуків далеких мінометних пострілів.

Новиков уже передавав наказ командирі гаубичної батареї, кричачи в трубку:

– Виклик! "Олівці" встають знову⁵! Починай підготовку! По червоній⁶ підуть! Відразу тисни шеститрубний⁷! Щоб зовсім замовк – не заважав "олівцям"! "Огірків"⁸ не шкодуй! Виконуй!

Ця контратака, також безуспішна, була останньою.

Наступний день видався спокійнішим. Німці не намагалися наступати далі, ми окопувалися. Командир дивізіону наказав уточнити прив'язку вогневих позицій, переведених на нове місце. Я пішов у район вогневих один, червоноармійці залишилися будувати бліндаж. Ішов прямо, азимутом, – так коротше, – сподіваючись на свій досвід. Ліс густішав. Натрапив на мертвого червоноармійця. Обличчя вже майже не лишилося, шинель розлізлася, мабуть, він лежав тут давно, із зими. Поруч валялася вкрита іржею гвинтівка, навколо – стріляні гільзи гвинтівкових патронів. Я не наважився подивитися його документи – таким відштовхуючим був запах, що йде від трупа. Зараз не можу собі цього пробачити – навряд чи хтось повідомив рідним, що людина героїчно загинула, а не просто "безвісти пропала". Нарешті ліс скінчився, пішло велике поле, обгороджене парканом із колючого дроту. Пролізти під ним можна було – всього два ряди колючки та протягнута досить високо від землі. Але мені чомусь не захотілося нагинатися, дійшовши до кута огорожі, пішов уздовж неї. На другому кутку побачив прибиту до стовпа фанерку з намальованим черепом та написом чорною фарбою: "Міни". Добре, що полінувався лізти під дріт! Підірвався б на нашої же мінній огорожі. Мінам все одно – ворог чи свій.

Знайшов вогневі, не менше години ходив туди-сюди в районі розташування батарей. Насилу розібрався, де перебуваю: навколо ліс, болота та рідкісні галявини та повне бездоріжжя. Помітив на карті, де поставлені батареї. Просто так без прив'язки. Інструменти тут би не допомогли. Назад йшов уже не по азимуту. Зробив гак і вийшов на дорогу. Хоч і набагато далі, але спокійніше. Зовсім не хотілося лежати, як той, напівзотлілий, у лісі...

Очевидно, я сподобався Новикову, йому сподобалася схема розташування вогневих позицій дивізіону, яку мені доручили накреслити для донесення до штабу полку. Зібравшись

⁵ Готується нова контратака.

⁶ Ракета.

⁷ Шестиствольний німецький міномет.

⁸ Снарядів.

піти на НП однієї з батарей, він узяв мене із собою. По дорозі я весь час дивився на карту та компас. Треба було точніше визначити координати НП. У лісі це не просто, але, як я переконався, можливо. Ішов машинально за Новиковим. Головне – не прогавити нитку шляху на карті.

У мирний час, на навчаннях, було інакше. Орієнтири для прив'язки вказувалися штабом, вистачало часу використовувати топографічні прилади. Тут же лише карта, компас та лічені хвилини, навіть секунди часу.

Новиков не дотримувався лінії зв'язку, крокував, як йому зручніше. Але нову передову, мабуть, уявляв погано: раптом прямо над нашими головами пролунав свист кулі і різкий гул близької автоматної черги. У цей час ми йшли лісовою вирубкою, що нагадувала формою квадрат, з рідкими невеликими кущами, одиночними деревами. Кулі зойкнули, коли ми вже наближалися до лісу, що оточував вирубку. Нас інстинктивно кинуло на землю. Проте це не врятувало. Кулі знову з гучним стукотом підняли землю прямо перед нашими головами. Ми схопилися і щосили кинулися до рятувального лісу. Ще одна черга, ще й ще... Не знаю, що страшніше – близький розрив бомби чи снаряда чи кулі німецького автоматника, які свистять та б'ються по землі поруч із тобою. Мабуть, однаково. То падаючи на землю, то кидаючись уперед, коли відсвистять кулі, подолали сотню метрів, що залишилася. Вбігли в ліс, побачили зовсім близько бліндаж з амбразурою осторонь галявини і кинулися до нього. У ньому було два червоноармійці. Один, поранений, з перев'язаною бинтом шиєю, лежав непритомний і важко дихав із хрипом і бульканням. Другий зустрів нас словами:

– Зозуля проклята, чорти б її з'їли! Засіла на дереві, не бачу на якому. Мого напарника, сволота, зачепила, і вас мало не порішила. Але я її, гадюку фашистську, вистежу! – Буркотливо додав: – Ви обережніші, на нейтральну смугу вилазити не варто, не бульвар!

Відпочивши, ми рушили далі і нарешті потрапили на батарейний НП.

Надвечір, без пригод, повернулися до штабу дивізіону. Штабний бліндаж був уже збудований. Вириту в землі яму, глибиною приблизно в метр, близько трьох метрів завдовжки і два метри завширшки, покрили зверху колодами і закидали зверху вийнятою з ями землею. Вийшов бліндаж в один накат. Стінки ями зміцнили тонкими жердинами, підлогу настелили з колів, покладених на товсті поліна. В одному з кутів бліндажу викопали невелику ямку для стоку води – вона постійно збиралася там та вичерпувалась черговим по бліндажу. Вхід у бліндаж закрили наметом.

Дещо відпочивши, я вирішив написати листа додому. За ці дні мені "на власній шкурі" довелося переконатися в різниці фронтової обстановки для полку артилерії Резерву Головного Командування, в якому я був у 1941 році, і для полку артилерійського стрілецької дивізії, в яку потрапив зараз. Тоді ми мали слабкий зв'язок із стрілецькими підрозділами, перебували далі від передової. Тут все було жорсткіше, оголеніше, небезпечніше. Тільки за минулі дні мене могло багато разів убити чи поранити. Якби я потрапив у таку обстановку одразу, у перші місяці війни, мені, звичайно, було б дуже тяжко. Мій досвід, нехай невеликий, допомагав упоратися з новими випробуваннями.

Коптилка з консервної банки та олійного масла ледь освітлювала не дуже рівні рядки листа, що виходили з-під олівця. Вогник її нервово здригався, коли десь неподалік рвалися, стрясаючи бліндаж, важкі снаряди, які методично посилювала один за одним німецька артилерія. Під час вибухів із щілин наката сипалася земля і капала вода, що сочилася з накиданої зверху мокрої землі.

"Пишу вам листа, сидячи в міцному, сухому і затишному бліндажі. Ніч. Німці заспокоїлися. У зведеннях за перші числа травня про нашу ділянку повідомлялося: "Йдуть бої місцевого значення". Сьогодні вже тихіше. За мене не турбуйтеся. Повідомте Льові мою адресу. Чи довго ми тут будемо – не знаю..."

Дійсно, тоді не знав, що я пробуду на Північно-Західному фронті триста днів – майже рік! Кожен із них був іншим, але завжди важким. Нашу дивізію, що входить до складу 11-ї армії, багато разів відводили до тилу для поповнення. А потім щоразу знову кидали на передову, нерідко на наші старі місця. Це було важким психологічним випробуванням: знову

розпочинати бій там, звідки ледь повернувся живим. Мимоволі думалося – а як буде цього разу?

Умови бойових дій на Північно-Західному фронті були суворими. Численні болота, – а їхніми назвами рясніла карта: Сучан, Гажий мох, Прорва та багато інших, – не дозволяли побудувати ні справжнього окопу, ні міцного бліндажу. Наземні укриття у вигляді невисоких подвійних стінок з колів, з накиданою між ними болотяною жижею упереміж з мохом, не рятували від обстрілу. Травневі зливи, що йшли майже безперервно, просочили вологою навіть високі місця. Майже у всіх окопах та бліндажах доводилося стелити підлогу з колів, під ними весь час трималася вода, її треба було постійно вичерпувати. Вночі, якщо у бліндажі було потрібне світло, найчастіше палили німецький телефонний провід. Він дуже чадив, і вранці довго відкашлювалися і відпльовували гідкий чорний слиз. Пам'ятаю, начальник штабу, який змінив Саксина – капітан Тириков, колишній учитель із Сибіру, забравшись якимось у наш прокопчений бліндаж після ґрунтовної "прочистки" легень та носоглотки, пожартував:

– Ось мав до війни корову, хлів їй збудував – світлий, високий, чистив його щодня. Приїду після війни, побудую такий бліндаж і скажу: живи, люба, я жив!

За все літо 1942 року ми жодного разу не милися, і в нас завелися воші. Тепер я сам відчув, що це таке... Правда, до осені в тилу дивізії збудували лазні, і з вошами ми впоралися. Однак під час затяжних боїв вони знову починали з'являтися, доводилося знову просмажувати одяг.

Осінь змінила зима із сильними морозами. Але й морози не скували частину боліт. Знаючи, що ми розташовуємось у лісі, а не в болоті, німці вели сильний мінометно-артилерійський обстріл лісових островців, перешийків та настилів, що проходять прямо по болотах. Вогонь не був прицільним, але через нашу скупченість на більш сухих ділянках завдавав нам великої шкоди.

Пізніше ми навчилися робити укриття в два і три накати і відчували себе в достатній безпеці. І тим не менше, щоразу, коли над бліндажем або десь неподалік один за одним, ніби пронизуючи серце зловісним свистом, проносилися міни або снаряди, воно тривожно здригалося і стискалося ... При кожному розриві бліндаж здригався, як живий, з накату і стін сипалася земля. Чи мине наступний? Скільки винесли за ці нескінченні десять місяців майже безперервних боїв серця солдатські: адже багато днів і ночей обстріл йшов не перестаючи!..

На Північно-Західному фронті, крім, можливо, перших днів, я вже не намагався запам'ятати подробиці бойової обстановки. Війна перестала для мене бути чимось незвичайним, перетворилася на повсякденну справу, вірніше – на якусь дуже важку, смертельно небезпечну, але обов'язкову роботу. І все-таки в пам'ять назавжди врізалися ті згубні місця, де ми багатьма місяцями знаходилися в активній обороні, знали майже кожне дерево і кожну помітну купину на болоті. У моїй пам'яті спливають також окремі події, що найбільше запам'яталися, бойові епізоди і образи моїх дорогих фронтових товаришів. Багато хто з них загинув смертю хоробрих у лісах і болотах північного заходу.

До кінця травня 1942 року наша дивізія відбила село Великі Дубовиці і вийшла на болото Сучан. Я впевнений, що кожен, хто служив у 55-й дивізії в той час, пам'ятає це прокляте болото, яке важко проходить і влітку, і взимку⁹, що розтягнулося на два десятки кілометрів. За ним починався ліс, передньою кромкою якого йшла ворожа передова. Наша – проходила болотом. Лісові островці та перешийки, що заповнили частину Сучана, були нечисленні. Мені запам'яталися їхні умовні назви: Роща-Кругла, Огірок, Лапоть та інші. Одні були у нас, інші – у ворога, інші ділилися навпіл. Між ними і до передової прокладалися настили з жердин, гілок, а то й цілих колод. Болото було заміновано як з нашого, так і з німецького боку. Три стрілецькі та артилерійські полки дивізії все літо та осінь 1942 року вели на Сучані запеклі наступально-оборонні бої. Нашій дивізії протистояла добірна фашистська дивізія "Мертва голова". Її не випадково кинули сюди: за Сучаном йшли дороги,

⁹ Місцеві жителі вважали його непрохідним.

якими здійснювалося підвезення боєприпасів та продовольства до 16-ї німецької армії. "Рамушевський коридор" був горлом напівоточеного фашистського звіра. Назустріч нам рвалися частини 1-ї ударної армії Північно-Західного фронту – ми чули попереду далеку канонаду.

Болото стало союзником ворогів, ускладнюючи підступи до ворожої передової. Вона починалася мінними та дротяними загородженнями, встановленими на болоті, і переходила в потужну оборонну систему з дзотів та траншей у глибині лісу. Свої вогневі точки гітлерівці маскували землею, мохом, гілками дерев. Розглянути їх у лісовій гушавині було неможливо, як і непомітно дістатись до дзоту навіть уночі: на дротяні загородження гітлерівські солдати вішали консервні банки, що гриміли при спробі відігнути або перерізати дріт. На будь-який підозрілий звук вороги відгукувалися кулеметними та автоматними чергами, висвітлюючи при цьому місцевість ракетами.

Літо та осінь 1942 року були дуже важкими для Червоної Армії. Перед нашою дивізією та іншими військами Північно-Західного фронту було поставлено завдання перемелювати живу силу противника та іноді створювати видимість великих наступів, щоб не давати гітлерівському командуванню перекидати війська з північного заходу інші ділянки фронту. У зведеннях Радінформбюро, що публікуються в газетах, найчастіше вказувалося: "на Північно-Західному фронті точилися бої місцевого значення". Проте "активна оборона", яку здійснювала дивізія у дні боїв на Сучані, означала, що майже щодня йшли наступальні бої: то силами батальйону, то полку, то всієї дивізії, але найчастіше наступали окремі посилені стрілецькі роти – їм ставилися завдання щодо поліпшення оборонних позицій або захоплення будь-якої ділянки ворожої оборони.

Кілька разів дивізія проводила великі наступальні операції разом із наданими їй підтримуючими дивізію частинами, у взаємодії з іншими дивізіями фронту, але безуспішно. Ми зазнавали серйозних втрат, особливо у дні великих наступальних операцій. Одна з них була вже напередодні зими, коли болото та ліс покрилися снігом. Мені запам'ятався настил, що веде до передової. По ньому везли поранених. Деякі з них йшли самі. Настил, покритий зранку снігом, до кінця дня став схожим на закривавлене, майже кілометрової довжини полотно.

Крім Огірка, Лаптя, Рощі-Круглої та інших гиблих місць на Сучанському болоті, був ще Острів Порваткина, або Острів смерті. Це місце було на німецькому боці болота. Невеликий шматочок території був захоплений групою червоноармійців на чолі з молодшим командиром Порваткиним у перші дні наступу на Сучан. Група Порваткина зуміла побудувати там надійну оборону, і німці не могли нічого зробити з нею. Але умови там були тяжкі. Підхід до Острова смерті був можливий лише вночі. Настил, що тягнувся туди по болоту, з обох боків було видно німецьким автоматникам, уночі він обстрілювався з мінометів, які використовували дані денної пристрілки.

Сам Острів смерті невинно отримав таку назву: майже всі, хто потрапляв туди, або зовсім не поверталися, або потрапляли в медсанбат. Я жодного разу не був на цьому місці і тільки можу припускати, що діялося на цьому переритому мінами, що наскрізь прошивається кулями, болотистому, зарослому лісом п'ятачку. Про долю самого Порваткина мені нічого не відомо. У цих випадках нам, артилеристам, залишається тільки схилити голову перед матінкою-піхотою...

Для спостереження за болотом та засікання цілей гітлерівці використовували двофюзеляжні літаки-розвідники, прозвані нами "рамами". Вони часто стирчали над нашим розташуванням, коригуючи вогонь своїх батарей. Ми намагалися збивати їх із гвинтівок, але без будь-якої користі: "рама" мала хороший броньовий захист. Зенітників на Сучані було мало, лише одна батарея, та й та стріляла не дуже влучно. Начальник артилерії нашої дивізії наказав спорудити поворотний стіл із колод. Туди поставили 76-міліметрову гармату та намагалися нею відганяти "рами". Це мало допомагало. Іноді нахабні "рами" навіть бомбили нас або просто намагалися лякати, пікіруючи і видаючи при цьому неприємний виючий звук.

Вести бойові дії у лісисто-болотистій місцевості артилеристам було винятково складно

та важко. Видимість була обмежена, найчастіше доводилося вести вогонь "на слух". Танки не могли просуватися болотом, а на вузьких лісових перешийках ставали легко вразливими. У серпні, перед одним із наступів, дивізію посилили танковою групою. Я був випадковим свідком того, як командир дивізії Герой Радянського Союзу полковник Заїюльєв, наставляючи танкістів, сказав:

– Допоможете ротам просунутися на півкілометра – кожного представлю до Золотої Зірки!

Але з трьох танків не повернувся жоден – вороги підпалили їх пляшками із горючою сумішшю на лінії своїх перших дзотів.

Літаки нас підтримували переважно у дні великих наступів. Найчастіше це були ІЛі, літаки-штурмовики, що отримали у фашистів назву "чорна смерть". Під час польоту вони обсипали ворожу передову градом куль, справляючи сильний психологічний вплив на німецьких солдатів. Але ліс і літакам заважав розвернутися на повну міць.

Великі неприємності завдавали ворогам "кукурузники". Щойно наставала ніч, з усіх боків лунало їхнє торохтіння, а потім на ворожому передньому краї і за ним ухали потужні розриви бомб. І знову ліс виявлявся на заваді: траплялося, щоправда, рідко, коли "кукурузник", не розрахувавши, скидав бомбу на нашу передову. Одна з них упала біля штабного бліндажу одного з наших дивізіонів і контузила начальника штабу капітана Кожевникова, який втратив на кілька днів слух.

Командиром нашого артилерійського полку був підполковник Петро Андрійович Любимов, його заступником із політичної частини – майор Анатолій Францович Циш. Обидва мали великий авторитет серед особового складу. Штабом полку керував майор Іван Корнілович Одиноків, досвідчений та мужній офіцер. З його ім'ям пов'язано початок успішних бойових дій нашого полку на Сучані.

Тоді на нашій ділянці фронту з'явилася одна з есесівських дивізій "Мертва голова", що відпочила на заході, посилена артилерією та танками.

...Ворожий натиск був несподіваним. На світанку туманного червневого дня піхотні підрозділи супротивника проникли через наші бойові порядки на флангах полку, що обороняв Великі Дубовиці, і підняли стрілянину з автоматів, створюючи видимість оточення. Район Великих Дубовиць був обраний не випадково – це був єдиний напрямок, де супротивник міг застосувати танки і цим сприяти успіху задуманого: вийти в тили нашої дивізії, розгромити штаби стрілецьких полків та вогневі позиції артилеристів, а залишки стрілецьких підрозділів відтіснити у Сучанське болото, оточити і знищити.

Танки супротивника, використовуючи сум'яття та розгубленість на нашому передньому краї, увірвалися до Великих Дубовиць. Незважаючи на зростання опору наших стрілецьких підрозділів, до 12-ї години село було захоплене, ворожі танки та автоматники вийшли на його південну околицю. Тут їх затримав міст, який останньої миті був зруйнований нашою артилерією.

Невелика річка на виїзді з Великих Дубовиць – вона називалася Чорним струмком – навряд чи могла бути серйозною перешкодою для танків, якби не її круті, обривисті береги. Частина гітлерівських солдатів кинулася ремонтувати міст, решта, перейшовши річку вброд, стали обкопуватися по її південному березі. У село підходили все нові й нові ланцюги наступаючих. Сп'янілі успіхом перших годин бою, вороги розраховували, виправивши міст, знову кинутися вперед. Вони працювали і ходили по селі відкрито – наші батареї, що втратили зв'язок із взводами управління, що відступили, мовчали...

Раптом на околицю, де скупчилися танки та значна частина гітлерівських солдатів, обрушився шквал артилерійського вогню. Потім він затих, щоб з'явитися знову, але в самому селі. Вогонь був точним – вороги зазнавали великих втрат. Надвечір вогонь посилювався – по району Великих Дубовиць почала бити важка артилерія. Гітлерівці так і не просунулися далі: як тільки, схаменувшись від артилерійського нальоту, вони починали працювати на мосту, артилерійський вогонь наростає, і солдатів ніби вітром здувало – бігли сховатись у поспіху вириті біля мосту щілини. Частина танків була підбита, з кожною годиною все більше

ставало вбитих та поранених. Наступальний порив "Мертвої голови" вичерпався, наступ захлинувся...

Врятував становище майор Одиноків. Коли під натиском німців бійці стрілецького полку залишили село, його спостережний пункт, розташований у болотистому лісі на схід від Великих Дубовиць, опинився в тилу супротивника. З високого дерева село чудово проглядалося аж до Чорного струмка. Майор міг би відійти разом із усіма – вранці через НП проходив разом із групою солдатів і командирів стривожений відступом підполковник Любимов. На запитання начальника штабу: "А що мені робити?" – він відповів:

– Роби, як вважаєш за потрібне! Я йду за командиром стрілецького полку, куди він туди і я!

З Одиноківим залишився його помічник, капітан Кожевников, і два радисти з радією.

Розуміючи, що при швидкому відході телефонний зв'язок у батареях порушився, – трохи пострілявши, вони припинили вогонь, – Одиноків встановив радіозв'язок прямо з вогневими позиціями дивізіону і наказав відкрити загороджувальний вогонь по місту на Чорному струмку та Великим Дубовицям. Одночасно зв'язався з начальником артилерії дивізії та просив його звернутися до командування 11-ї армії з проханням ввести в бій два полки далекобійних гармат із резерву армії.

Коли інтенсивний вогонь наших гармат виснажив боєзапас на батареях і вони стали замовкати одна за одною, резервні артилерійські полки ще не були готові до відкриття вогню. Настав критичний момент. На щастя, вороги все ще не виявили рацію, яка працює у них під носом. Одиноків передав у перший дивізіон, що знаходиться найближче до автобатальйону, наказ послати туди офіцера на коні з наказом терміново підвезти снаряди. По дорозі вершника, що несе галопом, зупинив командувач 11-ї армії, який виїхав в район бою і запідозрив спочатку, що це один з панікерів, що відступають. Розібравшись, він відразу ж зв'язався з автобатом і віддав необхідні накази.

Коли Одиноківу доповіли, що снаряди підвезли, вороги, підбадьорені затишшям в обстрілі, вже закінчували міст і ось-ось могли кинутися в атаку. Напруга зменшилася, люди, які бачили і розуміли, як дорога кожна хвилина, була такою, що, почувши слова радиста і наказавши знову відкрити вогонь, майор Одиноків заплакав...

Я, мабуть, не знав би цих подробиць, якби їх не розповів мені капітан Кожевников, який пізніше став начальником штабу нашого дивізіону, очевидець мужньої поведінки начальника штабу полку.

Вогонь наших батарей підтримали гарматний та гаубичний полки з резерву армії – командувач, переконавшись на місці у серйозності обстановки, наказав їм прискорити відкриття вогню.

Вночі група Одиноків непоміченою вийшла до штабу дивізії, прихопивши дорогою німецького солдата.

Командувач, що все ще був у дивізії, дізнавшись від Одиноків про жорстокі втрати "Мертвої голови", які підтвердив і полонений, наказав відбити Великі Дубовиці.

Передбачення майора Одиноків, що, деморалізовані невдачею наступу, вороги не зможуть встояти, виправдалося: за дві години жорстокого ранкового бою гітлерівці залишили село...

...Через кілька місяців, десь у жовтні, майор вибув з дивізії з підвищенням на посаді – його призначили командиром артилерійської бригади. Незадовго перед цим прийшла заслужена нагорода – орден бойового Червоного Прапора.

З командирів нашого дивізіону найбільше запам'ятався командир гаубичної батареї лейтенант Віталій Дмитрович Визов. Він закінчив інститут незадовго до війни. Після мобілізації був направлений на короткострокові артилерійські курси, а потім у нашу дивізію. Прекрасний артилерист, привабливий чоловік і водночас дуже сильний і сміливий, він був загальним улюбленцем. Наглядний пункт його батареї був зовсім близько від дороги, що йшла через Рамушевський коридор. У дивізіоні знали: відкрила вогонь гаубична батарея – отже, Визов почув шум моторів на дорозі. У його руках 122-міліметрові гаубиці були

потужною зброєю, якою він знищив багато ворожої живої сили та техніки. Командир дивізіону майор Новиков дуже цінував Визова і не раз беззлотно і смішно лаяв його за те, що він при обстрілі веде себе необережно:

– Ти, дурня шматок, себе зовсім не бережеш!

– Хочете, щоб я фашистським мінам кланявся? – жартував комбат. – Не бажаю!

Доля довго щадила його. І все ж, наприкінці літа, коли він йшов з вогневих позицій на свій НП, уламок ворожого снаряда потрапив йому прямо в груди і вбив наповал...

Дві інші батареї дивізіону мали 76-міліметрові гармати. Через настильну траєкторію обстрілювати лісові укріплення ними було важче. Потрібна велика майстерність, щоб в умовах обмеженої видимості, іноді на слух вести обстріл передових позицій противника, його мінометних та артилерійських батарей.

Як правило, командири батарей знаходилися разом із командирами стрілецьких батальйонів, у самій гущі бою.

...Не легше, а можливо, важче було командирам взводів управління батареї. Їхні наглядові пункти розташовувалися поруч із траншеями стрілецьких рот. Під час боїв на Сучані на лівому фланзі нашої оборони тривалий час був передовий наглядовий пункт взводу управління, яким командував старший лейтенант Ігор Філіппов. Важко було уявити, що цьому завжди спокійному та дуже мужньому командирі виповнилося лише 19 років. Він здавався значно старшим за свій вік за своєю поведінкою, по відношенню до свого військового обов'язку. Скільки разів він разом із радистом та розвідником виповзав уперед за окопи своєї піхоти, щоб пристріляти ціль, невидиму з його НП! То справді був трудівник переднього краю! Поруч із його бліндажем завжди стояв готовий до негайної стрільби станковий кулемет, – Філіппов чудово володів ним, – і ротні кулеметники довіряли йому так само, як і своєму командирі. Одного разу, коли Філіппов під час своєї чергової вилазки вже закінчував пристрілювання, з'явилися солдати супротивника. Вони, мабуть, помітили трьох сміливців, що виповзли в нейтральну зону, і вирішили захопити їх живими. Десятки два фашистів, притискаючись до землі, повзли з боку ворожої оборони. Філіппов вчасно їх помітив і не розгубився. Він тут же послав по радіо команду на батарею і точним вогнем розсіяв гітлерівців, які залишили в паніці кілька вбитих і поранених. Сам він і червоноармійці, які його супроводжували, благополучно повернулися на наглядовий пункт.

Загинув відважний комсомолець під час одного з найважчих боїв на Сучані 21 вересня 1942 року, коли фашисти зробили старанно підготовлену наступальну операцію проти нашої дивізії. Останнім його бачив командир відділення зв'язку сержант Трошкин, який прибіг на спостережний пункт для виправлення зв'язку. Філіппов, за його словами, разом з декількома бійцями стрілецької роти брав участь у відбитті ворожої атаки, стріляючи з кулемета "до останньої можливості"...

...Наш начальник зв'язку дивізіону лейтенант Трегубов, який прибув до 55-ї дивізії разом із поповненням з-під Виползова, забезпечував підрозділи зв'язком у найважчі моменти. Під будь-яким обстрілом виходив на прокладені по болотах телефонні лінії, разом із бійцями шукав та виправляв пошкодження. Йому щастило все літо.

Був він звідкись із Волги, любив розповідати про свою сім'ю. Листів отримував найбільше. Коли в жовтні нас вперше відвели з болота Сучан на відпочинок, всі вважали, що дивізія туди вже не повернеться. Один Трегубов сказав:

– А мені чомусь здається, що я так і залишусь на Сучані.

Пророцтво його збулося... За тиждень чи півтора нас знову повернули на старі місця. Трегубов, отримавши завдання, пішов попереду зв'язківців. Як завжди. Назад до штабу дивізіону його принесли мертвим.

Пізньої осені 1942-го року, коли перші морози скували землю і сніг припорошив Сучанське болото, в наш бліндаж-землянку штабу дивізіону, що знаходилася в районі вогневих позицій, увійшла дівчина в шинелі з сумкою з червоним хрестом.

Новиков і Саксин сиділи за столиком, я і ще два червоноармійці лежали на нарах. Новиков, мабуть, знав медсестру раніше. Він поступився їй своїм місцем, сам сів на нари і

сказав, щоб приготували окріп – погрітися чаєм. Дівчина поверталася з батарейного НП, де робила перев'язку розвіднику, який поранений три дні тому і не захотів йти в санбат. Трималася вона просто, невимушено. Мерехтливе світло копилки не дозволило мені відразу розглянути риси її обличчя. Поки зігрівалася вода в казанку, Новиков попросив її заспівати. Таня – так назвав Новиков дівчину – відразу ж погодилася. Десь з'явилася і гітара. Тоді я вперше почув слова, що беруть душу:

"Бьетса в тесной печурке огонь,
На поленьях смола, как слеза...
И поет мне в землянке гармонь
Про улыбку твою и глаза..."

Голос у Тані був тихий, але дуже чистий, ніжний і проникливий. Він забрав мої думки з засніженого болота Сучан у незвичайний світ того далекого кохання, яке оспівувала пісня. І наша землянка, де в пічурці тлів вогник, а навколо вирувала хуртовина, що піднялася до ночі, здалася мені не такою вже холодною і незатишною.

Пізніше я багато чого дізнався про комсомолку Таню Волкову. Це була гарна та відважна дівчина. Їй не треба було говорити – йди перев'яжи пораненого. Вона сама рвалася туди, де щось траплялося. Здавалося, що ні артилерійський обстріл, ні кулі, що свистять, її не лякали.

У боях на болоті Сучан Таня познайомилася з політруком однієї з батарей дивізіону – молодою, мужньою людиною, яку всі дуже любили та поважали. У січні 1943 року наказом по полку було повідомлено, що вони перебувають у шлюбі.

Велике кохання завжди підносить. Багато хто знав Таню. Ми чули про неї тільки добре. Тому наказ був зустрінутий усіма зі схваленням, запам'ятався. Виходило, війна – справжньому коханню не завада!

Коли у квітні 1943 року дивізію зняли з Північно-Західного фронту, у перший же день довелося пройти кілометрів тридцять. Усі втомилися. Таня наприкінці шляху сів? на причіп, де везли боєприпаси. Очевидно, один зі сну рядів був покладений у причіп з недогляду, вже підготовленого до стрілянини, зі знятим ковпачком. Можливо, що на вибоїні чимось зачепило бойову головку або снаряд стукнувся нею об стінку ящика... Вибухи вразили повітря. Причіп відірвало від автомашини та відкинуло убік. У політрука відібрали пістолет: усе сталося на його очах, він хотів застрелитись. Могили Тані копати не довелося. Від неї після вибуху нічого не залишилося. Лише пісні. Одна з них, почута на Сучані, і зараз викликає щемливе почуття у моїй душі.

А декому відчайдушно щастило. Коли вбило Манушкина, розвідник Олександр Алаликин був з ним поруч, та його не зачепив жодний уламок, тільки трохи оглушило. Все літо він просидів на наглядових пунктах, за якісь сотні метрів від німецького переднього краю. Поруч із ним убивало і ранило людей – розвідники виходили зі строю один за одним, а Алаликин відбився дірками в шинелі, у чоботях і навіть у пілотці. І тепер він згадується мені: невисокого зросту, років двадцяти п'яти, широкоплечий, зі скуластим відкритим обличчям і добрим поглядом чорних очей. Був у будь-якій обстановці спокійний та діловитий. Скромний і мовчазний до крайності. Якось по дорозі з НП на вогневі позиції натрапив і захопив у полон гітлерівця, що відстав від групи розвідників. У дивізіоні дізналися про це, коли прийшла звістка зі штабу полку, куди він відвів полоненого.

Розвідники не завжди чекали своїх нагород. Найчастіше нагороди знаходили їх у шпиталі, або про них йшлося у похоронній. До кінця боїв на Північно-Західному фронті Алаликин отримав медаль "За відвагу".

Багато разів міг загинути на Сучані, але не був поранений мій друг, сержант-радист Сашко Іпполитов. Влітку він неодноразово супроводжував Філіппова, коли той робив вилазки для пристрілювання. Напередодні бою, в якому загинув Філіппов, Іпполитов перебував на пункті дивізіону. Разом з ним був заступник командира шостої батареї старший

лейтенант Талидан, який тимчасово виконував обов'язки командира дивізіону. Увечері, 20 вересня, у бліндаж до Талидана та Іпполитова прийшов Філіппов. Два зв'язківці по черзі чергували біля телефону. Іпполитов, як завжди, перевіряв на ніч радіозв'язок. Рація працювала чудово. На передовій стояла мертва тиша. Непомітно тема розмови змінилася. Замість обговорення подій на передовій, почалися розповіді про довоєнне життя, про особисті справи. Сашко з подивом дізнався, що Філіппов – його ровесник, вони обоє закінчили середню школу перед війною. Розмова точилася всю ніч. Коли перед світанком Філіппов пішов на свій наглядний пункт, Іпполитов провів його і знову повернувся до бліндажу. Вже засинаючи, він подумав, що на передовій незвично тихо.

У цей момент зовсім поруч з бліндажем розірвався важкий снаряд, після чого почулося наростаюче виття і гуркіт. За якусь мить звуки злилися в загальний гул, який не давав можливості чути один одного і розмовляти телефоном. Зі щілин у накаті заструмився пісок; від струсу повітря згасло полум'я копилки. Не чекаючи команди, Іпполитов увімкнув рацію і почув у навушниках голос сержанта Асоби́на – штаб дивізіону вимагав доповіді обстановку. Поки Талидан безуспішно намагався зв'язатися телефоном з Філіпповим, щоб дізнатися, що відбувається на лівому фланзі, Іпполитов вискочив з бліндажу, сподіваючись побачити когось зі стрільців. За кілька кроків він помітив ворожого автоматника, що стояв до нього спиною. Між деревами майнули ще кілька зеленувато-сірих фігур. Іпполитов вистрілив з карабіну, побачив, як фашист упав, і кинувся в бліндаж. Талидан, дізнавшись від Іпполитова, що поруч із бліндажем гітлерівці, наказав йому передати на батарею, щоб вона відкрила вогонь по наглядовому пункту. Через лічені секунди, що здалися їм вічністю, навколо них загуркотіли розриви тепер уже своїх снарядів. До них, трохи згодом, додалися майже одночасні розриви багатьох мін від залпу, випущеного "катюшою". Після того, як розриви змовкли, зв'язківець сержант Роман Дроздов, який вискочив із бліндажу подивитися, що відбувається, крикнув, що сильна автоматна стрілянина йде вже біля другої лінії наших траншей. Талидан наказав відходити. У таких випадках радисти зазвичай йдуть останніми: потрібен час для згортання рації. Коли Іпполитов виліз із укриття, він побачив нагромодження збитих снарядами дерев. Талидана та інших вже не було видно. Він вирішив повзти по вузькій, неглибокій траншеї, що йде від бліндажу на правий фланг. За кілька десятків метрів його рація, закріплена на спині, зачепилася за стовбур збитої снарядом тонкої берези. Намагаючись звільнитися, він став на коліна. Близький вибух німецької ручної гранати поклав його на дно траншеї. Осколки посікли гілки та стовбур берези – вони більше не тримали рацію. Щоб подивитися, що з нею, сержант намагався сісти. Але тільки-но його голова висунулась над бруствером, автоматна черга оглушила його і засинала очі піском. Напружуючи всі сили, він швидко-швидко поповз траншеєю, потім неприродно великим стрибком вискочив з укриття і кинувся до запасної траншеї.

Він не запам'ятав, скільки разів падав на землю, скільки разів по ньому стріляли. Добігти до своїх – це було головне! Нарешті, коли сили були закінчені, він побачив траншею і впав у неї...

Тут були і артилеристи і піхотинці, в тому числі командири. Один із них, трохи нижче середнього зросту, кремезний, з вусами, з орденом Червоного Прапора на грудях, вирізнявся своїм спокоєм та розпорядністю. Потім Сашко дізнався, що то був капітан Віталій Михайлович Саричев, командир полкової батареї¹⁰. Коли Сашко відновив радіозв'язок, Саричев негайно відкрив артилерійський вогонь, притиснув фашистську піхоту до землі – її просування припинилося.

Увечері Іпполитову наказали йти до штабу дивізіону. Приблизно через сто метрів дороги автоматна черга прострочила кочкувату поверхню болота. Поруч із його ногами ворожі кулі здибили фонтанчики води. Іпполитову довелося пересуватися повзком. Просочена водою і брудом шинель стала неймовірно важкою, рація, карабін, речмишок заважали руху. Вереснева болотяна вода була крижаною, але з нього лив гарячий піт.

¹⁰ Пізніше – командир 3-го дивізіону нашого полку.

Німецький автоматник, що засів десь на дереві, довго не хотів випускати здобич, що з'явилася. Тільки за три години, перед заходом сонця, дістався штабу дивізіону. Цей день із його тривогами та неймовірною напругою запам'ятався дев'ятнадцятирічному сержанту на все життя.

Не всі витримали випробування на болоті Сучан. Мій командир взводу лейтенант Спесин¹¹ зовсім опустився. Обличчя від бруду в корості – боявся сходити в тил помитися в лазні. Терпів будь-які приниження, аби зайвий раз не з'явитися на передовій. Вискакуючи по потребі, навіть брючний ремінь, не соромлячись, розстібав і застібав у бліндажі, щоб не залишатися зайву хвилину поза укриттям.

За іронією долі під час його чергової вилазки міна, що прилетіла, потрапила точно в нього.

Через тиждень Новиков викликав мене до себе:

– Старший сержант! Вам надали звання молодшого лейтенанта. Тепер будете командиром взводу замість Спесина!

Я злякано мовчав. До цього дня командир дивізіону не говорив про свій намір подати мене до офіцерського звання і не питав згоди на це. Наказ про призначення командиром взводу був несподіванкою і спантеличив мене. Не тому, що я міг не впоратися з новими обов'язками – бої на болоті Сучан краще за військову школу підготували мене до цього. Та й Спесин, самоусунувшись від управління взводом, вже передав мені свої обов'язки. Вибравши після закінчення школи інститут замість військового училища, я і тут, на Сучані, швидше за інерцією, ніж за роздумом, залишався вірним своїм намірам. Коли зараз згадую про це, то мимоволі думаю: яка оптимістична, яка сильна своїми мріями, молодість! Ішла найжорстокіша війна, і кінця її не було видно. Кожний день та година несли смерть та каліцтва, але навіть холодна вода Сучанського болота не могла погасити мою мрію вчитися в інституті!

Здивований моїм мовчанням і, мабуть, бажаючи мене підбадьорити, Новиков сказав:

– Ви ж кадровий молодший командир. Набули бойового досвіду. З сержантів ви один із перших у полку отримуєте офіцерське звання. Можете пишатися цим! – І, перейшовши на "ти", даючи зрозуміти, що розмова закінчена, додав: – Іди далі, старший сержант, твій шлях тільки починається!

Так розпорядився він моєю долею. І все ж таки я довго зберігав свою червоноармійську книжку, думаючи, що якщо мене ранило, то покажу її в шпиталі і поверну звання старшого сержанта...

Мої обов'язки після нового призначення мало змінилися. Велику частину часу, як і раніше, проводив у штабі дивізіону, який, як правило, розташовувався за 2-х – 3-х кілометрах від переднього краю, приблизно посередині між наглядовими пунктами та вогневими позиціями батарей. Кулі сюди долітали не часто, хіба що шалені, а ось від німецьких снарядів і мін діставалось ґрунтовно.

Однак і шалена куля може поранити та вбити. Якось одного погожого дня ми вийшли з бліндажу і про щось розмовляли. Раптом сержант Заєць, що стояв серед нас, безмовно впав на землю. Череп пробила шалена куля, що залетіла сюди.

Невдовзі після свого призначення я мало не накоїв лиха. Тільки завдяки щасливому випадку все обійшлося благополучно. Наш НП дивізіону знаходився на Огірку – невеликому довгастому лісовому острівці разом із штабом стрілецького полку. Попереду, приблизно метрах у 600-х, була Роща-Кругла – такий самий острівець, але зайнятий супротивником. З ранку до штабу полку стали підходити червоноармійці для отримання нагород. Потім зі штабного бліндажу вийшов командир полку, вишикував червоноармійців і став вручати ордени та медалі. У шерензі стояло чоловік п'ятнадцять. Ще вчора Новиков сказав мені, що треба було б провести пристрілку по центру передньої частини Рощі-Круглої. НП був на високій ялинці, що росте біля штабного бліндажу. Я заліз туди, попередньо підрахувавши

¹¹ Прізвище змінено.

кутомір і приціл по заданому реперу. Передав зв'язківцю команду: "Першій гарматі, осколковим, заряд повний, приціл... кутомір... один снаряд, вогонь!" Снаряд свиснув зовсім близько від мене і розірвався метрів за двісті попереду від шеренги нагороджуваних...

– Хто стріляє? – почув я голосний крик командира полку, стривоженого розривом явно "свого" снаряда. Я відмовчався. Швидко опустившись униз, зателефонував на батарею, спитав, який заряд був використаний. Мені сказали "неповний". У нас на той час були "повні" та "неповні" заряди, останні летіли на півкілометра ближче. Я дав команду використовувати повний заряд, а помилився, той хто заряджав. На своє щастя, цього разу вів стрілянина не шрапнеллю, а осколковим снарядом. Схвильований тим, що трапилося, я не став продовжувати пристрілювання, хоча нагороджені вже розійшлися.

Через поспіх і труднощі стрілянини в лісі траплялися і трагічні результати. Пам'ятаю, восени при черговому наступі на Сучані дивізії була додана артилерійська бригада 152-міліметрових гармат – гаубиць. Штаб нашого дивізіону знаходився тоді на Лапті – неподалік Огірка та Рощі-Круглої. Поруч із нашим бліндажем розташовувалися кілька бліндажів штабних служб стрілецького полку, який ми підтримували. Перед наступом до нас прийшов один із командирів артбригади з радистом. Він нічого не спитав. Коли почалася артпідготовка, на наш Лапоть стали методично падати важкі снаряди. Звуки пострілів долинали з тилу. Ми висловили свої підозри представнику артбригади, але він заперечив. А снаряди продовжували рватися у нашому розташуванні. До нас прибіг схвильований начальник штабу стрілецького полку – до одного з бліндажів, де було кілька піхотинців, потрапив снаряд і всіх убило. Він вимагає, щоб представник артбригади передав по радіо наказ про припинення вогню всіма батареями артбригади. Обстріл Лаптя припинився. Ймовірно, артбригада, що підійшла, не розібралася добре в обстановці і прийняла Лапоть за Рощу -Круглу, де засів противник.

Артилерійський вогонь, на відміну від вогню зброї, вимагав колективної роботи розвідників, зв'язківців, обчислювачів і вогневиків. Він відрізнявся ще й тим, що лише кілька людей на спостережному пункті могли побачити чи оцінити його результати. Дуже багато залежало від командира батареї або командира взводу управління, які ведуть безпосередньо управління вогнем, від їхнього мистецтва у підготовці даних та майстерності стрілянини. І разом з тим вогонь батареї міг бути успішним лише тоді, коли солдати та сержанти, які забезпечують підготовку та відкриття вогню, виконували свої дії швидко та вміло. Стрілянина прямим наведенням на Північно-Західному фронті практично була неможливою. В основному проводилася стрілянина із закритих позицій. Вогневі позиції наших гармат знаходилися за чотири – шість кілометрів від передової. У цьому складному ланцюгу управління вогнем діставалося всім, але найбільше – командирам батарей, командирам взводів управління батарей, командиру дивізіону, начальнику розвідки та начальнику зв'язку дивізіону, розвідникам та зв'язківцям. Вони майже постійно перебували у зоні прямої видимості або чутності противника, оскільки розташовувалися у районі командних пунктів рот, батальйонів стрілецьких полків. За успішних дій їх нагороджували насамперед, і це було справедливо.

Після загибелі Манушкина начальником розвідки дивізіону став лейтенант Микола Тимофійович Мартинов. Мобілізований у перші дні війни, він до цього працював ткацьким майстром, мав семикласну освіту. Микола був найстаршим з нас. Незадовго до війни одружився, дружина залишилася у місті Ликині під Москвою. Людина виняткової хоробрості, витримки, залізного здоров'я, Мартинов неначе народився для посади начальника розвідки. Буваючи в найнебезпечніших місцях Сучанського болота, він проте жодного разу не був серйозно поранений. Виручали природна кмітливість, спостережливість, швидка реакція на зміни в обстановці. З легкими пораненнями він не вважав за потрібне звертатися в санбат і залишався на передовій. Пам'ятаю, що вже пізніше, в Білорусії, у нього уламком зрізало шкіру на животі, зачепило і м'язову тканину. Тільки через кілька днів Новиков зумів змусити його піти в санбат, щоб зробили хорошу перев'язку і підлікували рану, що загноїлася. Там же, в Білорусії, коли ми стояли на відпочинку, новий боєць під час

навчання випадково висмикнув кільце у гранати-"лимонки" і, злякавшись, відкинув її майже під ноги Мартинову. Микола дивом уцілів, пах і низ живота засіяло дрібними уламками. У медсанбаті він попросив, щоб уламки витягували без наркозу. І стерпів, не промовив жодного звуку, здивувавши всіх своєю величезною витримкою. До речі сказати, на вигляд Микола Тимофійович не виділявся чимось особливим – невисокий, сухорлявий, з відкритим поглядом сірих очей під білими бровами і чубом світлого волосся на голові. Хіба що виглядав напрочуд молодого – ніхто не вірив, що йому двадцять вісім років.

Чудовою якістю Миколи була його душевна доброта. Він завжди прагнув допомогти слабшому, причому безоплатно, від душевної щедрості. Не один раз ця людина з ризиком для життя допомагала мені, вдаючи, що це їй нічого не варте, все так і має бути. Командир дивізіону капітан Олександр Данилович Новиков у ньому душі не чаяв. Мені він здавався взагалі незбагненим чоловіком, і я, скільки міг, намагався брати з нього приклад.

Я швидко потоваришував із Миколою. У дні затишшя або коли нас відводили в тил для відпочинку та поповнення, ділилися думками про хвилюючі нас події, наші фронтові справи, про найпотаємніше.

Вісті з рідного дому ставали його надбанням. Були вони усілякими, не завжди радісними.

Одного дня прийшла звістка від батька:

"...Сьогодні був у Чебаєвських і бачив у них твій лист. А Таня вийшла заміж... Студенти Іванівського енергоінституту, де вона навчалася, виїжджали до колгоспу, і Таня познайомилася там з викладачем, керівником поїздки. Вона поїхала з ним до Москви, не сказавши батькам ні того, що виходить заміж, ні того, що їде від них..."

Не можна сказати, щоб це було несподіваним для мене. Адже Таня, відповівши мені, замовкла. Але просто так припинити листування не міг. Це означало б, що сам ставлю хрест на моєму юнацькому захопленні. Тепер я зрозумів, що вона хотіла сказати своїми словами: "Але ти не знаєш, яка я погана..."

На початку липня прийшла тривожна звістка про Льову. Під час занять танк, у якому був брат, упав з мосту в річку. Батькам Льова написав: "Нічого страшного не сталося, та й не могло статися – адже я не там, де Борис... Отримав удар люком по голові – на потилиці подряпина. Вдарився обличчям – розбив ніс, здер шкіру на перенісці. Під лівим оком на щоці буде шрам. Наклали дужки. Дві "подряпини" отримав на підборідді. Поставили дужку, але вчора зняли. Вибив один верхній зуб, розбив нижню губу, вона у мене розпухла, навіть говорити було погано. Крім того, очевидно, через рану на щоці пухлина і підтекло ліве око, позавчора й учора зовсім не розплющувалося, а сьогодні пухлина проходить."

...Ось бачите, як все ж таки я легко відбувся!"

Брат зробив приписку: "Вчора отримав листа від Бориса. Знаходиться біля колишнього болота. Бої, повідомляє, йдуть добрі: "Справ у мене багато. Вже звик. Але війна – гірша за роботу, все-таки майже весь час якось напружений. Так довго на фронті без відпочинку ще не було. Але загалом жити можна. Німці, сволота, тільки заважають" – це повністю його слова. Втомився все ж таки."

Мені брат про своє лихо не написав, не хотів, мабуть, турбувати, вважаючи, що мені й так нелегко.

А йому й без фронту дісталося! Він для нього, мабуть, теж не за горами...

...За півроку, проведені на Сучані, бійці та командири дивізії змінилися. Незважаючи на те, що великих бойових успіхів ще не було, дивізія ставала грізною силою, звикаючи діяти як єдиний, чітко налагоджений механізм. Дуже велику роботу проводили з нами політпрацівники дивізії. Заступником з політичної частини нашого дивізіону під час боїв на Сучані був капітан Касим Абдурхосєвич Абайханов, який пізніше став парторгом полку. Ми регулярно отримували газети, у дивізіоні проводилися комсомольські та партійні збори; у вільну хвилину ми палко обговорювали події на наших фронтах та у союзників. Вони не радували: під Харковом наші війська, що наступали, потрапили в оточення і зазнали великих втрат; упав героїчний Севастополь, і весь Крим опинився під п'ятою окупантів;

користуючись відсутністю другого фронту, фашистські війська у липні кинулися до Волги та Кавказу; захоплений Донбас, наші війська відійшли за річку Дон... Зведення Радінформбюро, знову, як у 1941 році, стали одне за одним тривожнішими.

Наприкінці липня, коли німці попрямували до Сталінграда, до нас у штабний бліндаж прийшов Абайханов і зачитав наказ номер 227, що назавжди залишився в пам'яті фронтовиків. Труднощі нашого "сучанського" життя, мої турботи про рідних, повідомлення про заміжжя Тані – все відійшло назад перед цими відвертими, тривожними та призовними словами сталінського наказу: "...Відступати далі – значить занапастити себе і водночас нашу Батьківщину. Ні кроку назад!" Наказ цей запам'ятався мені як поворотний пункт у війні. Щодня ми напружено стежили за зведеннями. Сталінград не здавався! Напруження боїв стало граничним, мужність захисників міста – небувалою. Героїчний приклад виконання наказу, який дійшов серця кожного солдата, зіграв свою велику роль!

Абайханов відрізнявся рішучістю та сміливістю. До партії вступив двадцятитрирічним, ще до війни, у грудні 1940 року. Війна застала його, як і мене, у Ленінграді. Перше бойове хрещення політрук прийняв під Лугою восени 1941 року. У бою під станцією Личково у січні 1942 року був поранений. За мужність та відвагу його нагородили орденом Червоної Зірки. Потрапивши до нашого дивізіону, він відразу став "своїм", улюбленцем бійців і командирів. У дні боїв знаходився там, де важче, найчастіше на передовій. В затишшя витягав нас по черзі на концерти фронтового ансамблю, проводив політінформації; постійно дбав про нашу їжу та одяг".

Дуже любили у дивізії начальника політвідділу Миколу Борисовича Івушкина – непересічного, досвідченого та вмілого політпрацівника. Він пройшов сувору школу боїв 1941 року на Західному та Калінінському фронтах. Все літо 1942 року провів, як і ми, на Сучані, у складі 133 стрілецької бригади, яку не раз нам доводилося змінювати або вести бій поруч. Тому хочу сказати про нього зараз, хоча він прибув у дивізію після боїв та Сучані. Роль політвідділу самого Миколу Борисовича в успіхах нашої частини важко переоцінити. Командир дивізії, Герой Радянського Союзу Микола Миколайович Заїюльєв, був людиною крутого характеру. Микола Борисович умів вчасно стримувати та поправляти його. Разом вони відмінно керували з'єднанням, яке не випадково пройшло великий і славний бойовий шлях. Ця людина зуміла згуртувати комуністів дивізії в одне залізне ядро. І зараз, через багато років після війни, Микола Борисович залишився вірним обов'язку комісара: розшукав і об'єднав ветеранів дивізії. Завдяки йому відбулося неймовірне – 9 травня 1972 року о 6-й годині вечора біля Великого театру в Москві я зустрівся зі своїми однополчанами, про яких мені нічого не було відомо двадцять сім років! Але про це – пізніше.

Хочеться закінчити розповідь про цих двох однополчан словами Саші Іпполітова. Він сказав про них на одній із наших ветеранських зустрічей:

– Я вважаю, що народився двічі: уперше мене народила мати; а вдруге, вже як громадянин, я народився у боях на Північно-Західному фронті. І в цьому велика заслуга капітана Костянтина Андрійовича¹² Абайханова та начальника політвідділу дивізії Миколу Борисовича Івушкина!

Пізньої осені майора Новікова перевели до іншого дивізіону. Разом із собою він узяв Мартинова та мене. Начальником зв'язку у новому дивізіоні був лейтенант Геннадій Михайлович Беляєв. Так ми опинилися разом: Мартинов, Беляєв та я. На війні дружба залежить не тільки від тебе та твоїх товаришів: поранення та смерті, службові переміщення можуть будь-якої миті обірвати її. Нам пощастило: майже півтора роки йшли ми однією бойовою дорогою, підтримуючи та допомагаючи один одному. Тому я хочу докладніше розповісти про Гену Беляєву, близького і дорогого товариша. Головною рисою його характеру було виняткове почуття обов'язку, прагнення віддати себе справі, у правоті якого був переконаний, не розраховуючи на будь-які привілеї і нагороди. Ровесник за роками, він був більш зрілим за життєвим досвідом. Це не впливало на наші стосунки: Гена повадився на

¹² Так ми зазвичай звали капітана.

рівних, був виключно скромний і уважний до всіх. До війни працював учителем у сільській школі. У дитинстві втратив батьків, рано дізнався, скільки коштує фунт лиха. Риси його обличчя висловлювали рішучість та волю: прямий, трохи похмурий погляд, тонкі, міцно стислі губи. Але варто йому посміхнутися, як суворість зникала. Будь-яку роботу робив завжди виключно сумлінно. Логіка його поведінки та розпоряджень, що віддаються червоноармійцям, виражалася гранично просто і справедливо: "Ми отримали наказ, і ми повинні його тільки виконати. При цьому ні себе, ні вас "жаліти" я не маю права". Взвод зв'язку з його приходом став зразковим у дивізіоні. На час нашого знайомства Беляєв був уже комуністом, секретарем партійної організації дивізіону. Він перший заговорив зі мною про вступ до партії перед тим, як нас зняли з Північно-Західного фронту.

Особливо діставалося начальнику зв'язку у дні наступів, коли доводилося постійно виходити на лінію зв'язку, під обстріл. У перші дні появи на Сучані (він прибув у полк 1 липня 1942 року, на два місяці пізніше, ніж я) тільки випадковість врятувала йому життя. Зв'язківці-телефоністи його взводу, вільні від чергування, побудували поспіхом бліндажик під великою ялиною. Точніше, це був просто курінь. Вранці 3 липня противник розпочав сильний артилерійський обстріл із 155-міліметрових гармат. Зв'язок із НП та батареями перервався. Рація чомусь вийшла з ладу, і Беляєва з куреня покликали до радистів, що знаходилися в окремому бліндажику, метрів за двадцять. Беляєв ще не дійшов до них, як його оглушило вибухом снаряда, що потрапив прямо в дерево, під яким був курінь. Вибухова хвиля розмітала його в сторони, уламками снаряда вбило двох бійців, п'ятьом було завдано тяжких поранень. Жорстокий урок не пройшов даремно: зв'язківці скоро навчилися будувати міцні укриття. Але більшу частину часу їм доводилося разом зі своїм командиром проводити "на лінії", ховаючись від обстрілу за купину, дерево або використовуючи свіжу вирву. Не знаю, як Гена вцілів і уникнув долі Трегубова...

Коли його обрали секретарем партбюро дивізіону, йому йшов 21-й рік. Ні теоретичної підготовки, ні досвіду роботи не мав. Добре, що трохи знав комсомольську роботу – вступив до комсомолу у 1935 році і весь час брав активну участь у комсомольському житті. Тут, на Сучані, йому допомагали, головним чином, особистий приклад і те, що кістяк партійної організації складали переважно старі досвідчені комуністи: зв'язківець Сергій Васильович Архипов – комуніст ленінського призову, робітник з Наро-Фоминська; начальник штабу дивізіону капітан Андрєєв, колишній працівник Харківського тракторного заводу (загинув на Сучані у грудні 1942 року) та інші. Беляєв працював за їхніми порадами та настановами. Головне завдання комуністів, комсомольців, всіх бійців він вважав чесне виконання свого військового обов'язку.

Партійна організація полку приділяла дуже велику увагу зростанню її лав за рахунок передових бійців та командирів. До кінця нашого перебування на Сучані в управлінні 2-го дивізіону три чверті складу були комуністами, а у взводі Беляєва з тридцяти трьох чоловік комуністами стали тридцять два. Взвод зв'язку і називали взводом комуністів.

Згадую Беляєва, Філіппова, Іпполитова: а якими дорослими були ці молодики на війні! І, головне, самі вважали себе такими, не просили і не думали про жодні знижки на молодість. Коли ж приходив досвід – все ставало по плечу!

За виявлені мужність і відвагу бійці і командири, які відзначилися в боях на Сучані, отримали ордени і медалі. Нагород було не так багато, і вони не були щедрими. Ділянка фронту, що проходила по болоту, за влучним висловом поета Матусовського, знаходився на "задвірках" війни, її "фасад" був у Сталінграді та інших "гарячих" точках фронту. І хоча нам було не легше, командування не могло б цього не враховувати. Беляєва нагородили орденом Червоної Зірки, Іпполитова – медаллю "За відвагу", мене – "За бойові заслуги". Ця перша в моєму житті медаль і знак ветерана Північно-Західного фронту, отриманий через багато років, хвилюють і говорять про важкі бої, про тих, хто назавжди залишився на Сучані.

"...Мы, встав здесь однажды, не двигались вспять,
Решив не сдаваться на милость.

Наверно, поєтому нас убивать
По несколько раз приходилось..."¹³

Образні, точні слова...

Бути поранимим на безлюдній, де майже, не було боїв, ділянці фронту на березі Волги і залишитися живим, без жодної подряпини на Сучані, що забрав стільки життів, – це не парадокс війни!

55-ю дивізію з часів боїв на Сучані дехто жартома став називати то "непромокаємою", то "болотною". І, можливо, не випадково ми потрапили потім на Прип'ятські, а пізніше – на Пінські болота. Тут дивізія дістала назву Мозирської, була нагороджена орденом Червоного Прапора, а наш арtpолк – орденом Суворова. Але впевнений: ці успіхи закладалися у боях на болоті Сучан!

...У грудні 1942 року нас перекинули на нову ділянку Північно-Західного фронту. Звичайного нам лісу тут не було. Тільки снігові поля та рідкісні кушки. А як же будувати бліндажі? Першу ніч-дві, коли дивізія ще зосереджувалася на новому місці, спали просто на снігу, підклавши під себе гілки або плащ-палатку, що випадково вціліла. Я не міг проспати всю ніч безпробудно, як це виходило у Мартинова. А він, прокинувшись вранці і не встаючи зі снігу, на диво всім нам, співав щось веселе. Пісень він знав безліч, одна була краща за іншу – народні, наспівні, і веселі, і сумні.

Мені було не до пісень. За ніч я схоплювався п'ять-шість разів, носився як очманілий, шльопавши себе руками, намагаючись відігрітися.

Щоправда, Мартинов спав у шубі, а я в шинелі, бо офіцером став нещодавно.

Наближався Новий рік. Вибравши час, я послав звістку додому.

"Вітаю з Новим роком! Бажаю в ньому всього доброго, а головне – здоров'я! Живу зараз у наметі. Мамо, напевно тепер турбуватиметься, що холодно мені. Ні, мамо, солдату, мабуть, і на Північному полюсі буде жарко! До того ж і одягнений я чудово. Чи довго буду тут – не знаю. Найімовірніше, що скоро знову буду на фронті. Треба німців знищувати, життя налагоджувати..."

Під Новий рік дивізія зайняла оборону. Ми розжилися бліндажиком. Колоди привезли кінсьми за багато кілометрів. Потім уночі на руках підтягували до місця, де намічався штаб дивізіону. Бліндажик був низенький, але затишний. З'явилася в нас і маленька ялинка без жодних прикрас, зате зелена і пухнаста. Ніч під перше січня 1943 року настала тиха та зоряна, з міцним морозом. Гітлерівці поховалися у свої бліндажі. А вартові, можливо, напнувши на ноги величезні солом'яні постолі – ми їх іноді знаходили в зайнятих ворожих окопах, стояли голодні, проклинаючи росіян і лютий мороз.

А у нас у всіх – чудовий новорічний настрій. Не лише через отримані нагороди. У 1942 році дивізія не поступилася ворогові жодним клаптиком землі. Ми навчилися тримати міцну оборону. Перед нами стояла напівоточена німецька армія. Відчувалося, що не за горами час, коли ми почнемо оточувати і бити фашистів!

О дванадцятій годині ночі на передовій застрочили автомати, полетіли в небо ракети. Вся передова, не змовляючись, як би говорила фашистським воякам: "Ну, тримайтеся, близька година розплати з вами! Буде вам ще не один Сталінград!" Мимовільний новорічний феєрверк, що почався, завершили "катюші". "Загравши" десь, зовсім близько, вони випустили помаранчево-вогняні стріли, що розкреслили яскравими смугами чорне нічне небо. Ракети промайнули над нами. На ворожому передньому краї загуркотіли вибухи. Німецька оборона мовчала.

¹³ Матусовський М. На Північно-Західному фронті.

Бої під Горбами та Льовошкином

Пізніше, вже після Північно-Західного фронту, коли треба було підкреслити вбивчий тягар артилерійського обстрілу чи особливу жорстокість бою, ми говорили; "Зовсім як під Горбами". Так називалося село на одній із ділянок Рамушевського коридору, вказане на карті, але вже не існує: фашисти спалили і зруйнували його з невідомої причини. Це був період, коли радянські війська, натхненні перемогою під Сталінградом, вели успішний наступ на багатьох ділянках фронту. Ми прибули під Горби в суворі січневі морози і були кинуті в пролом, пробитий у німецькій обороні. Ворог відчайдушно чинив опір. Щоб знекровити наші війська, використовувалася численна артилерія, що була у напівкільці оточення. Її нальоти були масованими та точними: гітлерівці організували звукозасічку наших батарей, використовували для коригування вогню аеростати. Варто було нашої зброї зробити три-чотири постріли, як на вогневі позиції обвалювався шквал артилерійського вогню кількох ворожих батарей. Гармати, людей, коней не раз рятували потужні укриття з колод та землі, які ми будували, не шкодуючи своєї праці.

Дротовий зв'язок у розпалі боїв під Горбами майже не працював. Після артилерійських нальотів залишалися лише окремі шматки дроту, з'єднати які було неможливо. Щодобово прокладалися нові лінії, але й вони працювали по 15-10 хвилин: уламки мін і снарядів знову рвали їх на дрібні шматки. Пам'ятаю, що в один із днів, коли йшов важкий бій і зв'язок треба було забезпечити щонайменше хоча б на кілька годин, комісар полку майор Анатолій Францович Циш наказав усьому політскладу полку вийти на лінії зв'язку разом із зв'язківцями та відновлювати провід.

На начальника зв'язку дивізіону Беляєва було страшно дивитися. Він схуд і почорнів; від морозу, безсонних ночей та днів, очі у нього сльозилися, білки очей почервоніли. Героїчними зусиллями всього взводу телефонний зв'язок іноді вдавалося відновлювати, але ненадовго... Поблизу переднього краю телефонні лінії артилеристів та стрілецьких підрозділів часто йшли поруч. При пошкодженні кількох ліній одночасно зв'язківці відразу знаходили потрібні кінці, помилялися. На одні помилки накладалися інші, і тоді можна було по одній лінії чути багатьох, які не розмовляють, а заважають один одному. Такий зв'язок ставав непотрібним.

Ми щодня втрачали когось із зв'язківців, розвідників, вогневиків, командирів взводів та батарей. У цих боях я, як правило, перебував у штабі дивізіону, допомагаючи начальнику штабу капітану Тирикову у забезпеченні стрілянини батарей та підготовці бойових повідомлень. Капітанові було за сорок років. До мене він ставився як батько до сина. Тирикова я полюбив, прагнув допомагати йому у всьому.

В один із перших днів під Горбами капітан наказав мені піти на НП дивізіону та уточнити його місцезнаходження. До НП було 3-4 кілометри. Я пішов, як завжди, один. Через кілометр довелося йти по місцевості, куди вночі було зроблено потужний вогневий наліт. Ворожі снаряди буквально переорали вздовж і впоперек велике поле, навколо чорніли глибокі вирви. Земля, кіптява, сніг, збиті дрібні дерева та гілки чагарника – все змішалося та ще пахло порохом. Один із важких снарядів потрапив точно в те місце, де вчора був наш штабний бліндаж.

Вибухом розкидало колоди накату по боках, частина валялася в вирві, що утворилася, поглибивши яму бліндажу.

Я швидко, мимоволі зіщулившись, перебіг обстріляну ділянку, потім замерзлий струмок і став підніматися по лузі, зарослому рідкими кущами. Наприкінці його, де починався ліс, побачив бліндаж. Він виявився порожнім. Я посидів трохи на даху, зорієнтувався по карті, де перебуваю, і пішов далі. Близькість передової вже давалася взнаки. Попереду іноді тріщали автомати. І наші, і німецькі. Але кулі ще не долітали до мене. По полю йшли глибокі колії від танкових гусениць, і, подивившись, куди вони ведуть, я помітив збоку в кущах два Т-34. Чомусь перевів погляд з танків на небо і раптом ясно побачив дві

чорні крапки, що летять прямо на мене. Миттю ляснувся в сніг, і відразу два близькі розриви оглушили мене. Ні раніше, ні пізніше не доводилося бачити, як летять міни. Це був якийсь неймовірний успіх: якби не побачив мін, то, мабуть, не встиг би впасти в сніг до їхнього розриву... Напівоглушений, я схопився і кинувся в ліс. Сніговий покрив між деревами ряснів численними воронками і посірів від кіптяви та викинутої вибухами землі. Більшість дерев мали пошкодження від артилерійського та мінометного обстрілу. Я перебіжками пробирався далі, ховаючись по можливості за деревами: поруч голосно клацали розривні кулі німецьких автоматів. При пораненні такою кулею утворюється рвана рана, що важко гоїться. Звичайна ж куля, потрапивши в м'язову тканину, пошкоджує її незначно: мінає тиждень-два – і рана гоїться. Наші війська, заради гуманності, розривних куль не застосовували.

Зараз стрілянина йшла в лісі, і при кожному легкому зіткненні з гілкою або стовбуром дерева, кулі розривалися, видаючи гучний, клацаючий звук.

Нарешті малопомітна стежка, на яку я випадково натрапив, привела мене до бліндажу. Я стрибнув у вузький прохід і нахилився, щоб якнайшвидше залізти в сховище. Але не тут було. У бліндажі люди лежали один на одному. Тут були командири двох стрілецьких батальйонів з кількома бійцями, розвідники наших двох батарей, розвідники дивізіону, Іпполитов із рацією та Мартинов. Я сяк-так забрався поверх усіх, ближче до Мартинова. Денне світло слабо проникало сюди. Обличчя Мартинова здавалося сірим, щетина на щоках, що виросла за кілька днів, і підборідді змінила його риси.

– Навіщо тебе сюди принесло? – спитав він.

Я простяг йому карту, попросив намалювати передній край, спитав де НП. Мартинов сказав, що НП дивізіону та батарей метрів за 200-300 попереду, у вирві від важкого снаряда, зараз там розвідник Алаликин, сам же він сидів у ній весь вчорашній день, змерз, але добре вивчив передній край німців. Іти вдень на НП – безглуздо, уб'ють. Навіть у вирві, в якій він сидів, є ще кілька дрібних вирв від мін, що потрапили в неї за ці дні. Стрілянину комбати ведуть звідси, орієнтуючись на звуки розривів. Я відзначив на карті зразкове місцезнаходження НП та бліндажу, Мартинов наніс лінію переднього краю. Тіла піді мною почали ворухтись, треба було вилазити назад.

– Почекай трохи, – зупинив мене Іпполитов.

І майже відразу після його слів численні розриви оточили і затрясли бліндаж. Обстріл закінчився так само раптово, як і почався.

– Тепер іди, – сказав Сашко, – вони, фашистські гади, за розкладом сьогодні працюють!

Я попрощався, виліз із бліндажу й побіг назад, мене підстьобували автоматні черги, запах толу, що йде від щойно побитої мінами землі, та ухання важких снарядів, що час від часу рвуться десь праворуч. Захекавшись, утомившись, пішов швидким кроком. Хотілося швидше вийти із небезпечного місця. Біля бліндажу, де відпочивав дорогою на НП, побачив мертвого червоноармійця, що лежав горілиць. Чи приніс його хтось сюди, чи тут його й убило – хто знає? Я не став заходити в бліндаж і пішов, не зупиняючись до вогневих позицій.

У штабній землянці Тирикова не було, його викликали на командний пункт полку. Поки я ходив, одна з наших батарей, що була майже поруч зі штабом дивізіону, почала стріляти. Вороги засікли її: щойно заліз у землянку, як навкруги почали рватися снаряди. Було розбито гармату. Нам теж дісталось: один із снарядів упав біля входу у землянку. На щастя, тільки налякав нас – не розірвався...

Я розумів, що батарею не можна залишати на старому місці. Коли вона знову відкриє вогонь, її можуть знищити. Не виключений наліт і сьогодні вночі: тоді на місці батареї залишиться місиво із землі, снігу та заліза і жодні укриття не врятують гармати. "Треба готувати запасну вогневу позицію", – вирішив я і розпорядився за Тирикова. За ніч ВП була обладнана: зроблено укриття для гармат та снарядів, бліндажі для гарматних розрахунків. Я підготував дані для стрілянини, обравши ціллю ворожу передову попереду НП, на якому щойно побував і в правильності координат якого не сумнівався. Тириков, що підійшов, схвалив моє рішення.

Перед світанком зв'язок відновився. Командир батареї, дізнавшись про те, що сталося,

наказав перетягнути гармати на нові вогневі. За якусь годину батарея знову була готова до стрілянини...

За кілька днів надійшов наказ змінити місця наглядових пунктів, наблизити їх до німецького переднього краю, щоб, по можливості, вести прицільний вогонь. Стало ще важче: стояли тріскучі морози, а на очах у німців неможливо було збудувати бліндаж чи вирити землянку, хіба що яму в снігу. Їжу доставляли на передній край холодною, а іноді й замерзлою. Навіть щоб дотягнути термос до НП, треба було виявити чимало мужності. Пам'ятаю випадок, коли один із бійців злякався і повернувся з повним термосом, так і не нагодувавши наших розвідників, радистів та Мартинова. Новиков, який був цього дня на вогневих, витяг пістолет і наказав бійцю негайно йти назад, пообіцявши розстріляти, якщо він не віднесе їжі своїм же товаришам. Прізвище бійця не називаю. Пізніше його нагородили медаллю "За відвагу".

Ми ніколи не втрачали вбитих і поранених стільки людей, як у ці дні. На передовій настав критичний момент. Немає можливості сховатися від обстрілу, зігрітися від лютого морозу; навіть чистого снігу для угамування спраги стало важко знайти. Гасла надія вціліти. У таких умовах втрачало сенс саме життя, воно ставало обтяжливим, з ним легко було розлучитися, не чекаючи осколка чи кулі, якщо розслабитися, опустити руки, сказати собі: все одно уб'є... Але думка, що така загибель рівносильна зраді, що всі ці муки доведеться приймати комусь іншому, якщо злякатися, підрахувати, не витримати до кінця, змушувала людей все перенести, вистояти. Недаремно сказав Іпполитов, що він народився двічі, високе почуття громадянської відповідальності у ньому народилося саме на Північно-Західному фронті!

Надсилаючи листа додому, я не витримав, захотілося, щоб батьки хоч трохи відчули весь тягар фронтової обстановки:

"...Ви, напевно, судячи з газет, думаєте, що тут боїв немає – про наш фронт зведення нічого не говорять. Але війна тут йде жорстока. Убитих німців по висотах і лісах валяється порядком. Таких боїв я ще не бачив! Чорт би забрав цього Гітлера, – звалився він нам на голову! Але ми його, звичайно, навчимо! Тільки сьогодні одні ми випустили півтори тисячі снарядів! А бувають дні і гарячіше!"

Ніколи пізніше від нас не вимагалось стільки духовних і фізичних сил, скільки їх було віддано за два тижні боїв під Горбами!

...Одного дня Новиков і Мартинов прийшли з НП до штабу дивізіону. Крім мене, в бліндажі нікого не було. Привітавшись, розтяглися на нарах, покритих ялинковими лапами. Новиков почав розповідати щось смішне про Мартинова. Я мовчав. Ми лише вчора втратили одного з командирів батарей. Нового офіцера ще не надіслали. "Чому Новиков не призначає мене командиром батареї? Адже впорався б, а значить, зміг би робити більше, ніж роблю, – з образою думалося мені, – і так було б чесніше перед самим собою! Можливо, Новиков вважає, що я не справжній офіцер, раз отримав звання на фронті, без військової школи? Та ще всього чотири місяці тому? Або хтось сказав йому про мої роздуми, коли він призначив мене командиром взводу? Але вони вже в минулому!" Не Сучан, так Горби зробили з мене іншу людину: тепер не роздумуючи погодився б на пропозицію прийняти батарею.

Командир дивізіону, наче розгадавши мої думки, перестав жартувати і сказав:

– Слухай, Малиновський! Я ж розумію, чому ти мовчиш. Ти хочеш, щоб я призначив тебе командиром батареї! Знаю, ти з цим упораєшся! І завтра ж принесуть тебе сюди вбитого, або ще через день притягнуть собачою волокушою вмираючого в медсанбат. А скажи, що ти бачив у житті? Ти ж і дівчину жодного разу не поцілував!

Мартинов підтримав його. Лише роком пізніше, вже на іншому фронті, коли у нас вибув один із комбатів, Новиков тимчасово призначив мене на його місце.

Дуже змінився за ці місяці важких боїв наш дорогий Олександр Даниловичу! Постійно дбав про людей, намагався уникнути непотрібних втрат. Випадок зі мною говорив про високе почуття відповідальності старшої за віком людини по відношенню до того, хто в його очах виглядав недосвідченим юнаком, вирваним зі звичного життя війною, і якому він щиро

хотів, наскільки це було можливим, допомогти дожити до звичайного людського щастя, яке здавалося таким великим і прекрасним на тлі суворих фронтових днів. А сам був старший за мене років на шість, не більше!

Бої під Горбами завершилися наступом на Льовошкино. Дивізії допомогли танкісти, і першого ж дня батальйони двох стрілецьких полків підійшли до села, відтіснивши ворогів на кілька кілометрів. Проте німці зуміли підбити частину танків, і наступ захлинувся. Скориставшись цим, німецькі автоматники зайшли з флангів і відрізали два полки дивізії, що просунулися до Льовошкина. З артилеристів там був командир полку та командири двох дивізіонів зі своїми взводами управління. Артилеристи ж нашого дивізіону в оточення не потрапили: стрілецький полк, який ми підтримували, під час бою великого успіху не досяг і продовжував займати позиції в районі Горбов.

Для оточених настали нелегкі дні. Боєприпаси і їжу їм скидали літаки, але не завжди вдало. Єдиний полк дивізії, що залишився, знекровлений наступом, не міг ліквідувати заслін німецьких автоматників. За кілька днів оточені самі пішли на прорив. Артилеристи діяли як піхотинці. Більшості вдалося прорватися та винести поранених.

Наприкінці січня прийшов наказ: рухатися до Старої Руси. Коли дивізіон на поході розтягнувся засніженим полем майже на півкілометра, у нашому розташуванні стали рватися снаряди. День був ясний, сонячний. На німецькій стороні, кілометрів за тридцять від нас, ми побачили два аеростати. Проте німецькі спостерігачі, мабуть, погано бачили розриви. А може, з огляду на можливість близького оточення, приберегли снаряди для більш важкого часу. Незабаром обстріл припинився, не завдавши нам жодної шкоди.

Під Горбами я ще краще дізнався про Сашка Іпполитова і хочу додати кілька слів про нього. Своє ставлення до нападу фашистів сімнадцятирічний Сашко висловив тим, що подав заяву до військкомату про достроковий призов до армії. Спочатку потрапив до Московського загону радистом. 19 листопада 1941 року, під час останнього німецького наступу на Москву, загін зайняв оборону на захід від Клина. (У цей час я знаходився за Волгою, не так далеко від цих місць). Він став мимоволі свідком того, як протягом 2-3 днів через позиції загону із заходу на схід, в Клин, відходили групами і поодинці, кінні та піші, змучені, оброслі, голодні, поранені червоноармійці та командири, що втратили зв'язок зі своїми частинами. Вранці 1 грудня у бою під час прориву у бік Яхроми Іпполитов був поранений, хоч і не дуже важко, але йти не міг. Вщерть набита пораненими санітарна машина застрягла на лісовій дорозі через перевантаження. Коли кулі, німецьких автоматів засвітили над машиною, вона швидко спустилася. Водій зумів вирвати її з бруду і доставив Іпполитова та одного тяжкопораненого в Яхрому.

Протягом одинадцяти днів, проведених на передньому краї, йому, як і мені на той час, довелося випробувати страх і голод, загрозу смерті та полону, пережити гіркоту відступу та інші негаразди того періоду війни. Іпполитову здавалося, що він уже присвячений в солдати-фронтовики. Тільки потім, коли після майже п'ятимісячного лікування в госпіталях та перебування у запасних полках, він вдруге потрапив на фронт, тепер уже на Північно-Західний, він зрозумів, що глибоко помилявся. Справжнім солдатом та фронтовиком він став лише тут, на болоті Сучан та під Горбами!

Життя людей на фронті можна розділити на дві частини: одна з них та, протягом якої необхідно перебувати в полі зору противника, у межах досяжності його вогнепальної зброї, а інша – решту часу. Можна знати чи не знати про своє перебування у зоні смертельної небезпеки. Коли знаєш, що тебе бачить ворог, вживаєш можливих заходів до того, щоб цей час був мінімальним. Але часто це зробити неможливо: за умовами бойової обстановки необхідно бути майже на очах у противника, не зважаючи на те, що зазнаєш крайнього ризику бути вбитим або пораненим. Цей час або сприяє зміцненню в людині високого суспільного обов'язку, або робить із нього боягуза і зрадника; цей час є найжорстокішою, але й об'єктивною перевіркою якостей людини. На Сучані та під Горбами – на очах один одного – день за днем проходили ми її. Нас пов'язала справжня фронтowa дружба. Вона допомогла на північному заході, багато разів рятувала на інших фронтах і тепер збирає ветеранів на

зустрічі через стільки років після війни!

Передова під Старою Русою проходила сосновим лісом. Таких високих і струнких сосен я ще ніде не зустрічав. У районі наших НП побачив Мартинова... високо-високо на сосні, майже її вершині. Звідти він спостерігав район Старої Руси і намагався з'ясувати розташування німецьких батарей. Дерево було таким високим, що треба було мати велику мужність на нього залізти.

Я ледве дійшов до НП. Кожні 300-400 метрів доводилося шукати пеньок – сісти, іноді просто притулитися до дерева. Так відпочивав кілька хвилин, поки вщухав сильний колючий біль під лівою лопаткою. Що зі мною – я не знав, до лікаря не звертався. Очевидно, далось взнаки, що після поранення потрапив на фронт, ще не відновивши свої сили, і зараз, після багатьох місяців постійної нервової та фізичної напруги, вони закінчувалися. Можливо, причиною була безсонна ніч: над нашим бліндажем раз у раз свистіли важкі снаряди, розриваючись поблизу і тяжко стрясаючи землю, – гітлерівці, передчуваючи наступ, прагнули зірвати підготовку до нього.

Цього разу я вирішив прив'язати НП за допомогою стереотруби – інакше визначити точне розташування мартиновської сосни було неможливо. Тому зі мною пішли всі червоноармійці мого невеликого взводу: Захаров, Рібаков, Негин, Суриков, Кувалдин. Рібаков ніс стереотрубу, покладену у футляр, Негин – триногу до неї в брезентовому чохла. Суриков – планшет та рейку для вимірювання відстаней.

Моїм помічникам, крім двадцятирічного; Сурикова було під сорок років. Захаров "будучи цивільним" працював учителем математики, Рібаков – завмагом, Негин – бухгалтером, Кувалдин – кравцем. Усі вони були в'ятичами. Незважаючи на те, що кожен з них був майже вдвічі старший за мене, у нас встановилися теплі товариські стосунки. Я, якщо був вільний, брав участь у будівництві бліндажів. Намагався не наражати бійців на небезпеки – коли потрібно було піти на НП і при цьому не потрібно було брати приладів, завжди ходив один. І червоноармійці відповідали мені турботою за турботу. Ділилися, коли притискало, останнім шматком хліба. Пам'ятаю, у важкі часи, коли через відлигу на багато днів зовсім припинилося підвезення продуктів, до мене з казанком у руці підійшов Кувалдин. – Товаришу молодший лейтенант! – сказав він. – Ми ось картоплю під снігом знайшли і трохи зварили. Це – ваше...

Прийшовши на НП до Мартинова, довго шукали якісь орієнтири поблизу, але їх не виявилось. Тільки надвечір ми точно встановили на карті, де перетин двох просік, розташований кілометрів за півтора від НП, і звідси почали прив'язку. Перед тим, як стало темніти, я наніс на планшет і карту Мартинова маленькі трикутники, що позначали його наглядний пункт.

Наступ під Старою Русою розпочався вранці 23 лютого. Забурчали "катюші" – вони завжди першими відкривали артпідготовку. До них приєдналися гармати нашого полку і важка артилерія Резерву Головного Командування, що підтримувала дивізію. Від потужного артилерійського вогню затремтіла земля. Постріли гармат, зливаючись з розривами снарядів на ворожій передовій, заглушаючи решту звуків, трясли повітря суцільним потужним гулом.

Іноді проривалися добре знайомі нам,... гуркітні і рикаючі звуки потужних ракетних снарядів, що випускаються поодиноці спеціальними установками; вирви від них були схожі на вирви авіаційних бомб.

Найважчий бій розгорнувся у районі села Марфино. Один із епізодів його розповів мені на зустрічі ветеранів колишній начальник розвідки першого дивізіону старший лейтенант Костянтин Михайлович Лосев, який з'явився в полку в серпні, під час боїв на болоті Сучан. Командир дивізіону доручив йому підтримати бій одного з передових батальйонів. Для двадцятирічного комсомольця, який півроку тому закінчив артилерійське училище, це було перше серйозне завдання, яке мало не коштувало йому життя і тому пам'ятне. Разом із ним були розвідник та телефоніст. Попереду, за півкілометра, – ворожий передній край. Справа вдаліні смутно виднілася околиця Старої Руси. Навколо – невеликий чагарник і дрібнолісся. Позаду, майже поруч, стояла добре замаскована полкова гармата, підготовлена для

стрілянини прямим наведенням.

Після невеликого затишшя німці, перегрупувавшись, перейшли в контратаку. Великий загін автоматників і дві самохідні гармати перетнули шосе і рушили на залеглі роти батальйону. Одночасно посилювався ворожий артилерійський та мінометний обстріл. Лосев, доповівши по телефону командирі дивізіону про ситуацію, отримав наказ відкрити загороджувальний вогонь дивізіону, але зв'язок обірвався. Зв'язківець побіг шукати пошкодження. Контратакуючи наближались до наших позицій, ведучи сильну стрілянину з автоматів.

Поруч ухнув постріл. Це польова гармата відкрила вогонь по супротивнику. Але після двох пострілів і вона замовкла. Це спантеличило Лосева. Він підбіг до гармати і побачив, що командира гармати вбито, розрахунок збентежений. Не замислюючись, він крикнув:

– Слухай мою команду! По ближній самохідці...

Бійці наче чекали цих слів. Вони кинулися до гармати і виконали команди новоявленого командира. Третім снарядом самохідна гармата була підбита.

– По другій самохідці... – знову скомандував Лосев, і раптом у вухах у нього виник якийсь суцільний дзвін, що змінив тріскотню автоматів, а ліворуч пахнуло порохом кіптявою і гаром. Повернувши голову туди, він побачив за кілька кроків від себе воронку, що ще димилася, від вибуху снаряда або міни. До нього підбіг розвідник і почав щось беззвучно говорити. Гармата продовжувала стріляти, але й звуки пострілів сприймалися лише ледь чутні хлопки...

Незабаром атака була відбита. Фашисти зазнали великих втрат і були відкинуті назад за шосе.

Через день слух у Кості відновився. У боях під Старою Русою пощастило йому двічі. Декількома днями пізніше, коли фашисти були вибиті з займаних ними позицій, він разом з розвідниками проходив повз побудований німцями бліндаж. Його подвійні стінки, між якими була засипана земля, служили б добрим захистом, якби не відкритий вхід у бліндаж, звернений до супротивника. Почався артилерійський обстріл. Лосев із розвідником кинулися в бліндаж. Там уже було кілька людей зі стрілецьких підрозділів. Через відкритий вхід були видні блискітки вогню, що вилітали зі ствола ворожої зброї, що була прямим наведенням. Якесь передчуття змусило Лосева вискочити назад і сховатись за задню стінку бліндажу. За ним сюди прибіг розвідник. Тільки вони присіли, як пролунав сильний приглушений вибух, потім тріск, крики, стогін. Стінка похитнулася, але залишилася цілою. Від снаряда, що розірвався всередині, загинули всі, хто залишився в бліндажі...

Гітлерівці майже рік постійно зміцнювали лінію оборони. Дивізія та сусідні з нею частини зуміли прорвати її, але розвивати успіх нашим полкам виявилось не під силу. Дивізію відвели на відпочинок. Після кількох днів боїв німецько-фашистські війська, побоюючись повного оточення району Демянська, стали відходити. Наші війська йшли за ними по п'ятах, завдаючи великих втрат. Демянський плацдарм ворогів було ліквідовано.

Для нашої дивізії це був останній бій на Північно-Західному фронті. Залишаючи його майже через рік, наш артилерійський полк мав ту саму кількість солдатів і офіцерів, що й на початку боїв на болоті Сучан, хоча за цей час до нас прибуло поповнення, яке дорівнює за своєю чисельністю цілому полку. Про це сказав на зборах офіцерів командир полку Петро Андрійович Любимов. Більшість артилеристів вибули з полку за пораненнями. Але було багато й тих, хто розділив долю старших лейтенантів Манушкина та Визова, сержанта Зайця та старшого лейтенанта Філіппова, капітана Трегубова та Тані Волкової...

...І ось ми знову на марші, але вже рухаємось не у бік фронту, а у протилежному напрямку. Значить, поки що для нас війна скінчилася! Чи надовго? Адже ще така територія в руках у німецько-фашистських загарбників...

Завантажуємось. Ешелон за ешелонам залишають станцію. Прощай, болото Сучан, село Горби, Льовошкино та Стара Руса! Прощайте ви, дорогі наші товариші, що навіки залишилися на новгородській землі! Ми, живі, ще розплатимось з гітлерівцями за ваші загублені життя!

Під мірний стукіт коліс теплушки написав листа додому.

"...Я не знаю, що буде попереду, але зараз ми рухаємося все далі і далі в тил. Майже рік ми простояли в обороні. Звикли жити в бліндажах і землянках, у лісі та в полі. За цю зиму я практично не знімав шинелі та шапки, вони як би стали частиною мого тіла, особливо – шапка. Без неї мені відразу якось не по собі. Але це дрібниці! Головне, бачите, я живий і здоровий, і ми навчилися непогано воювати. А ось у фашистів справи явно стали гіршими..."

Лише вбитими 16-а німецька армія втратила до 90 тисяч людей. Добра половина цієї цифри припадає на втрати від артилерійського вогню. Бої за Демянський плацдарм колишній начальник штабу 16-ї армії генерал-лейтенант Бек-Баренц назвав "млином" – зменшеним "Верденом першої світової війни"¹⁴. Північний Захід був єдиною ділянкою ворожого фронту, за перебування на якому кожен фашистський солдат отримував пам'ятну медаль.

Так, ми навчилися воювати! Коли я говорю – ми, я маю на увазі, насамперед, моє покоління.

У війні брали участь усі покоління радянських людей. У перші дні та місяці війни основний тягар ліг на тих, хто проходив у цей час службу в армії – на молоде покоління та кадровий кістяк армії. Самовіддане виконання військового обов'язку за відсутності на початку війни достатнього досвіду призвели до великих втрат у кадровому складі армії. І пізніше всі чотири роки війна безжально перемелювала двадцятирічних, не шкодуючи і тих, хто знову і знову повертався на передову з санбатів і госпіталів. Не випадково, коли я повернувся в Іваново, то зміг знайти лише кілька товаришів, які закінчили разом зі мною десятий клас.

При мобілізації до армії прийшли люди дорослого покоління, "приписники". Частина з них брала участь у боях з білофінами, на Халхін-Голі та озері Хасан, у визвольному поході в західні області України та Білорусії, мала певний бойовий досвід. Інша частина мала політичне і військове загартування, отримані в армії в мирний час. Третя – основна частина – просто мала великий життєвий досвід та вміння працювати – біля верстата, у полі, у школі, в інституті. Воно допомогло їм швидко опанувати науку війни. Вони внесли у бойові дії армії обґрунтованість і діловитість дорослих, ставлення до війни як і до роботи – важкої, страшної, але необхідної. "Приписники" йшли на війну від своїх сімей, від своєї справи, долаючи гіркоту розлуки, не знаючи, чи зможуть повернутися до звичної рідної справи.

Пізніше до армії та партизанські загони влилося старше покоління, вже обтяжене віком, часто з підточеним здоров'ям. Багато хто з них брав участь і в першій світовій війні, і в громадянській.

Війна стала всенародною.

Моєму поколінню було і легше, і важче. Легше тому, що ми не мали сімей, не мали думок про смерть. У двадцять років власна смерть здається неможливою, навіть якщо вона ходить поруч і навіть тоді, коли на твоїх очах уламок чи куля позбавляють життя твоїх товаришів. У двадцять років, ще тільки придивляючись до життя, на все дивишся широко розплющеними очима і постійно шукаєш нове, нехай дуже важке. Спочатку, коли ми ще не уявляли жорстокості війни, ми так і дивилися на неї, намагаючись все запам'ятати і не забути, не задаючись думкою – а чи знадобиться це нам? Чи вийдемо ми з великої битви живими? Нарешті, нам легше було тому, що поруч із нами були старші товариші, дивлячись на яких, ми вчилися жити на війні.

На фронті наше покоління швидко подорослішало. На своєму досвіді побачили, що несе людям фашизм. Військовий досвід доповнився політичним. Тепер ми були готові бити ворогів із подвоєною силою!

¹⁴ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941-1945. Військове видавництво. М, 1961, т. II, с. 474.

НАГОРОДА ВСІМ – ПЕРЕМОГА!

На Курській дузі

Степовий, Центральний, 1-й Білоруський, 3-й Прибалтійський фронти. Порккала-Удд – таким був подальший бойовий шлях дивізії. На моєму шляху додався ще й евакогоспіталь у місті Мозир.

На початку травня ешелон зупинився в голому степу біля станції Биковка під Касторною. Вручну, використовуючи солдатську кмітливість і канати, спускали гармати вниз із десятиметрового насипу. Маршем, з тривалими зупинками рушили по курській землі. Дорогою отримали поповнення – людей, бойову техніку, автомашини. У стрілецькі полки та до нас до артполку прийшли моряки з Далекого Сходу – молодець до молодця. Вони якось дуже швидко освоїлися і не стали відрізнятися від наших ветеранів. Гармати та гаубиці тягли машини. Спочатку це були американські "шевроле", але вони чомусь дуже швидко вийшли з ладу, потім – потужні "студебекери". Коні у нас все ж таки залишилися, але тільки кавалерійські. Тяжковозів віддали майже всіх, залишивши по одній упряжці на дивізіон.

Все було б добре, але два тижні довелося сидіти без солі. Прикро: суп густий, каша сочиться олією, а починаєш їсти – назад, вивертає...

Добре співають курські солов'ї! Найчастіше ми зупинялися в ярах, іноді в селах. Солов'ї заливалися тут, відстоюючи свою честь називатися курськими.

На околицях сіл увечері збиралися дівчата. Співали дуже дзвінкими голосами під стать солов'ям, танцювали з червоноармійцями та офіцерами, згадуючи, напевно, своїх хлопців, що пішли на війну.

Але так тривало недовго. Дивізія отримала завдання збудувати лінію оборони. Почалася тяжка повсякденна робота. Стрілецькі підрозділи рили окопи повного профілю, будували дзоти, траншеї. Артилеристи готували вогневі позиції, снарядні льохи, наглядові пункти, дані для стрілянини. Фронт був дуже далекий від нас, а робилося це як на війні.

Коли все було завершено, нічним маршем пройшли вперед і знову зайнялися тим самим. Майже всіх солдатів та офіцерів дивізії "обкатали" танками. На спеціально підготовленому полі танки прасували траншеї, заповнені бійцями, а ті, пропустивши машини над головою, закидали їх "гранатами", відсікали "вогнем" "піхоту", що біжить за ними.

На початку червня ми зробили ще один кидок уперед і знову збудували потужну лінію оборони. Попереду, за 20-25 кілометрів від нас, була станція Понирі. Тепер між ворогом та нами залишилися лише наші фронтові частини.

Начальник розвідки полку, який їздив на рекогносцировку до Понирів, сказав мені, що бачив там Жукова разом із якимсь генералом. В 1941 році, під Москвою, це ім'я мені ще мало що говорило. Тепер, в 1943-м, я вже знав: ворогові не поздоровиться! Так стверджував всезнаючий і мудрий солдатський поголос!

Наближався день початку великої битви на Курській дузі. 5 липня попередку заgrimіла канонада. Повз нас пройшли танкові частини. Артполк підняли по тривозі, і ми виступили до станції Понирі. Опівдні дивізіони зосередилися у лісистому яру неподалік залізниці Москва – Курськ. Попереду, кілометрів за десять, гуркотів бій. До нашого розташування під'їхав бронепоезд. Зупинившись біля групи дерев, що тяглися вздовж насипу, він зробив найсильніший вогневий наліт у бік Понирів. Ніколи раніше я не бачив бронепоезда і тільки зараз відчув величезну силу його численних гармат. Бронепоезд зробив три вогневі нальоти і поїхав назад.

З'явилися німецькі бомбардувальники. І відразу ж, їм навперейми, кинулися наші винищувачі. Почувся частий дріб авіаційних кулеметів. Німецький бомбардувальник, що летить першим, випустив пишний димний хвіст і з виттям пішов до землі. Те саме сталося ще з одним. Інші встигли скинути кілька бомб на залізничне полотно, висипали дощ листівок і повернули на захід. "Це вам не 1941 рік!" – мимоволі подумалося мені.

Одна зі скинутих листівок упала прямо на наш бліндаж. Вороги лякали, що починають

новий, страшний по силі наступ, що ніщо не врятує нас. Тому треба кидати зброю і з білим прапором виходити назустріч наступаючим фашистським військам.

Не вперше німці намагалися агітувати здаватися в полон. На Сучані листівки були з іншою брехнею. На одній, пам'ятаю, були намальовані ряди колючого дроту на болоті і вбитий червоноармієць, що висів на ньому. "Ви всі загинете в цих страшних болотах, як цей солдат, якщо не будете здаватися в полон", – казав напис. На іншій був сфотографований Яків Сталін, і підпис говорив: "Навіть син Сталіна зрозумів безглуздість війни і сам здався в полон. Він закликає вас зробити те саме".

Наразі відомі всі обставини трагедії Якова Сталіна. Протоколи допитів із гітлерівських архівів підтвердили, що, потрапивши в полон, він поведився мужньо і гідно, за що посмертно нагороджений (гітлерівці розстріляли його) орденом Вітчизняної війни II ступеня. Але ми й тоді не вірили жодному слову загарбників.

У напруженому очікуванні наказу вступити до бою; пройшов цілий день. Попереду, на передовій, до вечора не припинявся гомін гігантської битви. Над полем бою стояло курне марево, над ним майже весь час кружляли літаки. Ішла безперервна артилерійська стрілянина, з нашого боку її доповнювало уривчасте бурчання "катюш". Повз нас проповзали танки та самохідки. Бійці та офіцери, що проходили з передової в тил, говорили, що німці пустили в хід нову техніку – танки, "тигри" з посиленою бронею та потужні самохідні гармати "фердинанди", але нічого зробити не можуть: наші танки та самохідні гармати, артилерія та піхота підбивають і підпалюють ворожі машини, що прорвали оборону. Мінні поля, протитанкові гранати, пляшки з горючою сумішшю – все вміло йде в хід ... Весь день вороги рвалися вперед, не зважаючи ні на що. Передова потроху наближалася до нас... Все чутніше і дзвінкше ставали звуки бою. Зазнавши величезних втрат, гітлерівці до кінця дня потіснили на кілька кілометрів наші частини. Але тільки ввечері настала і наша черга – був отриманий очікуваний весь цей довгий день наказ про вступ у бій. Наш 84-й артилерійський полк був виведений зі складу 55-ї дивізії і надавався 13-й армії, що захищала Понирі.

У ніч на 6 липня батареї нашого полку висунулися вперед, до частин, що оборонялися, зайняли і обладнали вогневі позиції. Звивистий і широкий яр, що охоплює Понирі з південного боку, послужив хорошу службу – вогневі позиції та укриття, вириті на його схилі, були добре замасковані. Взводи управління за ніч просунулися в розташування стрілецьких батальйонів, обладнали пункти спостереження. На ранок запрацював зв'язок, батареї готувалися відкрити вогонь. Над нами – я був разом із начальником штабу дивізіону в одному з бліндажів – з'явилися фашистські бомбардувальники. Хвиля за хвилию вони підлітали до яру і бомбили не пікіруючи, боячись витратити час, бо до них уже підлітали наші винищувачі. Земля безперервно здригалася від потужних вибухів, та все ж бліндажі, глибокі окопи та укриття рятували знаряддя та людей. На передній край і наш яр обрушився шквал вогню фашистської артилерії та мінометів. Від прямих влучень в укриття з'явилися перші поранені та вбиті. Тепер ми вже не були сторонніми спостерігачами: ворожий наступ розгортався на наших очах. Наші гармати і гаубиці відкрили вогонь у відповідь. І ліворуч і праворуч за багато кілометрів від нас піднімався гул битви, що розгорнулася вчора. Гарматні залпи наших батарей, розриви ворожих снарядів і бомб, що час від часу знаходять свою чергову жертву, – так тривало до самої ночі. До кінця дня надовго порушився зв'язок із командиром дивізіону. Начальник штабу, капітан Агапов, призначений замість Тирикова, переведеного в інший дивізіон, послав мене до Новикова, щоб узяти останні дані для бойового повідомлення. Вже темніло, коли я знайшов командира дивізіону на наглядовому пункті, недалеко від побитої снарядами та бомбами церкви. Обстріл стихав, і все одно, поки біг туди і назад, насилу знаходячи продовження лінії зв'язку в місцях пошкоджень, довелося кілька разів впасти на землю: неподалік, а то й зовсім поруч, так що над головою чувся зловісний спів осколків, рвалися снаряди і міни.

Наступний день – 7 липня – за люттю обстрілу, а особливо бомбардування, перевершив усе бачене досі, включаючи Горби на північному заході. З раннього ранку зграї німецьких бомбардувальників нависли над Понирями і нашим яром. Над містечком піднялося

попелясто-сіре марево. У повітрі точилися постійні повітряні бої. Наші винищувачі раз у раз збивали німецькі літаки, але вони йшли і йшли, хвиля за хвилею по п'ятдесят, а то й сотні літаків одночасно. У перші два дні наступу наша ділянка фронту для ворогів не була основною. Головного удару вони завдавали у напрямку містечка Ольховатки, за кілька десятків кілометрів лівіше за нас, але суттєвого успіху там не досягли. Тепер ставка робилася на захоплення Понирів із подальшим просуванням на Курськ. На штурм цього невеликого містечка, майже села з кількох сотень будинків, що оборонялося 307-ю дивізією 13-ї армії Центрального фронту, гітлерівці кинули дві повністю укомплектовані особовим складом та бойовою технікою піхотних дивізій та понад 200 танків. "Тут розгорілася одна з найжорстокіших битв за час східного походу", – напише пізніше один з небагатьох німецьких офіцерів, що залишилися в живих, який брав участь у наступі на Понирі¹⁵.

Тоді ми не знали стратегічних задумів ворога, та й не наша справа була їх розгадувати, але, відчуваючи неймовірну напруженість бою, жорстокість артилерійського вогню та бомбардування, зрозуміли, що підійшли вирішальні години та дні наступу гітлерівців.

При черговому, якому – не пам'ятаю, але не першому нальоті німецьких пікіруючих бомбардувальників поряд з нами рвонула п'ятисоткілограмова бомба. спресувавши всіх нас своїм нестримно зростаючим виєм і оглушливим вибухом у натягнутий до межі грудок м'язів і нервів. Наш бліндаж підстрибнув, зрушив убік, а потім захитався в судамах вибухової хвилі. Начальник штабу, капітан Агапов, прийшовши до тями і струшуючи каміння землі, що звалилися на нього зверху і зі стінок укриття, відпльовуючись від всепроникаючого зі смердючим запахом пилу, піднятого вибухом, який заповнив наш бліндаж, сказав чи нам, чи собі:

– Трохи ще – і перенесло б нас із сьогоднішнього пекла прямісінько до бога в рай!..

Всі уточнюючі, але не підлягаючі друку доповнення на адресу Гітлера і всієї фашистської наволочі я прибрав з цієї фрази, вони йшли майже за кожним словом і завершували думку капітана. Відважний офіцер, танцівник і дотепник, відомий усьому полку, зберіг самовладання і в ці, прожиті поруч зі смертю миті. У мене дзвеніло у вухах, говорити я ще не міг, а зверху вже знову наростав свист нової бомби, що позбавляв слів і думок...

Після кожного нальоту капітан прикладався до пляшки горілки та відпивав кілька ковтків. Це була його слабкість, також відома всім. Через неї він опинився в нас, а до того був на вищій посаді в штабі полку.

Нальоти тривали, і в другій половині дня мені довелося виконувати обов'язки начальника штабу мимоволі.

Цього дня Гена Беляєв та його зв'язківці зробили неможливе: зв'язок зі штабом полку, з батареями, з Новиковим постійно переривався, але відразу ж відновлювався – зв'язківці швидко знаходили та виправляли пошкодження. Весь взвод Беляєва був "на лінії", зв'язківці розосередилися по лінії зв'язку і постійно вибігали на ті місця, де з'являлися пошкодження, виправляли їх, не зважаючи на бомбардування і обстріл!

При кожній ворожій атаці, а їх було п'ять протягом дня, мені дзвонили зі штабу полку, вимагали відомості про становище в батальйонах, про дії батарей, що підтримували їх, передавали накази начальника штабу і командира полку. Чітко працюючий зв'язок рятував мене.

Для штабу і командира полку штаби дивізіонів були очима і вухами, що оцінюють становище на лінії безпосереднього зіткнення до супротивника. Розташування наших і ворожих траншей, окопів, вогневих точок на ділянці дії дивізіону, місцезнаходження вогневих позицій і спостережних пунктів батарей і командира дивізіону, втрати в особовому складі та в техніці під час бою – все це оперативно мало доноситись до штабу полку і підсумовуватися щоденним бойовим повідомленням. З метою секретності при зборі

¹⁵ Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945. Військове видавництво, М., 1964, т.ІІІ, с. 260.

відомостей перевагу віддавали провідному (телефонному) зв'язку, який, на відміну від радіозв'язку, забезпечував велику скритність інформації, що передається. Але це давалося дорогою ціною. Забігаючи наперед, скажу, що після десятиденного німецького наступу у взводі зв'язку залишилася третина його складу. Втрати зв'язківців були як у стрілецьких ротах, навіть більше – їм постійно доводилося бути під обстрілом без жодних укриттів. А це було набагато небезпечніше, ніж чекати обстрілу або бомбардування в бліндажі.

Для мене роботи та обов'язків додалося. На Північно-Західному фронті, де тижнями, а то й місяцями зберігалося приблизно однакове розташування рот і батальйонів, бойових порядків наших батарей та основних цілей у противника, штаб полку міг у крайньому випадку обійтися і без щоденного повідомлення з дивізіону. Тут же місцевість була незнайомою, все швидко змінювалося, і якщо переривався зв'язок, то довго чекати не можна, штаб полку вимагав точних і останніх відомостей. У таких випадках, як це було вчора, з'ясувати обстановку на передньому краї доручалося мені. Та у начальника штабу й не було іншої можливості – Мартинов на НП, Беляєв – на лінії зв'язку, залишався командир топозводу, що звільнився на момент бою від своїх прямих обов'язків з "прив'язки" вогневих позицій та спостережних пунктів батарей та дивізіону.

До кінця дня, коли гітлерівці останнім відчайдушним штурмом захопили північну частину Понирів, зі штабу полку почали вимагати до телефону Агапова. Жодні мої відмовки, що капітан пішов на передову і ще не повернувся і зв'язку з ним немає, не діяли. Побачивши, що Агапов заворушився, я розштовхав його, і мені здалося, що він уже оговтався. Я тільки-но встиг розповісти йому про захоплення околиці Понирів, як по телефону знову зажадали начальника штабу. Зв'язківець простяг йому трубку.

– Тр-р-рубка слухає! – голосно і розкотисто, немов подаючи команду, прокричав капітан.

Я вже каявся, що розштовхав його, але було вже пізно: начальник штабу полку читав йому грізну нотацію. Відразу протверезівши від розмови з ним, капітан захотів зв'язатися з Новиковим, з батареями. Зв'язок, пошкоджений при останній атаці ворогів, не працював. Агапов послав мене до командира дивізіону дізнатися про обстановку на передовій.

Бій ще продовжувався, німці намагалися просунутися далі. На околиці містечка лунали автоматні черги, рвалися міни. Ближче і ближче! Коли побіг вулицею, притискаючись до будинків, німці відкрили гарматний вогонь прямим наведенням: подвійний рикаючий звук величезної сили налетів на мене і кинув на землю. Мені здалося, що у вухах лопнули барабанні перетинки. Звідкись дуже близько било сильна гармата "тигра". Снаряди рвалися дуже близько. Далі бігти не можна, треба було сховатися, перечекати. Помітив темний отвір у землі – яму, обліплена лозинами, в яких куряни зберігали овочі. Сtribнув у неї і мало не сів на шию майору, що забрався сюди. Він теж вирішив сховатися, теж йшов до штабу одного зі стрілецьких батальйонів. Відсиджувалися хвилин п'ятнадцять, потім вилізли і побігли задвірками вулиці, перелазячи і перескакуючи невисокі тини городів. Я біг за майором – удвох легше. Рвалися міни, зовсім близько тріщали кулеметні й автоматні черги, оглушливо гарчали гармати "тигра", що десь причаївся, моторошно посвистували кулі. Ось він, нарешті, штаб стрілецького батальйону – напівзруйнований кам'яний будинок з вибитими вікнами та дверима. Тут були і Мартинов із Новиковим. Чоловік десять піхотинців. Лежало кілька поранених. Довідався про обстановку, наніс її на карту. Іти назад не хотілося. Нічого не може бути гіршим – пробиратися по передовій під час бою! А треба. На мене чекав начальник штабу. Сказав Новикову, що йду, і побіг тим самим шляхом. Бій продовжувався. Розриви снарядів і свист куль раз у раз змушували мене інстинктивно присідати або падати на землю. Але звуки бою вже позаду.

Назустріч мені, з яру, з ревом та гуркотом рухалися десятки наших Т-34. Ну, фашистам зараз дістанеться! Довго дивився їм услід: може, в одному з них мій Льова...

Кожного з дев'яти днів запеклого ворожого наступу капітан Агапов наприкінці дня диктував, а я писав бойове повідомлення і креслив схему переднього краю. Ні, не думав я тоді, що через багато років мені захочеться згадати та описати ці бої! Але якби і знайшлися

зараз бойові документи і вдалося б по них відтворити забуте, у них все одно не було б найпотрібнішого для моїх записок – людських переживань. Почуття та думки, що визначають вчинки бійців і командирів, коли людина одна або разом зі своїми товаришами щохвилини дивиться в очі смерті, у бойових повідомленнях не згадувалося. Моя пам'ять не зберегла їх також. Фронтовики мені не дорікнуть: вони знають – у дні особливо тяжких боїв свідомість намагалася забути пережите вчора, щоб витримати новий день. Чітко пам'ятаю одне: абсолютну впевненість всіх, що вороги не зможуть прорвати нашу глибоко ешелоновану оборону. Потрібно тільки вистояти, як тоді, на Північно-Західному фронті, під Горбами. До кінця! Ні в перші, ні в наступні дні наступу гітлерівці не змогли просунутися до нашого яру, який відділяли від Понирів лише кілька кілометрів!

На десятий день фашистський наступ видихнувся. Стрілецькі полки нашої дивізії були підтягнуті до ділянки фронту, де вже 9 днів, перебуваючи у складі 13-ї армії, провадив важкі оборонні бої наш артилерійський полк. Дивізія отримала наказ знищити супротивника, що прорвався до району Понирів.

Дні наступу

На Північно-Західному фронті просування при наступі оцінювалося сотнями метрів, рідко кілометрами. А тут уже на кінець першого дня стрілецькі полки дивізії увірвалися на станцію Понирі, на другий день звільнили містечко повністю, а за наступні три дні відбили у супротивника більше десятка сіл і селищ, знищивши понад 30 танків і винищивши кілька тисяч солдатів і офіцерів супротивника!

Гітлерівці чинили опір відчайдушно, використовуючи заздалегідь підготовлені укріплення, переходячи в контратаки за допомогою танків, самохідок, бомбардувальної авіації. Наша дивізія після перших днів наступу втратила половину свого складу, а ще через кілька днів полки дивізії звели в батальйони, батальйони – в роти. І все-таки наступальний порив бійців і офіцерів був винятково високим, дивізія нестримно йшла вперед.

Гарматні батареї нашого 84-го АП підтримували стрілецькі підрозділи "вогнем і колесами": гармати викочувалися на передову, прямим наведенням били по німецьких вогневих точках та танках.

У нашому дивізіоні відзначився капітан Петро Миколайович Кудинов, – щойно призначений заступником Новикова, – і гарматні розрахунки молодших командирів Прокудіна, Сергунина і Долгова. У ніч проти 17 липня командування попередило Кудинова, що вранці очікуються "тигри". Під проводом капітана вогневики працювали всю ніч. Надійно вкрили боєприпаси, поглибили та замаскували укриття для гармат та розрахунків.

Командира батареї не було. Його поранило в перший день наступу. Присланого на зміну лейтенанта було вбито до вечора другого дня. Тому Кудинову довелося взяти командування батареєю на себе. З чотирьох гармат у батареї залишалося три, одна була розбита напередодні.

На Північно-Західному фронті капітан Кудинов був у штабній батареї полку. Ще до війни він закінчив військову школу, став командиром-артилеристом. Брав участь у боях на кордоні у 1941 році і був поранений. Донський козак за походженням, він був сильною і відважною людиною. У той же час його відрізняли розум, виняткова винахідливість, енергійність та дбайливе ставлення до підлеглих. Остання якість була, мабуть, найсильнішою. Капітан, як ніхто, умів берегти своїх людей. Не тим, що не посилав бійців у небезпечні місця – на фронті це неможливо, – а тим, що виключно вміло вибирав вогневі позиції для гармат, вимагав від підлеглих всіх заходів маскування і надійного укриття гармат, ніколи не губився і приймав своєчасно єдино правильні рішення, які рятували життя людей.

Бійців і командирів приваблювала і його зовнішність – міцна, добре скроєна постать, явно виражений козачий склад обличчя, живий, завжди трохи глузливий погляд – капітан не ліз за гострим словом у кишеню, воно було в нього на язичку, заздалегідь готове жартом

остудити чи навпаки, підтримати співрозмовника. І за своїм зовнішнім виглядом і за діями він усім, у тому числі й мені, здавався старшим за свої роки, хоча був моїм однолітком.

...Вранці з недалекої лощини, одна за одною, повільно, ніби оглядаючись, з'явилися чотири незграбні, з довгими стволами гармат броньовані машини. За ними бігли ворожі солдати.

Кудинов розподілив перші три "тигра" між гарматами і коли вони наблизилися метрів на 800, наказав відкрити вогонь. Назустріч танкам помчали бронебійні трасуючі снаряди. Було видно, як деякі попадали у ціль, але відскакували від потужної лобової броні. "Тигри" відкрили вогонь у відповідь і підбили гармату старшого сержанта Долгова. Кудинов наказав підкласти ящики від боєприпасів під вісь пошкодженої гармати. Батарея продовжувала вести вогонь, але він, як і раніше, був безрезультатним. Танки підходили ближче та ближче. Наставали ті хвилини, коли перевіряються воля та мужність командира та бійців. І двадцятидворічний капітан не розгубився. Наказав командирі зброї Сергунину швидко перекотити зброю на 300 метрів убік і вперед, щоб зустріти машини, що наближаються, стріляючи в борт. Впевнені дії капітана зняли нервову напругу з бійців. Дві гармати, що залишилися, підпалили перший ворожий танк, він задимів і зупинився. Інші танки рухалися до батареї, продовжуючи її обстрілювати. Пошкоджена гармата зовсім впала на бік, розрахунок уже не міг впоратися з нею... Підбита й друга гармата... Танки повільно просуваються вперед, жорстко обстрілюючи батарею, що виявила себе. Становище здавалося безнадійним. Завдяки щасливому випадку бійці обох розрахунків не постраждали. Кудинов наказав усім взяти протитанкові-гранати та сховатися в окопах. Але тут гуркотіли постріли ліворуч. Розрахунок Сергунина швидко виконав маневр, зустрів танки, що наближалися, стріляючи в борт! Два танки були підбиті, останній поспішив сховатися в яр.

...По-іншому закінчився поєдинок із "тиграми" батареї капітана Воскобойника. "Юнкерси", що прилетіли, розбомбили гармати, що відкрили вогонь по ворожих машинах. Залишалася лише четверта гармата старшини комсомольця Івана Новикова, розташована трохи осторонь. Вона була прихована в житі і добре замаскована. Розрахунок заздалегідь підготував дві запасні вогневі позиції, щоб під час бою мати можливість змінювати розташування гармати, коли вона буде виявлена. Сім "тигрів" і два "фердинанди" кинулися на батарею, що замовкла після бомбардування...

Старшина мав славу досвідченого командира. За бої під Москвою та Сталінградом він уже мав нагороди: орден Червоної Зірки та медаль "За відвагу". За місяць перед боями він вступив до комсомолу. Його розрахунок вважався зразковим. Зброя та бійці стали єдиним цілим. Поводження з гарматою було доведено до автоматизму. Кожен міг замінити будь кого зі своїх товаришів. У минулих боях розрахунок досягнув такої скорострільності, що, здавалося, гармата заряджається автоматично. "Тигри" та "фердинанди" зустрічали не вперше.

Словом, це був бойовий розрахунок зразка 1943 року, який чудово володіє маневреною, легко маскованою 76-міліметровою гарматою. До речі, у перші дні та місяці війни дивізійні гармати були інші – на високому лафеті, які легко виявляли супротивники. Бійці про них із гіркою іронією жартували: "Гроза танків, смерть розрахунку".

Побачивши танки, що рвуться до батареї, Новиков скомандував:

– Розрахунок, до бою! Прямим наведенням, по ближньому танку, бронебійним, приціл... наводити під башню! Вогонь!

Навідник Смагин миттєво виконав наказ командира. Прогримів постріл. Але танк ішов уперед.

– Наводь точніше, вогонь! – спокійно скомандував Новиков. Після цього пострілу він побачив, як із остова машини повалили клуби диму. Другий танк продовжував йти вперед.

Пострілами зрізало і розкидало жито, яке приховувало гармату. Його помітили "фердинанди", що залишилися на бугрі – поруч із гарматним окопом стали рватися снаряди. Осколком поранило навідника Смагина. Його поспіхом перев'язали, поклали у ровик. Зброю на руках потягли на другий окоп. Високе жито приховало пересування, і розрахунок вийшов

з-під обстрілу. З нової позиції танки проглядалися гірше. Боєць Хисматулин, який змінив Смагіна, зробив два постріли, проте знову безрезультатно. Але два танки піднялися на гребінь пагорба і їх було видно майже повністю. За командою Новикова Хисматулин навів зброю на башню лівого "тигра". Після другого пострілу танк розвернуло, він врізався в другий, що йшов поруч. Пролунав потужний вибух. Новиков хотів крикнути навіднику щось схвальне, обернувся до нього, але повітряною хвилею близького вибуху було перекинуто на землю. Прокинувшись, побачив, що Хисматулин лежав поряд убитий. Снаряди продовжували рватися поблизу. З розрахунку залишалися тільки він та піднощик снарядів Паршин. Удвох вони перекотили гармату на останню запасну позицію, через пухку землю це було страшно важко, і там сили зовсім залишили їх. Обидва впали у викопаний поруч ровик. На щастя, відчувши відсіч, "тигри" збентежилися і на якийсь час уповільнили свій рух. Тепер вони йшли повільно, дивлячись на недобиту зброю. Один, наважившись, збільшив швидкість, став швидко наблизитися до батареї.

Новикову, який спостерігав за танком через приціл, здавалося, що "тигр" зовсім поруч. Він бачив, як ствол на вежі танка став розвертатися прямо на нього, блиснув вогнем. Снаряд розірвався ззаду. Ранило Паршина, що встиг піднести Новикову ще один снаряд.

Осколки, що летять, змусили старшину притиснутися до землі. Але він розумів, що тепер його власне життя в його руках – треба негайно вистрілити і підбити грізну машину, що насувається на гармату. Він схопився, стрімко і якось одразу, одним рухом навів приціл на вежу танка, рвонув спусковий механізм. Його гармата та знаряддя "тигра" вистрілили одночасно. Відразу жакхливий удар позбавив його свідомості.

Перше, що він побачив, коли прийшов до тями, були ноги, вмираючого Паршина, що сіпаються в конвульсіях, який лежав трохи збоку. З неймовірним зусиллям піднявши голову, старшина побачив, що вони обоє опинилися під станиною власної гармати, що перекинулася від вибуху ворожого снаряда. Прислухавшись, зрозумів, що "тигр" ним підбитий – брязкіт гусениць змінила зловісна тиша; на кілька миттєвостей відсунувся убік біль... Непосильна, що давить зверху тяжкість, знову затемнила його свідомість...

Більше нічого Іван Миколайович не пам'ятав. У пристрасті боїв не все ставало відомим одразу. У полку вважали, що Новиков убитий. Батьки отримали похоронку.

Через тридцять років я почув цю розповідь з вуст самого Івана Миколайовича Новикова! Не мені, а дітям Понирівської школи, які розшукали ветерана і запросили його на зустріч у дні тридцятиліття Курської битви.

...Ніколи не забуду, як одного з перших днів наступу пробирався через поле з житом, де щойно пройшов танковий бій. Безжально виснажене гусеницями важких машин, воно зберігало пам'ять про останні хвилини смертельного поєдинку. То там, то тут виднілися кістяки згорілих німецьких і наших танків. Стояв сильний запах гару. У житі лежали вбиті, і німці, і наші, їх ще не встигли прибрати. Біля кінця поля в глибокому яру штабель трупів фашистських солдатів. Певне, під час відступу ховати не встигали. Підійшов ближче і побачив роздуті, вкриті жуками та мухами трупи – сморід жакхливий. А подивитись треба: це ж вороги лежали! Колись нахабні, самовпевнені, безжальні, котрі поставили на коліна майже всю Західну Європу. Ті, що вважали себе непереможними, надлюдьми. Встигли, мабуть, поховати одного з солдатів – із землі стирчав березовий хрест. Я пройшов майже поруч із ним і прочитав напис – прізвище, дати народження та смерті. День та рік народження збігалися з моїми. Ворог – ровесник! Туди йому дорога! А для решти і березового хреста не буде! Провалився оголошений усьому світові "вирішальний" наступ! Символічна "зустріч"!

На третій чи четвертий день успішного просування вперед начальник штабу капітан Агапов і я пробиралися до нового розташування штабу дивізіону. Ми спускалися по широкому лузі. Він простягався кілометра на два-три і упирався в річечку, яка поділяла наші та ворожі війська. За річечкою знову йшло рівне поле. Ми йшли відкрито, не маскуючись, вважаючи, що снайпер нас не дістане, та їх і не мало бути у гітлерівців, вороги ще тільки обживали передній край, а снаряди чи міни на нас двох не витратять. Раптом пролунав пронизливий свист над головою, і ззаду нас щось сильно вдарило по лузі, але вибуху не

було. З ворожого боку долетів тихий звук пострілу, Ми лежали трохи, підвелися і знову пішли вперед – незвичайний обстріл нас не злякав. Знову просвистіло, і попереду, зовсім близько, вдарило по землі. Значить, мітили в нас, але незрозуміло чим, такого на північному заході не було.

– Озвірили гади, – крикнув мені капітан, що впав, як і я, у густу траву, – з танка стріляють бронебійними болванками... Почекати треба!

Хвилини через три-чотири вирішили просуватися далі короткими перебіжками по одному. Першим схопився Агапов. Він не відбіг і десяти метрів, як знову свиснуло і вдарило по землі снарядом, а потім, майже одночасно, пролунав дзвінкий залп протитанкових гармат, що стояли позаду. Коли потім знову почали просуватися вперед, ніхто вже не обстрілював. Молодці артилеристи! Видно, давно вистежували нахабного "тигра", що закопався в землю: покінчили з ним одним залпом. До речі, це були останні дні перебування начальника штабу Агапова у нашому дивізіоні. Його знову понизили на посаді, цього разу призначили командиром батареї. Через кілька днів він був поранений, встигнувши відзначитися, коли убило навідника, сам став біля зброї і з першого пострілу підбив "тигра". За цей бій капітан був нагороджений орденом Червоної Зірки. Його подальша доля мені не відома.

...Під час одного з боїв, коли наша дивізія переслідувала супротивника вже далеко за Понирями, я прийшов на НП дивізіону. Стояв спекотний літній день. На передовій було тимчасове затишшя. Розвідники лежали за кілька метрів від бліндажу, підставивши носи під промені сонця. Біля входу сидів зв'язківець. Мартинов лежав осторонь усіх, метрів за п'ятнадцять. Раптом на схилі висотки, метрів за двісті від нас, розірвалася міна. Усі кинулись у бліндаж. Я, підбігаючи до схованки, глянув на Мартинова. Він не ворухився. "Спить, – подумав я, – треба розбудити", – і кинувся до нього.

...– Микола! Обстрілюють! Біжимо в бліндаж! – крикнув.

Мартинов повернувся з боку на бік, позіхнув і голосно, так, щоб чули розвідники в бліндажі, сказав:

– Мене не вб'є!

Я й зараз, коли пишу ці слова, чую його спокійний, з невеликою хрипотою голос. Міна, що прилетіла і розірвалася позаду нас, засипала кущі осколками. Я не ризикував і сховався в бліндаж. Обстріл продовжувався. Міни раз у раз рвалися на висотці – ліворуч, праворуч, попереду та ззаду нашого укриття. Мартинов "витримав характер". Хвилин десять-п'ятнадцять він пролежав під уламками, які сікли кущі, доки обстріл не закінчився.

Ті, хто був на війні, можуть уявити, як така поведінка діяла на людей. Не дарма любили розвідники Миколу Тимофійовича! Як багато така безстрашність означала на війні, де людина ставала грудкою оголених нервів! Але якщо говорити про характер Мартинова, то це, мабуть, не все.

Багато пізніше, вже в Білорусії, я був випадковим свідком іншої картини. Якось йшов по погано замерзлому, ще сирому, з рідкими кущами болоту, запорошеному снігом. Поперед себе побачив людину. Уважно придивившись, упізнав Мартинова. Він не помічав мене і продовжував швидко йти. У цей момент з ворожого боку пролунали гарматні постріли, і ззаду нас шльопнули в болото і глухо розірвалися два снаряди. Падаючи на землю, я побачив, як одночасно зі мною впав і Мартинов. Потім ми разом схопилися й побігли вперед і знову впали на сиру купувату землю болота при наступному снаряді. Мартинов був трохи далі від розривів, ніж я, але поведився однаково зі мною. Цього разу він був один, і, знаючи про це, не хотів ризикувати своїм життям.

Чим далі від Понирів просувалися наші війська, тим слабшим ставав опір ворога. Гітлерівці залишали село за селом, боячись, очевидно, потрапити до оточення. Це були не ті веселі курські села, які ми проходили перед наступом. У деяких зовсім не було молоді – фашисти вигнали її до Німеччини. Попадалися села, де вікна закривали хрест-навхрест прибиті дошки. Епідемія тифу спустошила їх. Іноді полк відставав від піхоти, порушувався зв'язок із передовою. Але все одно артилеристи робили свою справу. Пам'ятаю, під час нічного маршу зі штабу полку нам передали по рації, що на шосе, яким відводилася ворожа

техніка, зібралось багато танків, машин, артилерії. Було наказано негайно зробити масований вогневий наліт. Начальник штабу капітан Воскобойник (він змінив Агапова) наказав вогневидам розгорнути гармати, а мені – підготувати дані для стрільниці. Гарматні розрахунки не забарилися, я теж; через лічені хвилини шквал гарматного вогню змусив усіх здригнутися. Через день, проїжджаючи місце обстрілу, побачили результати "роботи" дивізіону – на узбіччях шосе валялися розбиті автомашини, гармати, неприбрані трупи гітлерівців. У битві на Курській дузі проявився, як ніколи раніше, накопичений за війну бойовий досвід наших солдатів і командирів – незрима, але страшна зброя, яку вкладає до рук людей війна. Фашистські війська у 1941 році мали цю зброю з надлишком. Тепер вона обернулося проти них!

Наприкінці боїв, коли, здавалося, вже мало що нам загрожувало, ми втратили веселуна – комбата старшого лейтенанта Панкратова і ледь не втратили Мартинова. Перед наступом вони сховалися в бліндажі з накатом з колод та землі. Після нашої артпідготовки, коли роти пішли вперед, ворог відкрив вогонь із важких гармат. Один із снарядів потрапив у кут бліндажу, але не розірвався, а своєю ударною силою розвалив накат. Як потім виявилось, у цьому кутку сидів Панкратов. Мартинова завалило колодами та піском. Праву руку його затиснуло між колод, і вона стирчала назовні. Під вагою навалених колод і землі, оглушений ударом, він почав втрачати свідомість... Коли прибігли Новиков і розвідники, що сиділи в сусідньому бліндажі, то першим відкопали Мартинова, побачивши його руку, що стирчала. Лівою рукою він притискав до грудей голову вбитого снарядом і відкинутого Панкратова. Багато днів Мартинов був сам не свій, але в санбат не пішов, хоч дивізію відвели на відпочинок.

Ми пройшли чимало сіл та селищ. Але ось і перепочинок. Дивізія припинила наступ. Треба було привести себе до ладу, отримати поповнення.

Багатьох солдатів та офіцерів нагородили орденами. За вміле та рішуче керівництво бойовими діями командир нашого дивізіону Новиков отримав орден Олександра Невського. Мартинова, який дуже допомагав Новикову, нагородили орденом Червоного Прапора. Капітана Кудинова – орденом Великої Вітчизняної війни I ступеня.

Серед назв частин – учасників Курської битви, які зараз можна прочитати, побувавши на місці колишнього командного пункту фронту, де споруджено величний меморіал учасникам бою, назва нашого 84-го АП зустрічається двічі: у складі частин 13-ї армії, що відбивала натиск ворога на Понирі , і у складі 65-ї армії, з якою ми завершували наступ, перебуваючи вже разом зі своєю дивізією.

Під час наступу на Курській дузі ми з Льовою з кожним днем були дедалі ближчі один до одного. Тільки я був у районі Понирів, і ми рухалися в напрямку Орла, з півдня на північ, а його частина наступала на Орел зі сходу.

Отримуючи його листи, не раз думав, а раптом і тут пощастить? У війну миті визначали можливість і нездійсненність зустрічей близьких людей, ціна часу ніби зростала: перенасичена масою подій, вона ніби спресовувалась, дозволяючи випадку здійснювати; здавалося б, неможливе...

Можливо, й було до брата рукою подати, а – розминулись!

Після війни, коли я повернувся додому, батько дав мені надіслані братом вирізки з фронтових газет тих днів. На одній була фотографія Льовиноного танка. Голова Льови у шоломофоні висовувалася з відкритого люка на гарматній вежі. Друга – розповідала про комсомольські збори: "...Парторг гвардії капітан Серов у своїй доповіді сказав: наші комсомольці показали приклад героїства та самовідданості. У боях відзначилися тт. Беспалов, Петров, Белкин, Ющенко, Морозов. Високий бойовий вишкіл показав танковий екіпаж комсомольця лейтенанта Малиновського. Багато з цих товаришів нагороджені урядовими нагородами. Після доповіді комсомольці розповіли про свої бойові справи, ділилися досвідом роботи. Командир танкового екіпажу лейтенант Малиновський розповів, як він підбив два танки супротивника. Його виступ комсомольці зустріли оплесками..."

На третій газетній вирізці було вміщено перелік прізвищ нагороджених. Серед них

було прізвище Льови. Він отримав орден Великої Вітчизняної війни II ступеня. Збоку, на газетному полі, він своєю рукою написав "Ось, Льолько, вчись, як я воюю!"¹⁶

Батько зберіг лист Льови, написаний ним другого дня після бою, про який він розповідав на зборах:

"...Ввечері під покровом темряви я зі своєю машиною поїхав на допомогу до своїх товаришів. Ніч і наступний день були відносно спокійні. Наступного дня, 3 серпня, з ранку почалася артилерійська підготовка. Німці, мабуть, вирішили нас контратакувати. Я зі своїми товаришами замаскувалися і стояли в засідці, чекаючи німецькі танки і піхоту, моя машина стояла під прямим кутом до всіх інших і трохи позаду в молоденькому соснячку – верхівки сосенок трохи прикривали башту.

Огляд був чудовий. На рахунок цього в інших було гірше, вони були у високих соснах. Під час артилерійської підготовки часто доводилося вилазити з машини та передавати отримані радіограми командирів. Все обходилося благополучно.

Після проведеної артилерійської підготовки нальоту авіації противник пішов у контратаку. По пагорбу рухалося п'ятнадцять німецьких танків, за ними бігли групи автоматників. Яке було видовище – дивитися як повзуть ці металеві броньовані машини! Підпустивши їх ближче, близько 600 метрів, я та всі інші відкрили по них вогонь.

З першого снаряду я збив все маскування і верхівки найближчих сосенок повітряною хвилею. Мені стало добре видно цих гадів; зарядив бронебійним і з цього пострілу підбив та запалив один німецький танк Т-IV. Після цього зробив ще кілька пострілів. Потім дивлюся в приціл, а нічого не бачу. Довелося вилізти з машини. Він, наволоч, помітив це і випустив чергу із кулемета, але я швидко зіскочив униз.

Виявляється, суха гілка з листям від старого маскування впала; я її паличкою витяг, рукою не можна було: стріляв, собако. Заскочив назад у танк і дав їм жару! Мій башнер лише встигав заряджати гармату. Підбив ще один танк. По другому бив, а його мій снаряд не брав. Виявилось, що це "тигр". Але його потім підбили спеціальним снарядом. Шкода, що в мене їх не було, а то б я його розчихвостив. Бій тривав п'ять годин. За весь цей час ми підбили разом із артилеристами 21 німецький танк, з них було 3 "тигри".

Надвечір, коли все трохи затихло, нам привезли обід, а ми про нього зовсім забули. Хотілося страшно пити; у мене навіть верхня сорочка була мокра..."

Написаний олівцем і складений трикутником фронтний лист... Його неможливо читати без хвилювання. Напевно, якби зібрати всі ці дорожочинні трикутники того часу, то вийшла б приголомшлива епістолярна епопея. Скільки мужності, непохитної віри в перемогу, ненависті і презирства до фашизму, що розв'язав війну, встає за простими рядками, написаними рукою старшого брата!

У ті дні, коли наша дивізія, закінчивши наступ, була відведена на відпочинок, Льова все ще брав участь у боях. Зберіглася його листівка, написана в серпні, всього кілька рядків: "...Все-таки я якимось дивом ще живий і здоровий і нічим не хворію. Ваші листи, як я вже вам писав, отримав. Нам ворони з хрестами теж дуже пакостять. У багато разів більше вашого. Від них найбільше і дістається. Востаннє (позавчора) осколком маленьким розірвало лікоть біля гімнастерки. Тепер і я вже до всього звик, як і Борис. Тільки ж наша справа набагато важча, ніж у нього. Я не знаю тільки як, але мені поки що щастить. У машині наскрізь пробиті два опорні катки, надтрансмійний люк і є одна вм'ятина на башті. Постраждав, крім усього, мій комбінезон. Від нього залишилися тільки клаптики. Його розірвало уламками під час бомбардування. Бачите, особливого нічого немає. Тепер би тільки ще далі прогнати фриців. Сьогодні буду писати всім листи. Напишу і Борису. Він десь поруч і, мабуть, теж здорово воює..."

Пекло танкових битв стоїть за листами брата. А танки йшли вперед!

¹⁶ Сестра закінчила 9-й клас школи.

Форсування Дніпра

Відпочинок наш був коротким. Ми знову крокували вдень і вночі на захід, тепер уже українською землею. Переходи нас втомлювали, щодня – по 60, 70, або навіть більше кілометрів. Ноги гули. У багатьох починалася "куряча сліпота". Вночі вони, як діти, йшли, вчепившись рукою за товариша. Якось я відстав, а потім наздоганяв свій взвод. Почув: хтось у полі плаче. Виявилося – наш, найменший на зріст солдат у дивізіоні з останнього поповнення. Стояв він збоку від дороги і голосно хлюпав. Заснув на привалі, а коли прокинувся – не може йти, нічого не бачить. Бракувало солдатам вітаміну С. А в мене – інша напасть. У роті утворилися язви, гаряче їсти зовсім не можу, тільки холодне, але й то важко. Ходив у медсанбат, сказали виразковий гінгівіт, чимось помазали. Стало легше, але ненадовго. Теж, кажуть, брак цього вітаміну. Я мучився кілька тижнів. На щастя, про мою хворобу дізнався ветеринарний фельдшер дивізіону лейтенант Федір Лутай.

– Я тебе вилікую, – сказав він, – у коней це часто буває. – Став мазати мені рота якоюсь гідкою рідиною. А я, скільки міг, намагався жувати рябину, шипшину. Чи то "кінські ліки", чи то мої вітаміни допомогли, але гінгівіт у мене пройшов.

А можливо, й молодість врятувала. Ось один із червоноармійців, йому вже було під 50, йшов-йшов – і впав на дорозі. Серце не витримало. З молодими так не бувало...

У поході захворів Мартинов. Новиков викликав мене:

– Сідай на коня Мартинова та перевір наш майбутній маршрут! Чекаю на тебе через шість годин.

– Єсть! – сказав я, взяв карту і позначив маршрут.

Вдруге мені довелося сісти на коня, але це був уже не Крокодил, а чудовий верховий кінь. Судячи з карти, мені треба було здолати лише сорок кілометрів. Я хвацько скочив на коня, пришпорив – він пішов риссю, потім перейшов у галоп. Мене трясло і кидало в сідлі, але поступово пристосовувався і став ритмічно спиратися на стремена в такт руху коня. Мені навіть почало подобатися. Всю гіркоту свого становища я зрозумів на зворотному шляху. Внутрішні сторони стегон горіли, як обпалені вогнем. Я намагався спиратися по черзі на кожную ногу, звільняючи по черзі від дотику до сідла. Допомогало, але мало...

Наступного дня все повторилося. І так тривало кілька днів. Коли Мартинов одужав і сів на коня, я вже освоївся з їздою. Звичайно, у мене не було тієї лихості, що в Мартинова. Сам Микола Тимофійович був чудовим кавалеристом. Він навчився їзді ще у мирний час, коли служив у артилерійській частині на кінній тязі.

Стрілецькі полки йшли попереду нас, звільняючи один населений пункт за іншим, часто без допомоги артилерії, – такий великий був наступальний порив. Та й вороги все ще не схаменулися від поразки.

Коли до Чернігова залишалося не більше сотні кілометрів, пішли партизанські краї.¹⁷ Німці не могли господарювати тут, як їм хотілося. І вони жорстоко мстилися за це. Запам'яталася Корюківка. 20 вересня 1943 року 111-й та 228-й стрілецькі полки звільнили це містечко, що було до війни районним центром. Відкрилася страшна картина: від нього залишилися зарослі бур'янами сади, що чорніли з рідкісної трави попелища будинків – страшний цвинтар кількох тисяч знищених гітлерівцями радянських людей.

Те, що ми почули від небагатьох, що залишилися живими, потрясло нас. Наведу лише частину того, що нам було розказано.

У березні 1943 року фашистські карателі оточили містечко і почали зганяти мешканців до ресторану. Людей затагували у будівлю, вбивали пострілом у голову та штабелями складали у приміщеннях ресторану. До кінця розправи з дверей ресторану лилася кров. Щоб приховати сліди небувалого за масштабами винищення радянських людей, карателі підпалили Корюківку. Усіх, хто тікав із містечка, безжально розстрілювали.

На одній із зустрічей ветеранів нашої дивізії я поділився враженнями про трагедію

¹⁷ Тут формувався партизанський загін Федорова.

Корюківки у присутності колишнього військового лікаря Галини Сергіївни Федько. Вона розповіла:

– До Корюківки санбат увійшов майже одночасно зі стрілецькими поліціями. Бій за неї був коротким. Вороги тікали в паніці, залишили на мотузках, розвішаних біля ставка, спідню білизну, що сохла. Ми рухалися першими однією з доріг, що проходили через містечко, і стали свідками приголомшливої картини людського болю та відчаю: на дорозі лежав мертвий старий, перерізаний танковою гусеницею. Скелет напівспаленого юнака виднівся поряд. Над трупами схилилася жінка. Побачивши нас, вона в німому пориві підняла руки догори, як би кажучи: "Помститься!" Досі бачу її очі, без сліз, що горять болем та гнівом.

Нелегко було мешканцям тих сіл і селищ, яких фашисти не зачепили.

Якось в одному з сіл вирішив дізнатися, в якому напрямку треба рухатися, щоб потрапити до сусіднього села. Звернувшись до жінки, що сидить на ганку хати і годує грудьми дитину. Вона показала рукою і сказала:

– Прямо! – Немовля відірвалося від грудей, глянуло на запитуючих, махнуло ручкою, наслідуючи матері, і хрипуватим баском вимовив: – Р-рямо! Р-рямо!

На дивне запитання скільки років дитині, жінка відповіла:

– Третій рік. Іншої їжі немає!

...Перейшли Десну понтонним мостом. Значить, скоро Дніпро! Новиков був у нестямі від радості. До війни він жив в Україні. У Дніпропетровську була його дружина – не встигла виїхати, залишилася в окупації.

Вчора він мені сказав:

– Малиновський, а чого ти до партії не вступаєш? У такий час треба бути у партії! Бери приклад із Беляєва. Чи ти все життя думаєш у комсомольцях проходити? Ось що: я тобі даю рекомендацію для вступу до кандидатів, а ти сьогодні напишеш заяву. Другу рекомендацію візьмеш у Беляєва!

Пропозиція вступити до партії мені була зроблена ще в перші дні війни, на Карельському перешийку. На Північно-Західному фронті зі мною про це говорив Беляєв. Тоді я вважав, що не підготовлений до цього важливого кроку. Тепер я розумів, що і Беляєв, і Новиков мали рацію. У вересні 1943 року, незадовго до форсування Дніпра, я був прийнятий кандидатом у члени ВКП(б).

Ось і Дніпро! Його ще не видно. Дивізіон зупинився у невеликому прибережному сосновому ліску. За ним, менше ніж за кілометр, річка. У ліску виявилася неймовірна кількість маслюків. Солдати стали збирати їх – буде надвечір приварок! Мимоволі згадав, як дорогою з Курської дуги сюди, коли я заміняв Мартинова, мені трапилася галявина, буквально червона від соковитої та стиглої суниці. А я проїхав повз, бо дуже поспішав.

Вирішив подивитися на річку. Взяв про всяк випадок карабін з повним магазином патронів. Ішов не поспішаючи, потроху піднімаючись лісовим схилом. Підібрався до самого урвища, переходячи від дерева до дерева. Внизу відкрилася широка смуга піску. За нею – красень Дніпро. Став розглядати, що робиться на правому березі. Ясно було видно траншеї, а в одній із них щось дуже схоже на голову. Подумав: "Далеко для карабіна, але спробувати варто... Може, буде одним фашистом менше!" Поставив на рамці дальність, старанно прицілювався і натиснув спуск. Після пострілу оглянув траншеї знову. Голова зникла.

Коли я повертався назад, підійшли Мартинов та Беляєв. Ми сіли на землю біля одного з відкритих давно, може, ще 1941 року, окопів. Ніколи раніше у нас не виникало розмов про те, що робитимемо після війни. А тут Мартинов раптом сказав:

– Ось і до Дніпра підійшли. Отже, війні незабаром кінець. Ти чим, Борисе, коли вона закінчиться, будеш займатися?

Я не міг відповісти відразу, надто вже несподіваним було питання, на секунду задумався. В той же момент нашу розмову обірвав близький розрив снаряда, а може, міни. За Дніпром почулися звуки пострілів. Ми блискавично опинилися у рятівному старому окопі. Так як й не відповів тоді Мартинову на це запитання. Мабуть, рано поставив він його...

Наказу на розгортання ще не було. Вранці, якось несподівано для нас, із-за ліска

з'явилися "юнкерси". Ми їх помітили, коли вони пішли в піке, маючи намір скинути бомби. Розбіглися хто куди. Я впав у окоп, на дні якого лежала стара залізна грубка. Спробував викинути її, але вона знову впала мені на голову разом із лейтенантом Сармакешевим, який недавно з'явився у нас командиром взводу управління 1-ї батареї. А-а-ах! А-а-ах! Земля під нами заходила ходуном від вибухів. Такі великі бомби і так близько ще не падали! А "юнкерси" пікірували знову. Знову коливалася земля від потужних вибухів; я, стискаючись у грудку, шукав у неї захисту.

Коли піхота і артилерія були прикриті з повітря, "юнкерси" нахабні, ставали грізним противником. Ось і зараз пікірували низько та кидали бомби досить точно.

Того ранку дванадцять пікірувальників зробили 6 або 7 заходів... Поховали ми ще кількох товаришів. Шістьох відвезли до медсанбату. В одного з розвідників Сармакешева, – величезного широкоплечого мовчазного хлопця, – відірвало ліву руку біля самого плеча – і джгут не було на що накласти. Навряд чи довели його до медсанбату... Наші гармати стояли неподалік нас, у лісі, без укриття. Одна з них була пошкоджена. Командира гармати вбито. Величезний уламок відтяв у нього частину тулуба. Людина пройшла Північно-Західний фронт, Курську дугу – і така безглузда, марна загибель...

Під Лоевом, куди ми вийшли, наш штаб і НП дивізіону розташовувалися в якомусь кам'яному напівпідземному склепі, недалеко від невеликої церкви, що стояла на найвищій точці берега Дніпра. Церква постійно обстрілювалася. Німці, мабуть, думали, що там могли бути наші спостерігачі. А там – піп! Так, справжнісінький піп, та ще з сім'єю – дружиною та дочкою. Ішов цвинтарем і позаду церкви побачив великий склеп. Вхід у нього був завішаний коврою. Цікавість змусила зазирнути усередину. Побачив усю сім'ю священика. Попадаля лежала на якійсь підстилці. Священик та дочка років п'ятнадцяти сиділи.

– Що ви тут робите? Вас може вбити!

– Господь милостивий, – відповів піп.

– Почнетесь наступ, вам буде зовсім погано, – намагався я вмовити їх.

Вони промовчали. Я пішов. Ну і ну! Хоробрі люди! А може, ще не розуміли всієї небезпеки...

Звідси нас перекинули до Любеча, маленького містечка, кілометрів за 70 нижче по Дніпру. Дорогою, десь посередині, потрапили в таке болото, що ледве вилізли: гірше за Сучан. Тут форсуватимемо Дніпро. Зайняли бойові порядки. Обидва береги річки тут були високими. Місця найкрасивіші! Мимоволі всім згадувалися гоголівські слова: "Чудовий Дніпро за тихої погоди..." Хтось із нас продекламував їх і додав: "А от якщо доводиться його форсувати?" Але це вже так, не всерйоз.

Розвідники принесли до штабу патефон та кілька платівок. Слухали пісні, доки не лопнула пружина. Тоді стали крутити платівки пальцем. Хтось пробував крутити у зворотний бік. Нічого. Теж музика. Хай чують фашисти, як нам весело!

За кілька днів нас трохи змістили від Любеча. Знову з'явився лісовий берег. Навпроти – трохи правіше – білоруське містечко Деражичі. Значить, коли форсуватимемо Дніпро, потрапимо з України до Білорусії! Здорово!

Стрілецькі полки першими переправилися через річку. Німці, мабуть, пізно схаменулися. Полки дивізії захопили вузьку прибережну смугу, намагалися розвивати наступ. Проте німці зуміли зупинити атакуючих. Потрібна була артилерійська підтримка. Почав переправлятися частинами і наш артилерійський полк. Пам'ятаю, опинився в човні, який невідомо звідки взявся. Разом зі мною сіли піхотинець і два солдати мого взводу. Я вперше їхав човном, якщо не рахувати того, що колись в Іванові батько один раз брав нас на станцію для човнів, і ми пливли по тихій Уводі, обдаючи один одного бризками з весел. На щастя, піхотинець виявився моряком. Сильний вітер і матово-свинцеві хвилі не збентежили його. Він узяв на себе команду, і спільними стараннями, що "підбадьорювалися" вибухами снарядів і мін, що час від часу здійсмають фонтани води осторонь нас, перетнули Дніпро, намагаючись не дуже піддаватися швидкій течії, що відносила човен від позицій, зайнятих стрілецькими полками.

Почалися важкі дні битви під Деражичами. Виявляється, крім боліт та степів є ще й інші, не менш тяжкі, місцевості для війни. Наприклад, піски. Вириті окопи не тримаються, пісок сповзає зі стін. Він скрізь – на тілі, на зубах разом із кашею, навіть у повітрі, коли дує вітер. Гармати та снаряди доводилося тягнути на руках. Для мене ще одна неприємність: жодних орієнтирів. Пісок, кущі, знову пісок. Спробуй визначься! Спочатку рятувало те, що гармати висувалися вперед, на стрілянину прямим наведенням: прив'язка відпадала.

Восени 1943 року не було місця на нашій ділянці фронту, страшнішого за Деражичі: зарості кущів, піщані прибережні пагорби на шляху від берега Дніпра до містечка добре проглядалися і постійно обстрілювалися супротивником.

Артилеристи знаходилися майже на одній лінії зі стрілецькими ротами. Був випадок (про нього писала дивізійна газета), коли артилеристи 1-го дивізіону нашого 84-го АП при раптовій танковій атаці фашистів виявилися віч-на-віч із наступаючими ворогами і врятували становище. То було за день до взяття Деражичів. Гармати 1-ї батареї дивізіону стояли тоді на прямому наведенні за траншеями одного зі стрілецьких батальйонів, що наступав уздовж дніпровського берега. Поруч із траншеями знаходився наглядовий пункт дивізіону. Звідси розвідникам було добре видно зарості кущів, що йшли берегом у напрямку до Деражичів. Ближче до дніпровського берега, поруч із двома гарматами першої батареї, знаходився наглядовий пункт командира взводу управління батареї лейтенанта Володимира Микитовича Сармакешева. Йому у вересні виповнилося двадцять років, але це була людина, яка вже бачила війну: в сімнадцять років він пішов на фронт захищати рідний Кавказ.

Цього дня фашисти зробили відчайдушну спробу збити наші частини з захоплених позицій і скинути їх у річку. Під масований "акомпанемент" артилерійського та мінометного вогню танки та самохідки ворога рушили на наші роти. Першим їх виявив старший лейтенант Костянтин Михайлович Лосєв, який знаходився на НП дивізіону. Тоді, в 1943 році, для мене і моїх товаришів він був просто Костей, відважним хлопцем, який встиг у свої двадцять років закінчити артилерійське училище, а ще через кілька місяців, у боях на Північно-Західному фронті, отримати звання старшого лейтенанта, орден Червоної Зірки та медаль "За відвагу".

У бінокль він побачив два танки, дві самохідки та автоматників, що пробираються через чагарник. Зважаючи на все, ворожий десант хотів непомітно підійти до наших траншей: під гусеницями танків піщана траншея одразу перетворилася б на братську могилу для її захисників.

За командою Лосєва "заговорили" одразу дві батареї – гаубічна та гарматна. Розриви снарядів поблизу ланцюгів супротивника притиснули фашистських автоматників до землі, але не зупинили танки і самохідні гармати. Під мінометним обстрілом, що посилювався, машини наближалися до нашого переднього краю. Вискочили з напівобвалених траншей і поспіхом викопаних окопів бійці стрілецьких рот і побігли до Дніпра, прямо на артилеристів першої батареї.

Не витримали нерви у солдатів. Так, мабуть, не важко зрозуміти чому так вийшло. Після боїв на Курській дузі та Лівобережній Україні у стрілецьких ротах залишилася лічена кількість загартованих, що пройшли жорстокі бої бійців. На кожного з них припадало тепер кілька молодих і необстріляних солдатів, майже хлопчаків, призваних до армії зі звільненої чернігівської землі, які щойно взяли в руки зброю, що горіли бажанням помститися за свій зруйнований край, але не мали бойового досвіду.

Артилеристи не піддалися паніці, що виникла в ротах. Серед тих, хто був біля гармати першої батареї, більшість пройшли сувору школу Північно-Західного фронту, жорстокі сутички з "тиграми" під Понирями.

Не злякав артилеристів і мінометний обстріл – бувало й гірше. Сховалися з головою в окопи, відсиділися. А коли гул танкових моторів став чутнішим, виповзли з укриттів до гармат. Командир вогневого взводу лейтенант Сергій Сухоедов подав команду для стрілянини по танках. Але ще до його команди припав до прицілу командир першої гармати старший сержант Петро Гаганов. Людина ґрунтовна, розважлива і злегка повільна, він в ці

хвилини, зливаючись зі зброєю, посилав снаряд за снарядом у танки ворога. Навідник другої зброї молодший сержант Лебедев, говорун і заводила у всіх жартах батареїців, упав поруч з гарматою бездиханий, не встигнувши зробити пострілу – уламок міни, що розірвалася поблизу, вбив його наповал. Його місце зайняв командир гармати Микола Орешкін. Ожила і друга гармата. Смерч із піску та осколків піднявся над ворожими машинами. Танки та самохідки відкрили вогонь у відповідь. Окоп командира вогневого взводу Сергія Сухоедова знаходився якраз посередині між гарматами. Майже кожен ворожий постріл був і пострілом по ньому Сергію, Серьожці, як називав його на рік молодший Сармакешев. Під таким вогнем із окопу не висунешся. Але командири гармат і без взводного добре виконали свою справу; закрутилися на місці обидва підбиті ворожі танки, відповзли назад самохідки. Одночасно з вогневидами у бій вступили ті, хто був на наглядних пунктах. Коли Лосєв і Сармакешев побачили бійців, що залишили передову траншею і бійців, що бігли повз них, вони разом зі своїми розвідниками – Капустіним, Волинським, Чернооголовим та іншими – вискочили з окопів і зуміли затримати тих, хто біг, припинити паніку, повернути їх назад.

Через тридцять п'ять років, згадуючи про цей епізод, Володимир Микитович Сармакешев, колишній 20-річний лейтенант, напише: "Вперед, тільки вперед! А ось затремтіли, не втрималися молоді солдати, "драпанули", забуваючи на якусь мить, що назад – це шлях до неминучої загибелі, що назад – це ганьба і смерть. Чим виміряти ці миті? І як повірити в те, що ці ж солдати, які за лічені хвилини перетворилися на переможців, зупинилися, схаменулися, контракували і відкинули ворога! Була швидкоплинна і та атака і контратака під Деражичами. Задимили підбиті ворожі танки і самохідки, відповзли від гармат в укриття командири гармат старші сержанти Гаганов і Орешкін, інші хлопці з гарматних розрахунків. Колупав ложкою в казанку залишки каші єфрейтор Петро Єрофєєв, "управлінець" батареї, щойно вправно жбурляв у німців, що набігають, їх же німецькі ручні гранати з довгими дерев'яними ручками, поминаючи чорта та решту нечисті через повне мовчання автомата, забитого піском при близькому розриві снаряда. І я, його командир лейтенант Сармакешев, уже не міг чітко уявити, що було в ці нескінченно довгі хвилини гарячої сутички. А що робив – кричав, стріляв і, каюся, хапав когось за комір... Обійшлося. Все налагодилось. Ворог відкинутий..."

В кінці листа він додав: "Якщо через багато років мене б запитали про бої під Деражичами, що особливо пам'ятно, які спогади, і до цього дня свіжі і яскраві, я б не став згадувати ні про цей бій, ні про двох німців, взятих мною в полон у сум'ятті тієї ночі після атаки... Досі не можу забути пісок, що скрипить на зубах, забігає за комір і в рукави гімнастерки, затікає в чоботи... Пісок, що перетворив їжу на неїстівне місиво, а пістолети, автомати, гвинтівки – малокорисні кийки і кастети. Щоб врятувати затвори від цього пісочного пилу, сповивали ТТ і трофейні "вальтери" в рушники та онучі і ховали за пазуху. Не знаю вже, як ухитрялися деякі солдати зберігати і змушувати стріляти свою забиту піском зброєю... І ще – незнищений, тяжкий трупний запах... Спекотні сутички не давали часу на прибирання тіл, а осінь того 1943 року на Дніпрі була така тепла..."

Вночі цього дня фашисти почали відхід. Спробували непомітно відірватися, кинулися до міста Брагин.

...Тридцять років по тому, на прохання своїх дітей, які вже стали дорослими, поїхав разом з ними на автомашині показати місця боїв під Деражичами. Біля Любеча на колгоспному кволому поромі, що перевозив худобу, ми перебралися з лівого берега річки на правий і рушили в напрямку до Деражичів. Післявоєнні роки мало що змінили у цих місцях. Машина відразу ж застрягла в піску, і щоб хоч якось рухатися, довелося спустити тиск у шинах. Так на розпластаних покришках ми ледве проїхали перші кілометри. Раз у раз доводилося вилазити і підштовхувати безпорадно буксуючий в піску автомобіль. Щойно вибралися на дорогу, всю в глибоких вибоїнах і вкриту товстим шаром пилу. Наша швидкість збільшилася, але ненабагато. За нами тягнувся густий шлейф пилу, зверху нещадно палило літнє сонце. В машині було важко дихати. Діти згадували подробиці переправи. На пором з берега було перекинуто сходні – збиті між собою дві дошки – окремо

під колеса з лівого та правого боку. Машина під великим кутом спустилася вниз берегом, стала колесами на сходні. Тоді я додав газ, і автомобіль круто пішов нагору, виїжджаючи на сходні. Коли задні колеса досягли настилу порома, сходні впали у воду. Вони не були закріплені. Машина, на щастя, вже виїхала на пором.

Ще побачивши хлипкий пором, вузькі сходні і крутий спуск з берега, я зрозумів усю ризиковість нашої переправи. Але "відступати" не можна було!

Коли, загнавши машину на пором, я виліз із кабіни, то побачив зблідле обличчя дружини. Вона сказала мені:

– У тебе в аптечці є валеріанка? Дай! Мені погано. Чоловік у формі льотчика, який переправлявся з нами і підхопив її за лікоть додав:

– Що вам – мені погано ... Він міг занапастити машину і покалічити себе.

Коли ми зробили зупинку, щоб трохи відпочити, старший син, вийшовши з машини, звернувся до мене.

– Тепер я розумію, як було важко тут під час боїв і якими ви були тоді...

За цей короткий час він справді багато зрозумів, я відчув це своїм батьківським серцем і був дуже радий цьому.

І все-таки уявити по-справжньому, що було під Деражичами, можуть лише ті, хто в жовтні 1943 року пройшов і проповз цими пісками під обстрілом і бомбардуванням перші метри братської білоруської землі!

При форсуванні Дніпра 55-а стрілецька дивізія входила до складу 61-ї армії. Вона зазнала тут великих втрат. Після війни, у рік 20-річчя Перемоги, в Деражичах було поставлено пам'ятник воїнам 61-ї армії, які назавжди залишилися на піщаному березі Дніпра.

На білоруській землі

Від Деражичів дивізія рушила на Брагин, наздоганяючи супротивника, що відкочується назад. Ще при німцях сюди заходили партизани Ковпака і кілька днів тримали місто. Ми з'явилися в ньому вранці і розташувалися біля будинків – відпочити. Мене, Мартинова та Беляєва покликала до себе господиня найближчого будинку. Ми не відмовлялися. Давно не сиділи ось так, по-людськи, за столом – від самої Курської дуги. Дочка господині витягла з підвалу заховані від окупантів платівки. Зазвучала пісня:

"Если завтра война,
Если завтра в поход,
Если темная сила нагрянет,
Как один человек, весь советский народ
За свободную Родину встанет!"

У мене навіть мурашки по шкірі пішли: згадав, як із цією піснею ми їхали на фронт, ще не знаючи, що з нами буде і якою буде війна. Зараз я слухав її з якимось особливим, все наростаючим почуттям внутрішньої гордості – ми пішли в похід, в бій за Батьківщину і ось женемо німців на захід, все швидше і швидше!

Господиня та дочка її, дівчина років 18-ти, виглядали однаково молоді. Коли ми сказали, жінка заплакала. Виявляється, у неї була ще молодша дочка, яку викрали німці. Звісток від неї не приходило.

Не тільки в мене тримався піднесений настрій. Володя Сармакешев, захлинаючись від хлоп'ячого захоплення та солдатської гордості, ще сповнений переживаннями від бою під Деражичами, написав листа додому своїй мамі майже віршами:

"Бачиш, рідненька, що дні моєї служби ідуть,
А німці біжать..."

Іде лісами білоруськими
Солдат російський.
Ось тобі моє повідомлення
Про наш наступ!"

Забігаючи вперед, скажу, що за два місяці потрапив він знову до Брагіна на медсанбатівській машині. Від села Прудок, що під Мозирем, втрачаючи свідомість і захлинаючись кров'ю, везли його сюди по болотному бездоріжжю на возі. Розвідник Капустин – той самий, що разом з ним кинувся в контратаку під Деражичами, – сидів і маявся біля свого тяжко пораненого в обличчя комвзводу і підтримував йому голову, намагаючись прийняти на себе різкі поштовхи і похитування воза. Болотистий лужок з копичками сіна й кочкуватий, трохи припорошений сніжком лісок біля села Прудок на підступах до Мозира залишилися для Сармакешева останнім баченням Білорусії...

Після Брагіна – Хойники. Перед цим містечком пройшли повз концтабору – великого, обгородженого колючим дротом ділянку поля з вежами на кутах. Він був уже порожній. Після короткої зупинки виступили далі. Пройшли одне село, інше. Обидва спалені: перше – давно, друге – щойно, коли через нього проходив фронт; де-не-де ще над згорілими хатами вився дим. Сиротами стояли обгорілі печі з трубами, що стирчали вгору. Коли виїхали за село і спустилися за пагорб, що прикриває його, зустрівся візок. Корова везла віз, покритий ковдрами та ганчірками. Збоку йшла жінка похилого віку. Вона була чавунно-синього кольору і від внутрішнього тремтіння майже не могла говорити. Ми зрозуміли, що у дні, коли тут проходив фронт, жінка відсиджувалась у болоті за селом. На наші розпитування вона відкинула ковдру. Під ним лежала купа дітей – зовсім малих. Теж посинілі і, як нам здалося, майже нерухомі. А село, куди вона їхала, – догоряло!

Не вперше зустрівся я з таким лихом. Війна принесла для населення, насамперед для жінок та дітей, незліченну кількість бід та нещасть. На Курській дузі в одному з сіл, залишеному німцями і взятою нашою піхотою без жодного пострілу, я натрапив на вбиту жінку з мертвою дитиною на руках. Йдучи, німці в безсилій злості обстріляли сільські хати, вбили і поранили кількох мешканців, які не встигли сховатися.

До вбитих і поранених у військовій формі хоч-не-хоч якось звикаєш. Іноді можна себе і подумки приструнити – нічого переживати, сам завтра лежатимеш тут же поблизу або йти ось так, обливаючись кров'ю і лякаючи оточуючих...

До безвинно вбитих жінок та дітей – не звикнеш ніколи!

Тепер попереду ми мали Мозир і Калинковичі, які стали важливими опорними пунктами німецьких військ. Після короткого відпочинку, за час якого порядком отощали через погане постачання, що ще не налагодилося, виступили маршем до великого білоруського села, Юревичі. Був кінець жовтня. Довго мішали чоботями брудну, роз'їджену дорогу. Надвечір підійшли до Юревичів. Будинки стояли темні, порожні. На вулиці, що йде вздовж села, – бруд по коліно, чоботи засмоктуює. Не пам'ятаю, чому, але я опинився один. Попереду, в темряві, побачив корову, що йшла. Я вирішив привести її на кухню. Будь що буде! Що це справжнє мародерство – розумів, але не міг утриматися від спокуси: не ми, так піхота з'їсть заблукалу корівку. Я додав кроку, корова теж. Зробив ривок бігцем, але й вона припустила. Не роздумуючи, схопивши рукою хвіст, що бовтався переді мною, намагався зупинити її. Не тут то було. Перелякана корова потягла мене з такою диявольською силою, що ледве встигав переставляти ноги, що глибоко зав'язли в рідкій глині. Відчуваючи, що зараз або впаду або залишу в глині чоботи, я розтиснув пальці і відпустив хвіст. Корова одразу ж зменшила крок, але я вже не намагався наздоганяти її, відчуваючи себе досить покараним за свою легковажність.

Ночували в якомусь будинку. Змучений довгим переходом і метушнею з коровою, я, як був у мокрій шинелі та брудних чоботях, так і ліг, не роздягаючись недалеко від дверей, прямо на підлозі. Всю ніч до села підходила піхота. Вранці нас лежало вп'ятеро більше – один на одному. Хто входив у будинок, як переступали через мене, – нічого не чув.

Пізніше не раз згадував свій незвичайний крос по Юревичам і не міг утриматися від сміху.

За Юревичами ми затрималися. Гітлерівці заздалегідь збудували тут лінію оборони та вчепилися за неї. Нашу піхоту зустріли німецькі вогнеметники. Будь-яка зброя, застосована вперше, завжди здається страшнішою. Та й вогнемети не допомогли. Через кілька днів полки прорвали оборону, і ми вийшли в басейн річки Прип'яті. Стояв грудень, морози вже давалися взнаки, але численні притоки Прип'яті і болота не замерзли. Наступ дивізії зупинився. Не тільки супротивник був причиною. Новий ворожий рубіж проходив по височині, яка заросла лісом, ми ж наступали по болоту. Навіть нам, які бачили жахіття на Сучані, було не по собі: з мокрими ногами та одягом на холоді багато не навоюєш. Але наказу зайняти оборону не надходило. День за днем стрілецькі батальйони ходили в атаку і відкочувалися назад, зазнаючи втрат.

Одного вечора я разом із начальником штабу дивізіону капітаном Володимиром Кожевниковим, призначеним до нас нещодавно, грілися окропом у штабній напівземлянці-напівбліндажі, розташованій в районі вогневих позицій. Солдатський казанок стояв перед нами на столику, спорудою з тонких кілочків, а ми сиділи на якійсь подобі нар із товстих колів.

Увійшов Новиков. Крива усмішка спотворила все його добре обличчя.

– А, чаї розпиваєте! – зло крикнув і – бац по казану рукою, збив зі столу!

Ми з Кожевниковим встали, з подивом дивлячись на майора. Чужим для мене голосом він закричав:

– Малиновський! Наказую: гармату на кінній тязі доставити сьогодні ж уночі на передову – у розпорядження командира батальйону! Сам зі своїми бійцями наступатимеш з ротами і до десятої ранку повинен зайняти новий НП дивізіону тут, – він показав на карті місце в глибині німецької оборони, кілометрів за два від нашої передової. – Не виконаєш наказ – розстріляю!

Ніколи Новиков не віддавав таких незвичайних та жорстоких наказів і не поводився зі мною так і тим більше з Кожевниковим. Останнього він дуже цінував і шанував. Та й той був такий, що не допустив би грубого поводження. Трохи старший за мене, він відрізнявся відчайдушною сміливістю. Його обличчя заливалося фарбою. "Зараз він скаже щось Новикову", – подумав я. Мене теж розбирало зло. Наказувати – наказуй, але рукам волі не давай, так і до мордобію справа дійде! Я голосно, з викликом, сказав:

– Єсть, товаришу майор! Дозвольте виконувати? – і пішов до виходу.

– Почекай, молодший лейтенанте! – зупинив мене Новиков.

Він сів на нари, схопився руками за голову, сперся на стіл і почав лаятися моторошним матом, перемежуючи його своєю улюбленою лайкою "шматок дурня".

Ніхто з нас, котрі побували на справжній війні, не був праведником. Що й казати, матюкатися доводилося, особливо у скрутну хвилину. Так і Новиков – "відвів душу" і розповів нам спокійнішим тоном, що сталося.

Його та інших командирів дивізіонів разом із командиром артполку викликали до штабу дивізії. Командир дивізії через невдалі наступи останніх днів, і особливо цього дня, був збуджений до межі. Він мовчки дістав карту, намалював на ній далеко за переднім краєм – у тилу німецької оборони – умовні позначення наглядових пунктів для дивізіонів нашого полку і наказав:

– Сьогодні вночі гармати, що мають кінну тягу, витягнути на передній край для стрілянини прямим наведенням. Завтра за півгодини після початку наступу артилеристи мають бути там, де намалював НП. За невиконання наказу – розстріляю! Все можете йти!

Наказ обговоренню не підлягає. Хоч Новиков і гарячкував, а скасувати його не міг. Зрозумівши все і трохи заспокоївшись, я пішов за своїми бійцями та гарматою. Коли гармату було підготовлено, вогневики та червоноармійці мого взводу зібралися, підійшов Новиков.

– Повезете гармату на передову для стрілянини прямим наведенням, – сказав командир гармати. – Вогневу позицію покаже лейтенант. Цілі запитайте у командира

батальйону. Я до ранку прийду. Сухі онучі з собою взяли? – закінчив він. – Малиновський, рушайте!

Недарма запитав Новиков про онучі. Поки ми довели зброю до передової, перетягнувши її через численні незамерзлі болотяні язички, що перерізали ліс, в наші чоботи набралася вода. Вийшовши з останнього, тринадцятого чи чотирнадцятого за рахунком, болота, намотали нові онучі на задубілі ноги. Стало тепліше, але не дуже. Мокрі чоботи холодили ноги. Терпи, козаче, отаманом будеш!

Обережно підвозили гармату до передової. Я вже був тут, тож одразу знайшов бліндаж командира батальйону. Пішли з ним удвох вибирати місце для гармати.

До кінця ночі все було зроблено. Готовий гарматний окоп. Підтягнуто на руках, встановлено та замасковано гармату. Підготовлено снаряди. Викопані окопчики для розрахунку. Втомилися до краю. Сіли відпочити на бруствер гарматного окопу, спітнілі та жаркі.

Перша частина наказу, яка залежить тільки від нас, була виконана... А ранок уже насувався... Зараз прийде Новиков, і ми підемо до командира батальйону, щоб дізнатися, з якою ротою нам бігти в атаку... "Написати листа батькам?... А чи буде їм легше, якщо він буде останнім?.."

Перед світанком до нас підійшов командир батальйону разом із незнайомим офіцером у білому кошуку з планшеткою на боці. Веселим голосом сказав: "Артилеристи, змотуйте вудки, зміна прийшла!"

Дивізію підміняла інша, що підійшла цієї ночі...

Нам салютує Москва!

Недовгим був відпочинок. Майже його й не було. Відійшли трохи в тил, постояли п'ять днів у лісі і знову повернулися назад, зайняли бойові порядки. Впритул до Прип'яті просунутися не вдалося, там суцільні болота. У нашому розташуванні їх також вистачало. Начальник штабу дивізіону дав мені доручення – "студебекером" перетягнути одну з гаубиць через замерзлу вузьку притоку Прип'яті попереду наших позицій – подивитися, чи витримає лід зброю, якщо доведеться просуватися вперед. Гаубицю причепили до "студебекера". Я сів у кабінку. Машина благополучно виповзла на берег. Під гаубицею лід почав тріщати, і вона провалилася у воду... На щастя, у "студебекера" – потужна лебідка. Ми відчепили гаубицю, розгорнули машину, – лебідка у неї попереду, – прикріпили трос до лафета гаубиці. Щось буде?

Трос почав намотуватися, гаубиця повільно виповзла на берег. Легко відбулися!

Боїв поки що великих не було. Щоправда, один із наших комбатів, капітан Павло Іванович Бешлега, який змінив убитого на Курській дузі Панкратова, разом із двома радистами пішов зі стрілецьким батальйоном по нейтральній смузі вздовж Прип'яті в тил до німців. Будь-яких відомостей від них поки що не надходило.

Надвечір мене викликав Новиков.

– Вітаю, тобі додали зірочку, тепер ти лейтенант, – сказав він, – відзначатимеш потім, спочатку доведеться попрацювати: батальйон, який повинен підтримувати вогнем Бешлега, зайшов дуже далеко, наші гармати тих місць не дістануть. Доведеться тягнути туди хоча б одну гармату. Батальйон завтра вранці вступає у бій, часу в обріз. Знаходяться вони кілометрів за 16-18 від нас. Приблизно ось тут, – Новиков поставив хрестик на своїй карті. – У штабі полку сказали, щоб я доручив це тобі, – додав він ніби виправдовуючись, – доведеться йти по компасу, ти ж у цій справі віртуоз! Не затримуйся, вирушай прямо зараз. Бешлега повинен встигнути ще затемно поставити гармату на пряме наведення. Питання є?

Я сказав, що все зрозуміло, запитань нема.

Вже темніло, коли ми виступили. Дві пари коней тягли гармату. Попереду йшов я. За гарматою крокували п'ятеро людей бійців гарматного розрахунку. Руху заважали кущі та глибокі болотисті місця. "Хоч би не втопити гармату та коней", – думав я. Спочатку ми їхали

по напрямку до Прип'яті, щоб вийти на ніким не зайняту болотну смугу, потім повернули праворуч. За моїми прикидками виходило, що звідси мали рухатися прямо на північ. Беззоряна ніч, густо падаючий сніг, що заніс усі сліди, ускладнювали орієнтування. Я весь час дивився на компас. На німецькій передовій, праворуч від нас, час від часу злітали освітлювальні ракети, лунали рідкісні черги автоматів. Поступово ми просуvalися вперед і передній край залишився у нас за спиною.

Ми пробиралися дуже довго, майже не відпочиваючи. Що далі, то більше зростала тривога. Спочатку я рахував кроки, намагаючись точніше визначити місце повороту, і мені це вдалося зробити. Але ось пішли паралельно річці, і далі вести рахунок крокам стало марно. Почалися густі чагарники, канави, топкі болотяні ділянки, які доводилося об'їжджати. Як же тут йти азимутом? Багато нестерпних годин кружляли ми серед болотяних топів і чагарників. Падаючий сніг забивав очі, нічна темрява оточувала нас з усіх боків і лякала химерними обрисами самотніх кущів, схожих на людей. Години о четвертій ночі, коли вже пройшли не менше п'ятнадцяти кілометрів, стало здаватися, що ми остаточно заблукали. Та хіба можна знайти батальйон серед цього моря кущів? Але не виконати наказ також не можна. Зараз я зрозумів усі труднощі мого завдання. Що ж робити?

Я продовжував йти вперед, забувши про втому та мокрі ноги. Подумалося: "Невже заблукав? Чого доброго – замість батальйону притягну гармату до фашистів!" Я був уже готовий зупинитися і почекати ранку, щоб виявити батальйон за звуками бою, коли нам навперейми, з-за куща, вийшли радисти Бешлеги з рацією. Вона перестала працювати, і комбат надіслав їх за новою. Зраділи, ми рушили їх слідами. Через півгодини я передав Бешлеги завдання Новикова. Він затягнув мене на своє місце в виритій землянці, а сам пішов встановлювати гармату. Вранці, ще до початку бою, я вирушив у зворотний шлях.

До обіду прибув у штаб дивізіону. Після моєї доповіді Новиков сказав:

– Радисти доповіли, що бачили вас. Їх, на шляху сюди, обстріляли німецькі автоматники – патрулі; мабуть, тобі, лейтенанте, пощастило! Фріці мали контролювати болото. Я дуже турбувався. Але, як то кажуть, пронесло, – він весело глянув на мене. – Іди відпочивай!

Батальйон, куди ми притягли гармату, успішно виконав завдання: захопив найближче селище, зайняв там оборону. У німців почалася паніка. Почувши артилерійську стрілянину у себе в тилу, вони вирішили, що їх обходять великі підрозділи нашої армії. Опір на передовій ослаб. Стрілецькі полки прорвали лінію ворожої оборони, пішли вперед.

Замполіт дивізіону, побачивши мене через день після моєї "подорожі" з гарматою по болоту, не стерпів і сказав, що Новиков представив мене до нагороди.

Перед Новим роком командир дивізії зібрав офіцерів, які були нагороджені за грудневі бої. Тепло привітав.

Роздав ордени. До моєї медалі додався орден Червоної Зірки.

На початку січня 1944 року дивізія вийшла на підступи до Мозиря та Калинковичів. Німецькі війська наперед зміцнили цей район. 12 січня розпочався наступ. Після короткої, але потужної артилерійської підготовки піхота швидко пішла вперед. До кінця дня ми втратили зв'язок із командирами батареї, що просуvalися зі стрілецькими батальйонами. Начальник штабу дивізіону капітан Кожевников наказав вогневим взводам зайняти похідне положення. Проїхавши кілометрів п'ять-сім, наша колона зупинилася. Кожевников наказав вогневицкам чекати, а сам разом зі мною пішов шукати батальйони, які наступали.

Спочатку ми орієнтувалися по слідам, які залишили бійці, що тягли кулемет. Вони вивели нас на стежку. Стемніло. Високо на сосні, недалеко від нас, замаячило чорне довгасте тіло.

– Чи не "зозуля"? – попередив я Кожевникова.

Обійшовши про всяк випадок стороною сосну, знову рушили стежкою. Ніч була ясною, на небі горіли зірки. Полярна зірка сяяла попереду, високо над головами, – отже, йдемо правильно, на північ. Нарешті натрапили на невеликий лісовий завал, за яким світліла галявина. Величезний мідно-червоний диск місяця висвітлював його. Це збентежило нас.

Дещо постояли, перш ніж йти вперед. Потім Кожевников махнув рукою:

– Ану, пішли!

Одночасно попереду нас, з другого боку галявини, загуркотів трактор. Зупинилися як укопані: наша колона далеко позаду, а це – німці! Немов на підтвердження з далекого кута галявини вдарила автоматна черга. Ми постаралися швидше перебратися через завал назад і майже бігцем кинулися назад. Кілометрів за два-три натрапили на стрілецький батальйон. Бійці копали окопи. Десь ми проскочили повз наступаючі роти, випередили їх і мало не поплатилися за це. Розпитавши обстановку, повернулися до вогневих взводів. Кожевников віддав накази... Вогневікам – займати бойові позиції, моєму взводу – будувати штабний бліндаж. Робота закипіла.

Вранці стрілецькі полки рушили вперед. Вогневі позиції дивізіону залишалися на місці. Стрілянина не було чути – вороги відходили, не прийнявши бою. Я був вільний і вирішив пройтися вчорашнім шляхом. Знайшов сосну з темним силуетом на верхівці і побачив, що нас налякала бджолина колода. Потім вийшов до галявини. Посередині її прямо на снігу, не замасковані, стояли ланцюжком міни, з'єднані між собою тонким, ледь помітним дротом. Очевидно, фриці дуже поспішали. З другого боку поляни, перед лісом, тяглася дротяна огорожа. Обережно переступив провід, що з'єднує міни, – вони були новою, не знайомою мені конструкції, потім підійшов до дротяного паркану і, намагаючись не зачепитися за колючки, переліз через нього. За ним йшла глибока траншея. Пройшовся по її краю до бліндажу, стрибнув униз і зазирнув у бліндаж. Він був порожній. Забиратися в нього не варто – бліндаж, напевно, теж замінований... "Добре, що вчора вчасно повернули назад! Звичайно, тут були німці. А якщо їх і не було – підірвалися б на мінах, встановлених на галявині", – подумав я.

З такою ж обережністю пройшов шлях назад. Коли повернувся й розповів начальнику штабу про те, що побачив, той беззлобно чортihnувся і додав:

– Небагато б від нас залишилося, якби туди полізли! – Про міни сказав, що це новий тип – стрибаючі, дуже небезпечні, і він теж не знає, як знешкоджувати їх, потрібно, очевидно, чекати, поки це зроблять сапери.

Увечері отримали наказ зайняти нові позиції – ближче до Мозиря. Начальник штабу, я і кілька солдатів рушили навпростець, через ліс. Було вже зовсім темно, коли підійшли до злочасної галявини. Ми опинилися значно правішими за те місце, де були з Кожевниковим, але галявину я впізнав відразу. Добре, що зранку побував на ній! Так, міни ще стояли, ледь помітні при слабкому місячному світлі. Сапери, мабуть, тут не проходили або просто не встигли їх прибрати. Обережно переступали через провід, що несе при необережному русі смерть. Хтось запропонував зачепити за нього мотузкою і, відійшовши, смикнути. Але мотузки не було, а ми поспішали. Потім по черзі, підтримуючи один одного і лаючи гітлерівців на чому світ стоїть, стали перелазити через колючу дротяну огорожу. Несподівано зліва, з темряви, метрів за сто від нас закричали:

– Навіщо ви там лізете! Тут прохід! – Дзвінкий жіночий голос не встиг замовкнути, як пролунав вибух.

Почулися відчайдушні жіночі верески, що змінилися стогонами. Потім знову розриви, поспіль три – один за одним, і стало тихо. Підбігли до місця вибухів, побачили чотири фігури, що чорніли на снігу. По неприродних нерухомих позах було видно, що жінки вбиті наповал. Трохи позаду із снігу вставав чоловік. Старий був так наляканий тим, що сталося, що спочатку не міг говорити. Виявилося – це жителі звільненого села, розташованого кілометрів за вісім звідси. Сховалися у лісі, зараз поверталися назад. Вражені трагедією, що розігралася на наших очах, ми не одразу вирішили, що робити далі.

Жінок уже не воскресити...

Скільки таких – великих і малих трагедій – траплялося в лісах і болотах, на дорогах і стежках, якими тікало, а потім поверталось населення – жінки, діти, люди похилого віку, коли лінія фронту нависала смертельною небезпекою над ними, змушуючи в страху залишати рідні місця...

Постоявши трохи і побачивши, що чоловік прийшов до тями, рушили далі.

У запалі наступу "проскоки" артилеристів за передову лінію – річ звичайна.

У першому дивізіоні, командиром якого призначили капітана Кудинова, перевели від нас, лише випадок урятував його та розвідників. Вони вийшли до залізниці, що веде на Мозир. Разом з ними був зв'язківець із рацією. На насипу, поряд із підірваним мостом, перекинутим через невелику річечку, стояла залізнична будка. Вона була укріплена з усіх боків рядами колод. Між ними та стінами будки було засипано каміння. Верхня частина однієї зі стін була відсутня. Через це "вікно" можна було добре розглянути місцевість, яка знаходилась попереду.

Тоді їх наздогнав командир полку зі своїм ад'ютантом. Кудинов цьому не здивувався: полковник був людиною сміливою. Любимов наказав Кудинову вислати розвідників уперед і дізнатися, чи є попереду наші стрілецькі підрозділи. Капітан передав наказ трьом бійцям – Велекжанину, Черноголовому та Коржову. Розвідники пройшли вздовж насипу метрів п'ятсот, обережно заїздили на нього і побачили зовсім поряд гітлерівських солдатів, що окопувались. Ті теж їх побачили та обстріляли з автоматів. Розвідники стрімголов спустилися з насипу. Коли вони підбігли до будки, гітлерівці розпочали артилерійський обстріл. Любимов із ад'ютантом залишалися внизу, під насипом. У будці на нарах сидів Кудинов. Розвідники, забігли в укриття, лягли на підлогу. Обстріл йшов за всіма правилами артилерійської науки – перший снаряд відлетів за будку, другий не долетів, третій розірвався майже поряд. Командир полку піднявся по насипу, ближче до будки – можливо, він теж хотів сховатися в ній – і крикнув напівжартома-напівсерйозно:

– Кудинов, вчись! Отак треба стріляти: бачиш, вилочка, зараз він вліпить прямо сюди!

Розвідник Коржов, почувши ці слова, вискочив із будки і побіг униз, до траншеї. Інші ще вагалися, не знаючи, як вчинити. Черговий снаряд, страшно свиснувши, розірвався на даху будки. Від удару та вибуху, будка здригнулася, дах і частину задньої стіни зірвало. Кудинова скинуло з нар на розвідників. Як потім виявилось, його вдарив по плечу великий уламок, пробив правий погін, шубу та кітель. Черноголовому чимось розбило верхню губу і в шматки розірвало шинель нижче за спину. У валянці на його правій нозі застряг уламок. Сильно поранило Велекжанина. Алалакіна трохи приголомшило, радиста теж, хоча рація була розбита на дрібні шматки.

Першим схопився з підлоги Черноголовий. Провів рукою по обличчю і, побачивши на долоні кров, схвильовано запитав, звертаючись до всіх одразу і продовжуючи обмацувати ніс, щоки, лоба, ніби намагаючись переконатися, що все залишилося на місці.

– Що з моїм обличчям?

– Ти свою ж... помацай, – спокійно, сказав йому вже прийшовши до тями, Алалакін, – у тебе на заду від шинелі тільки дірки залишилися!

Перев'язавши Велекжанина, всі спустилися до траншеї. Чудом врятований Кудинов, повний ще тих почуттів, які відчуває людина, що тільки що пережила смертельну небезпеку, гнівно сказав командирі полку, ніби той був головним винуватцем того, що сталося.

– Петро Андрійовичу, заради бога, йдіть звідси!

І, проходячи до тями, розуміючи, що той не винен, додав:

– Навіщо ж вам ризикувати!

Гітлерівці обстріл припинили, вважаючи, мабуть, що пряме влучення знищило людей, які перебували в будці. Командир полку, почекавши трохи, пішов, нічого не сказавши Кудинову. Трагікомічний епізод цей розповів мені Черноголовий.

Для того, щоб забезпечити успіх наступу на Мозир, командир дивізії вирішив, крім удару стрілецькими полками з фронту, провести наступальну операцію на місто по правому, зайнятому супротивником березі річки Прип'яті, на якому стоїть Мозир. Для цього виділялася учбова команда, що розташовувалась в Юревичах, та лижний батальйон дивізії. Перед світанком 13 січня ці підрозділи по льоду форсували річку. Коли більша частина рот була вже на правому березі, противник відкрив рушнично-кулеметний і артилерійський вогонь по наступаючим і по льоду річки. Але вже було пізно. Наступаючі зім'яли осередки

опору, розвернулися на північний захід і стали просуватися до Мозиря берегом річки. Успіху сприяли чіткі та стрімкі дії навчальної команди. 700 майбутніх сержантів горіли бажанням першими увірватися у Мозир. Їхні командири – майор Долинський, капітан Турчанинов та інші були досвідченими, сміливими офіцерами, що пройшли багато боїв.

Берег, яким йшов наступ, дуже порізаний ярами і пагорбами, зарослими дрібним лісом і лозняком. Це допомагало супротивникові в обороні, але й сприяло маневру наших підрозділів. При спробах затримати наступаючих роти обходили ворогів з флангу, і гітлерівці задкували і задкували, ближче до Мозиря. Так тривало весь день. Взятих у ворога ярів і пагорбів було стільки, що рахунок їм втратили, але Мозир був усе ще далеко.

Надвечір прийшов наказ – посилити темп наступу, будь-що першими увірватися в Мозир! "Пам'ятаю, ми, не дочекавшись вечері, хоча не обідали і вдень, почали рішучий наступ, – написав мені Василь Іванович Турчанинов; учасник цього бою. – Противник спочатку чинив серйозний опір, а потім він помітно ослаб, і всі роти стали стрімко просуватися вперед, до 2-3 години ночі 14 січня вийшли в район нинішньої вулиці Пролетарської, на захід від мосту через річку. Решту міста було взято на той час іншими частинами фронту".

Наш дивізіон просувався ліворуч від міста. Коли переправляли гаубиці, крижаний покрив Прип'яті стогнав і плував нас звуками тріщин, що утворюються. Але все обійшлося благополучно.

У "Правді", яку ми прочитали за кілька днів, було надруковано наказ Верховного Головнокомандувача про присвоєння кільком частинам, зокрема і нашій дивізії, найменування Мозирських.

Москва салютувала військам, що звільнили Мозир і Калинковичи, двадцятьма залпами артилерійських гармат.

У мене цими днями сталася велика подія: під час боїв за Мозир я подав заяву про прийом із кандидатів у члени партії. За два тижні, на початку лютого, Микола Борисович Івушкин вручив мені партійний квиток. Начальник політвідділу прийшов до нас прямо в дивізіон, скликав усіх, хто отримує партквитки в штабний бліндаж, і разом із замполітом дивізіону капітаном Павлом Васильовичем Коваленком палко привітав нас. Представляючи мене начальнику політвідділу, замполіт не втерпів, похвалився:

– Наш вихованець; звання отримав на фронті. Той одразу ж поставив мені запитання зі Статуту партії:

– Розкажіть про партійні групи, що створюються у позапартійних організаціях.

Статут я, звичайно, читав, але тут розгубився, на запитання не відповів і почервонів, як маків колір. Микола Борисович роз'яснив, що йдеться у Статуті, при цьому він уважно дивився на мене, і, мабуть, надовго запам'яталося йому моє засмучене обличчя. Через 27 років після війни, коли я знову побачив начальника політвідділу, о 6-й годині вечора біля Великого театру 9 травня 1972 року, він впізнав молодого, почервонілого до вух офіцера, який "відзначився" при врученні партквितків. Вірно кажуть: немає лиха без добра!

Після взяття Мозиря дивізію повернули на правий берег Прип'яті та кинули вище річкою. Тут, проти Петрикова – маленького лівобережного містечка, залишалася невелика ділянка правого берега, де ще були німецькі війська. Стрілецькі полки блокували його і вийшли на берег річки праворуч та ліворуч.

Настав березень. Потеплішало. А в мене, Мартинова, Новикова, бійців-зв'язківців на душі крижаний ком нетаючого болю. Сталося велике горе: Гена Беляєв тяжко поранений, контужений і вибув із полку. Коли підходили під Петриков, німці практично не чинили опір. А втрати в нас були й великі. Здебільшого – від протипіхотних мін та фугасів. Їх досі навколо достатньо. Навіть наказ через це особливий виданий: ходити та їздити на залишеній ворогом території лише перевіреними саперами стежками та дорогами.

Гена йшов із командиром дивізіону на новий НП, щоб дізнатися, куди тягнути зв'язок. Побачив саперну лопатку – валялася осторонь, просто на снігу. Автоматично повернувшись до неї, хотів взяти – стане в нагоді, і – вибух! Наступив на міну. Від контузії та рани

знепритомнів. Новиков, як міг, перев'язав решту ноги і на руках притяг Гену в санбат. З такою раною не затримали, відправили до тилу. Так ми розлучилися з Геною. Я ходив сам не свій: зі шпиталю листів не було... Залишалася надія – може, подасть звістку моїм батькам? Місяць тому я просив його написати моїй матері і дав домашню адресу. І не випадково зробив це. У кожному з останніх листів мами звучало стільки тривоги за мене, що мені ставало не по собі. Я просив Гену заспокоїти моїх батьків, намагався розвіяти їх побоювання бадьорим тоном своїх послань:

"...Мамо, навіщо ти себе так засмучуєш! Живу я зовсім не в таких небезпеках, як ти думаєш. Тут воювати в десять разів легше, ніж на торішньому фронті. Ось учора питаю хлопців: будемо ми живі? Звичайно, відповідають. Війна скінчиться приїду в Іваново. Обов'язково!" Про те, що Гену поранило, і його вже немає зі мною, я промовчав.

...Кажуть: прийшла біда – відчиняй ворота. Наприкінці березня, через місяць після поранення Беляєва, мене викликали до командира дивізіону. У штабному бліндажі були Мартинов, Новиков, Коваленко. Мартинов сказав:

– Борисе, ми отримали листа від твого батька. Воно послане Беляєву, але стосується тебе, я маю прочитати тобі його.

Він почав читати, а моє серце вже підказувало: щось трапилося з Льовою!

Іваново, 11 березня 1944 р.

Якщо біля Вас зараз Борис, то при ньому цього листа не читайте (тоді цю фразу Микола пропустив).

Шановний товариш Беляєв. Доброго дня!

Днями наша сім'я отримала Вашого листа. Ви надіслали його на адресу дружини. Дякуємо за Ваші теплі рядки, за Ваш привіт, який Ви шлете нам з фронту. Ви пишете, що Ви з Борисом друзі, що його радості та прикрості є такими ж і для Вас. Нам, батькам Бориса, дуже приємно знати, що в нього в тій важкій обстановці, в якій він перебуває ось уже 4-й рік, є все ж таки людина, з якою він може відвести свою душу: поговорити, порадитися, поділитися враженнями тощо. Без цього жити людині важко. Ось ця Ваша близькість до нього і дає підставу написати цей лист Вам. Як Ви вирішите, як Ви надумаете за потрібне зробити, нехай так і буде. Нам здалеку це питання вирішувати важко, а Вам видніше. Справа ось у чому. Нам Борис пише досить часто. Вчора ми отримали від нього останній лист із маленькою фотокарткою¹⁸. Виглядає начебто непогано. І в кожному листі він незмінно запитує, що пише Льова.

Мати якось йому написала, що повідомить його адресу. Нині він її питає. Але, дорогий товаришу, Борис ще не знає того страшного, нічим не виліковного нашого горя, яке ми переживаємо вже три місяці. Наш безцінний, золото наше – Льова загинув 15 грудня 1943 року. Офіційну звістку про це ми отримали 11 січня. Сил жодних немає, щоби говорити про це. І зараз пишу Вам, а сльози душать горло та застилають очі. Ми вирішили не писати про це Борисові. Якщо нам важко сім'єю переживати це горе, то він там один, йому ще важче. Так ми й не писали. Але важко бути й нещирим перед Борисом. На його запитання доводиться відмовчуватись. Листи виходять фальшивими, а це неприємно. Ось я і звертаюся до Вас, як до друга Бориса, просто за порадою, як вчинити? Чи писати про трагедію, що трапилася, йому? Адже це були такі брати-друзі, що я не знаю, хто ще так жив, як жили вони. І ця звістка, звичайно, для Бориса буде вбивчою. Як ви на це відповісте, так ми й зробимо. Звичайно, рано чи пізно Борис і сам це дізнається, А ось як зараз? Мати боїться, що, дізнавшись про смерть Льови, він полізе на рожон, щоб помститися проклятим німцям, тоді ми і його втратимо останню нашу надію.

Льова загинув у боях під Невелем. Загинув майже випадково. Діло було так. Машина стояла у бойовій готовності. Екіпаж був на місці. Льова, як командир, пішов одержати

¹⁸ Це була копія знімка для партквитка, яку я випросив і послав додому.

завдання. І ось, повертаючись, всього за два метри від машини потрапив під обстріл з міномета. Був смертельно поранений. Відірвало носок ноги, і весь правий бік був у ранах: не було живого місця. Сказав: "Поранений", – і через 10 хвилин помер.

Йому назустріч з машини вискочив механік і тут же був убитий. Двоє інших сиділи в машині та вціліли. Від них ми знаємо ці подробиці. Льова посмертно нагороджений орденом Вітчизняної війни I ступеня. Зі штабу нам відповіли, що його ордени будуть надіслані з нарочним. Поки що ще не отримали. Майор надіслав серцевого листа з чудовим відгуком про Льову та детальну карту району, де похований Льова. Місце могили вказано найточніше. Біля села Пильки Єзерищинського району Вітебської області, біля узлісся – північно-західніше села. На карті на тому місці, де могила, поставлена зірочка,

Секретар комітету комсомолу пише, що, як найкращий комсомолец, він був представлений у кандидати ВКП(б) і в останній бій йшов уже партійним. Цього він сам нам ще не писав. Його останні листи всім були від 10 грудня, із віршами Льолі. Ймовірно, цього числа і Борису писав. Усіх привітав із Новим роком, ніби відчував. Хоча було ще зарано. Ми тепер живемо, не знаю як. Що б не робили, у мозку одна думка крутиться, що ніколи вже ми не побачимо свого Льовушку. Знаємо, що плачем горю не допоможеш, але терпіти не можемо. Отримуємо від усіх і звідусіль, і від рідних і від знайомих, співчутливі листи, в яких усі найкраще згадують Льову. Ось Ви, дорогий товаришу, і вирішіть наше болюче питання. Якщо скажете, що Борису не варто говорити, то ми йому не напишемо. Якщо ж допоможете йому впоратися з цією звісткою, можливо, якось підготуйте, тоді прочитайте цей лист. Чекатиму від Вас відповіді. Скажіть Борису, що тепер у нас один він і щоб беріг себе, люблячи нас. Ми живемо тепер лише їм..."

Мартинов віддав листа мені. Я машинально взяв його і вийшов із бліндажу. Я йшов куди очі дивляться, ковтаючи сльози, що самі собою ллються по обличчю. Хоча я знав, що на війні все буває, я ніколи не хотів думати, що з Льовою може щось статися. Ось тільки місяці три тому у грудні, коли я мав поганий настрій, мені подумалося – чи не сталося що з Льовою... І саме в грудні його не стало. Наче відчував.

У напівсвідомості, з тяжкою, немов наливою свинцем головою, заповненою одним почуттям найбільшого горя в прожитому мною житті, я машинально йшов і йшов лісом. Жаль, що не буває на світі чудес: у ці хвилини, не вагаючись жодної миті, віддав би своє життя, щоб воскресити брата.

Прокинувся перед входом у велику зроблену з колод землянку. Судячи з напису на фанерці, прикріпленій до дверей, це була полкова санчастина. Вона була кілометрів за сім від нас. "Якщо вирвати всі зуби без знеболювання, як тоді в Камишлові, може, стане легше? – раптом виникла дика думка. – Та ні, не зуби треба рвати, а фашистську наволоч бити! А як в Іванові?...". Думки мої змішалися.

Уявив переживання батька, матері, Льолі... Мені стало страшно за них. Як вони переживуть це лихо? Ці думки повернули мене до дійсності. Я поплентався до свого бліндажу.

"...Тато, мама та Льоля чекають моєї відповіді. Як хоча б трохи зняти з дорогих людей тяжкість переживань?" – Усю дорогу назад думав я. І вирішив написати, що вже давно знаю про загибель Льови – про це мені повідомили з його частини, але я мовчав, жаліючи їх... Мені здавалося, що цією святою брехнею зменшу біль батьків... Рано-вранці Новиков викликав мене до себе: – Захворів комбат гаубичної. Приймай тимчасово батарею! Сьогодні ж проведи пристрілювання німецької передової. Карту і все, що потрібно для стрільниці, візьмеш у командира батареї. Іди!

Комбат гаубичної батареї у нас справді захворів. Тимчасово його міг замінити будь-який із офіцерів батареї. А Новиков призначив мене. Ні, тоді я не думав про причини, що змусили командира дивізіону ухвалити таке рішення. Зараз розумію: хотів відвернути від переживань, порадувати довірою, знав, що нічим не ризикує, – бойова обстановка була спокійна, небезпеки на передовій не більше, ніж на вогневих позиціях...

Наказавши черговій зміні розвідників слідувати за мною, я пішов по дроту зв'язку на НП. Іти треба було кілометрів сім. Мокрий сніг липнув до ніг, ступні провалювалися. У мозку мигтіли, як наяву, картини загибелі Льови, слова батька... Я машинально переставляв ноги і йшов уперед, уздовж дроту, не помічаючи відстані, глибоких кучугур, поривів весняного вітру. Червоноармійці, розуміючи мій стан, мовчки йшли слідом. Нарешті, за невеликою річкою, ще зтягнутою льодом, позаду пагорба, вкритого снігом, з'явився бліндаж. Від нього до НП, що розташовувався на пагорбі, вела неглибока снігова траншея.

З-за Прип'яті пролунали звуки мінометних пострілів. Міни просвистіли десь ліворуч і розірвалися осторонь нашого НП. Бойова обстановка та необхідність виконати наказ Новикова відвернули від думок про Льову. "Обстріляю мінометників", – подумав я і спитав у розвідників координати ворожої батареї. Вони не могли сказати – ворог хитрував – і сьогодні і раніше вів вогонь рідкісними нальотами, звідки – точно визначити не можна. Повзком дістався до НП. Почав розглядати через стереотрубу передній край. Траншеї нашої піхоти були метрів за п'ятсот. За ними йшла дротяна огорожа. З півкілометра далі проглядалася ворожа передова. За річкою, вкритою снігом, що приховала обриси її берегів, на високому пагорбі виднівся Петриков. Одне місце у ворожій обороні здалося підозрілим. Траншея там згиналася кутом, на якому бруствер був вищим, ніж скрізь. "Кулеметне гніздо або бліндаж", – вирішив я і став уважно спостерігати. Але без толку: час минав, німці нічим себе не виявляли. "Бояться голову висунути, а може, сплять, гади! Зараз розбуджу!" Підготувавши дані для стрільнини, перевіривши їх кілька разів, подав першу команду. Снаряд прошелестів над нами і розірвався у нейтральній смузі. Третій вибухнув поряд із кутом траншеї. Перейшов на поразку – додав залп батареєю. Фонтани снігу та землі оточили бруствер: "Тепер спить... мертвим сном!" – зло подумалося мені. Прикинув дані по ділянках німецьких траншей праворуч і ліворуч: може, знадобляться – виявить себе фашистська сволота чимось?

Намагаючись оглянути хоч якусь ціль, я не йшов з НП. Ноги й руки задеревеніли від холоду. "Обстріляти Петриків?" Але тут же відкинув таку думку – за повного затишшя на фронті в містечку могли бути мирні жителі. Перший раз так у такий день у моїх руках батарея, а стріляти нікуди! Так прикро! Ледве не розплакався. Чи від образи? Надвечір нічого не змінилося. Відпочивши в бліндажі, трохи зігрітим теплом тіл розвідників, я повернувся на НП. Там, де були німецькі траншеї, піднялася ракета, квапливо висвітлюючи нейтральну смугу. Наша передова, занурена в нічний морок, мовчала. Згадалося останнє прощання з Льовою. Тоді я не міг уявити, як складуться наші долі... Світло нової, що піднялася над передовою ракети, розсипалося в неясні дрібні, ворухливі іскорки в моїх очах, заповнених сльозами. Тільки ніч знала, як мені було важко!..

Пам'ятне слово про брата

"Логіка війни невблаганна. Вона не шкодує ні хороших, ні поганих. Навпаки, до прекрасних людей вона більш нещадна", – цими словами¹⁹, сказаними з приводу загибелі одного з улюблених героїв "Севастопольських оповідань" Толстого, хочеться сказати про брата. Так, смерть обрала з нас двох того, хто краще – сильніший, мужніший, потрібніший батьку, матері, людям... Проходить час, біль не затихає...

У важку хвилину брат, як у дитинстві, не залишає мене: його образ постає переді мною, і я говорю: "Не опускай руки, ти живеш і за нього!"

Багато років чекала Льову, не знаючи, що він загинув, Галина Сергіївна Градовцева, однокашниця по інституту.

"...Не можу передати, як потряс мене Ваш лист²⁰. Він сколихнув все пережите, хоч і минуло тридцять років. Згадаєш, так і зараз серце болить, важко писати... Десять років я не виходила заміж, чекала повернення Льови з війни...

¹⁹ Смольников Ігор. Середина сторіччя. Видавництво "Дитяча література", Ленінград, 1977, с. 174.

²⁰ Я повідомив їй про місце та загибелі Льови і просив написати, що вона пам'ятає про нього.

Яким я пам'ятаю Льовушку? Він був розумний, скромний, чесний, добрий, тактовний, сором'язливий, як дівчина, дбайливий, як найближчий. Завжди поруч, але не на видноті. Ми, студенти курсу, дуже любили його. Дуже соромився свого зросту...

...Перед відходом на фронт приніс мені картку (удвох із татом), сказав:

— Це мій батько, я якось не встиг тебе з ним познайомити...

В останньому трикутнику написав про ті жахіття, які побачив після відступу німців. Жалівся, що йому заважають довгі ноги, важко сидіти в танку. Лист був повний рішучості мститися німцям. Запам'яталися його слова: "Натиснемо, так натиснемо, востаннє!" Більше від нього листів не отримувала. Відповіді на мій запит у частину не надіслали...

...Дуже захотілося побувати на могилі Льови, буду рости махровий бузок. Він так любив бузок!"

У братській могилі, де похований Льова, сплять вічним сном 1400 вірних синів Батьківщини. Тільки вона — одна з багатьох тисяч — зберігає порох стільки ж солдатів і офіцерів, скільки загинуло в історичній Полтавській битві!

...На стіні моєї кімнати — викарбуваний на міді портрет дорогого Льови. Він дивиться на мене таким же двадцятидворічним, яким був у 1941 році, до війни, що забрала десятки мільйонів життів, і я мимоволі, вкотре, думаю: людство не повинно допустити нової світової війни; не можна перетворити Землю на спільну братську могилу!

Відрядження на війні

Квітневий вітер та сонце зробили свою справу. Сніг почав швидко танути. Розвідники, що нас змінювали, прийшли до нас у мокрому одязі, з посинілими губами. Річка, яку переходили по льоду, а потім по хиткому містку, розлилася, знесла місток. Довелося роздягатися та переходити її вбрід.

Я добре знав місцевість від НП до вогневих позицій. Вогневі були недалеко від цієї річки, тільки розташовувалися нижче за течією. І там також був міст. Хороший, щойно збудований, я недавно проходив ним. За ним починався міцний зроблений з колод настил. Він ішов болотом кілометрів зо два, потім йшов у ліс. З нашого НП можна було потрапити на вогневі позиції як по лівому, так і правому березі, через настил і новий міст. Але так ми ніколи не ходили.

Настав вечір. Роздумувати було ніколи. Судячи з карти, в район болота, де знаходився настил, йшла лісова дорога, що починалася неподалік нашого НП.

— Збирайтеся! Проведу так, що й п'яти не замочите! — сказав я бійцям своєї зміни.

Але, на жаль, приблизно на четвертому кілометрі ми йшли суцільною водою, що покрила дорогу.

Ось і болото із настилом. Вже легше! Але що ж з ним? Він сплив, і йти по ньому зовсім неможливо. Вода стала вище колін, місцями доходила до поясу. Дістали з кишень гімнастерок документи, сховали в шапки: так надійніше.

Попереду було чути шум і дику лайку. Хтось, крім нас, теж бідував у болоті. Приготували про всяк випадок зброю. Тіло вже не відчувало холоду. Коли підійшли ближче, зрозуміли, що бідує наша піхота. Солдати кричали на коней. З води стирчали кінець стовбура та верхня частина щита полкової зброї.

Міст уцілів, хоч і був цілком під водою. Ми перебралися, орієнтуючись на віхи, що стирчали з води, і побігли до бліндажів на вогневій позиції. Наступного дня особливих розмов про нашу нічну "подорож" не було, сам я мовчав. Та й про що говорити, якщо навіть нежить ніхто не схопив!

Замполіт дивізіону капітан Коваленко, побачивши мене, завів у свій бліндаж, взяв лист, що лежить на столі, сказав:

— Племінниця пише. Просить познайомити із молодим героєм. Ти, брате, найкраща кандидатура. Адреса на конверті. Бери його та пиши.

Так і втягнув мене Павло Васильович у листування. З Іванова від Льоліної подруги Лізи

Мишкиної теж надійшов лист – великий, дуже теплий – пропонує листуватися.

Надійшов лист і від батька. Я так чекав на нього...

"...Зараз ми листуємося з Костянтином Івановичем Сладковим, єдиним, хто залишився живим з Льовиноного екіпажу. Він повідомив, що Льова похований з честю – на могилі пам'ятник. Покладений у тужурці, діагональних штанах і чоботях. Орден знято...

...Про нас не турбуйся! Скільки можна, ми не втрачаємо все ж таки мужності і кріпимося в єдиній надії побачити тебе..."

Коли дочитував листа, мене викликали до штабу полку. Вручили відрядження на 4 дні із завданням: об'їхати прилеглі села та селища, встановити, що з ними. Разом з одним бійцем їздили від одного спаленого села до іншого. Жителі тулилися у куренях і землянках, у лісі, голодні, без теплого одягу; не завжди вдавалося їх знайти. Від одного почули страшну розповідь, як німці без усякої причини підпалили село, а селян усіх розстріляли, включаючи жінок і дітей. Випадково вдалося врятуватися тільки нашим оповідачам – старому та старій. Рано-вранці старий пішов у ліс за в'язкою сучків, захопивши сокиру і довгу мотузку. Почувши постріли і побачивши палаючі будинки села, втік у ліс і повернувся лише надвечір. Будинки села догоряли, мовчки. Тільки з колодязя часом було чути слабкий стогін. Скільки не кричав він у темний зруб, відповіді не було, тільки стогін, що леденить душу. Тоді, обв'язавши зруб мотузкою, він став спускатися в колодязь, але за кілька метрів натрапив на перешкоду і з жахом зрозумів, що стоїть на тілах односельців. Зверху лежала ще жива жінка. Він обв'язав її своїм кінцем мотузки і ледве виліз із колодязя. Коли підняв і вдивився в жінку, впав непритомний: це була його дружина...

Нехитра розповідь старого доповнювалася жалюгідним виглядом убогої землянки. Стара лежала на чомусь на зразок старого матраца біля дальньої стіни і тихо плакала.

...Партизанські загони в ці місця не заходили, фашисти підняли руку на ні в чому не винних людей, по-звірячому розправившись з ними тільки за те, що вони радянські!

Ще один страшний урок науки ненависті. Скільки їх було у солдатів, які звільняли рідну землю від окупантів! Праведний гнів, що наповнював солдатські серця, став зброєю, сильнішою за яку немає на світі!

Коли ми йшли, стара, продовжуючи схлипувати, сказала:

– Два синочки у мене воюють... Може, зустрінуться десь? Передайте, що жива, нехай не сумують! Збережи всіх вас, господи!

Величезний чужий біль, побачений за ці дні, відволікав від свого. Так і не знайшлося жодного цілого села в районі приблизно п'ятдесят на п'ятдесят кілометрів!

Передавши звіт про відрядження до штабу полку, я повернувся в дивізіон і написав додому про страшне лихо фашистської окупації населення, що побувало під ярмом.

Згадуючи зараз напутні слова старої жінки, свою маму, я думаю про великий подвиг матерів у роки війни.

То справді був громадянський, а не військовий подвиг. Матері не стріляли по фашистам. Це робили їхні сини, для яких Батьківщина та мати були однаково дорогими. Захищаючи Батьківщину, вони захищали матерів. І поруч із ними, підтримуючи у скрутну хвилину, була материнська любов. Вона була в листах, у солдатських спогадах про дитинство, у нехитрих посилках на фронт із сухарями, ватниками та рукавичками, у безприкладній праці матерів на заводах, у полі та вдома, у стійкості та мужності жінок, що опинилися в окупації. Вона зміцнювала руки та дух солдатам. Вона разом із ними вражала загарбників!

Матерів ранило і вбивало так само, як солдатів, тільки рани і смерті були ще болючішими, ніж солдатські: ранилися і вбивалися їхні душі, їхні материнські серця. З кожним пораненням, звісткою про смерть дорогого сина все більше біліло материнське волосся, раніше, наставляла старість. І все одно треба було працювати, любити своїх і чужих дітей, що залишилися, допомагати країні бити ворога!

Велика і самовіддана любов материнського серця! І це, як ніколи, виявилось під час війни!

"Перед великим розумом я схиляю голову, перед великим серцем – коліна", – сказав Йоганн Вольфганг Гете. На тисячах братських могил стоять у німому мовчанні постаті солдатів, що схилили коліна перед загиблими товаришами, які лежать в землі, їх великим подвигом. І великим подвигом їхніх матерів!

Навчання на війні

Настав травень. Весняні води пішли. Навколо все зазеленіло. Заливались солов'ї. Природа наче намагалася замаскувати сліди війни, залікувати душевні рани. У нас, як і раніше, була "спокійна" оборона.

Смуга оборони дивізії на Прип'яті розтягнулася, як ніколи, – 28 кілометрів болотистого берега, що став майже непрохідним. Новиков поїхав до Дніпропетровська. Відпросився з'їздити до дружини. Мартинов – в іншому дивізіоні. У нас з'явилися новий командир дивізіону та новий замполіт. Замість Мартинова – Костя Лосев. Їх чомусь поміняли місцями. На посаду начальника зв'язку дивізіону Гени Беляєва прислали лейтенанта Миколу Портяного. Комбат гаубичною одужав, я знову став командиром топографічного взводу.

Навколо тихо, наче й війни немає. На вогневих зробили турніки, займалися гімнастикою – хто як може.

Останніми днями ми готувалися до навчальної стрільби. У сусідній дивізії за такої стрілянини сталася трагедія. Мінометник погано встановив міномет. Коли зробили постріл, опорна плита осіла, стовбур змінив положення на більш вертикальне, і міна замість цілі прилетіла на НП, де сиділи спостерігачі. Вони не ховалися – ворогів не було. Декілька людей поранило.

Від нас вимагали провести стрілянину за всіма правилами бойової обстановки. Дві гармати встановили на пряме наведення, гаубицю поставили на закриту позицію. Я прив'язав розташування гармати та наглядового пункту алідадою, підготував дані для стрілянини.

Попереду була "німецька передова" – замінована смуга землі, ряди дроту, за ними – траншеї, дзоти. Завдання було поставлено так: стріляниною прямим наведенням проробити прохід у мінному полі та дротяних загородженнях, розбити дзоти; ведучи вогонь бризантними гранатами з гаубиці по траншеях, домогтися рикошету снарядів від землі: повітряний розрив страшніший за звичайний – його вражаюча і психологічна дія дуже сильна. Після стрілянини пішли оглядати "результати": розбиті дзоти, розкидані на всі боки залишки дротяного загородження, напівзруйновані траншеї. Начальник артилерії дивізії, задоволений, наказав згортатися.

Усі вже зібралися і поїхали, а я ще ходив по полю і розглядав, як лягали снаряди, потім присів на пень відпочити, поруч поставивши алідаду.

Днів через десять наприкінці травня надійшов наказ – ліквідувати німецький плацдарм на нашому березі Прип'яті. Я зібрав червоноармійців, наказав перевірити наявність майна. Червоноармієць Захаров сказав мені: – Товаришу лейтенанте, алідади немає. Ось тобі раз! Тільки тут я згадав, що залишив її на пеньку, де сидів. Відпросився у начальника штабу і побіг бігцем.

Не дуже сподівався, що знайду. І спершу не побачив. Потім роздивився: ось він, пеньок, і алідада на ньому стоїть! Ех, роззява!

Недарма артполк пройшов навчальні стрільби, та й піхота часу, мабуть, не втрачала! Німецького плацдарму за день не стало. Весь правий берег Прип'яті був вільний!

На річці почали з'являтися наші катери. Вилетять у район Петрикова, обстріляють ворожий берег із кулеметів та дрібнокаліберних гармат та назад. Шуму щоразу наростає, як за великого бою!

Вперед, до кордону!

У ніч на 29 червня два стрілецькі полки дивізії форсували Прип'ять під Петриковом. Щоб не бути виявленими, роти переправлялися через річку безшумно, використовуючи підручні засоби – човни, плоту, колоди. На день раніше третій стрілецький полк форсував річку осторонь Петрикова і з боями просувався до нього лівим берегом, відволікаючи увагу противника.

Коли ми спостерігали містечко в стереотрубу, здавалося, що воно розташоване на березі річки. А насправді перед ним йшла широка смуга лугів, боліт, дрібних чагарників. Вранці наступаючих зустрів сильний вогонь супротивника, роти залягли. Лише другого дня – у ніч проти 1 липня – стрілецькі полки штурмом вибили окупантів з Петрикова.

Артилерійські батареї нашого полку переправилися через Прип'ять швидко наведеним мостом у районі Петрикова.

Цими днями по всій Білорусі розгорнувся наступ. Війська Рокосовського рвалися до Мінська. Наша дивізія також входила до складу 1-го Білоруського фронту. За сім днів ми просунулися майже на 200 кілометрів! Тільки наш дивізіон збудував за цей час 28 мостів та 5 кілометрів гаті по топких болотах прип'ятського краю! Німці мінували все, що могли. Більшість убитих і поранених у ці дні складали постраждалі від мін. Ними було начинено дороги, лісові завали, села. Сапери самовіддано розчищали шлях для військ; їм, скільки могли, допомагала решта бійців. Коли зустрічалася протипіхотна міна, робилося це дуже просто. Треба було взяти довгий кілок і, розмахнувшись, падаючи на землю разом з ним, бити його кінцем на тому місці, де розпушений ґрунт підказував наявність міни. Гримів вибух, земля та дим фонтаном піднімалися догори. Тепер можна було вставати та йти далі.

На міні уповільненої дії підірвалася машина з майном взводу зв'язку. Контузило і тяжко поранило мого товариша по Північно-Західному фронту старшого сержанта – радиста Сашка Іпполитова, постраждали ще кілька бійців, які перебували у кузові машини. Мені пощастило – наша машина проїхала заміноване місце благополучно. За нашою проїхало ще дві чи три. Наступною йшла машина, де знаходився Сашко. Вибух був дуже сильний. Коли я підбіг, Сашка піднімали з землі, говорити він не міг, з чоbit текла кров.

Гена Беляєв... Саша Іпполитов... Вчора садонуло осколком по животу Миколу Мартинова, на щастя, не небезпечно, тільки шкіру здерло... Хто наступний?

Слідом за Петриковим, багатьма селами та селищами, дивізія звільнила Житковичі – маленьке білоруське містечко з небагатьма курними вулицями та частково зруйнованими, здебільшого дерев'яними будинками. Нам видали нові карти. Ще кілька днів наступу, і ми вийдемо на старий державний кордон із Польщею! Це тішило і додавало сили.

В один із подальших днів наступу, вже надвечір, мене викликали до штабу полку і наказали разом із командиром штабної батареї відшукати за ніч стрілецькі полки, що вийшли вперед, встановити зв'язок з командирами дивізіонів і отримати в них вказівки про подальше пересування. Імовірно розташування стрілецьких підрозділів було показано на карті – кілометрів 15-18 попереду нас. Щоб ми встигли це зробити, нам дали двох чудових кавалерійських коней, які ще збереглися при штабі полку.

Виїхали, коли вже сутеніло. День був спекотний, сонце нагріло землю, від неї йшло тепло, що пахло пилом. Судячи з карти, попереду, кілометрів за три, було село. Незабаром ми його побачили і проїхали єдиною вулицею, вкритою товстим шаром пилу. Навколо – ні душі. Мертва тиша. Очевидно, люди пішли з села до лісу разом із живністю чекати, доки пройде фронт.

За селом, досить далеко осторонь, побачили світло, що пробивається, схоже – з якогось вікна. Ми підїхали ближче, прив'язали коней до огорожі, а самі потихеньку підїшли до будинку і зазирали у вікно. Чоловік п'ять червоноармійців лежали на лавках і прямо на підлозі. Як виявилось, то були розвідники сусідньої стрілецької дивізії. Про наші роти та батальйони вони нічого не знали. Ми рушили далі. Кілометра через три-чотири, виїхавши з путівця на безлюдне шосе і повернувши праворуч, наткнулися на завал. Дерев, що росли по

обидва боки шосе, були спіяні та повалені на проїзну частину дороги. До того ж німці, звісно, його замінували. Вирішили повернутися назад, об'їхати завал стороною, лісовою дорогою, майже паралельною шосе.

Коли ми виїхали на неї, зовсім стемніло. По обидва боки дороги стояли високі дерева, їх верхівки змикалися над нашими головами. Раптом коні зупинилися. Вдивившись як слід у темряву, виявили кусок розбитого воза, поруч з ним валялися два вбиті коні. Зважаючи на все, віз і коні були німецькі. Наскочили на свої ж міни? Досі ми їхали поряд. Тепер мій напарник відстав метрів на п'ятдесят: якщо що трапиться з одним, то другий залишиться живим і допоможе. Кілометра через півтора з темного куца дороги раптом пролунало:

– Стій, хто їде? Росіяни?

Одночасно я відчув дотик чогось твердого до живота і зрозумів, що це гвинтівка чи автомат.

– Росіяни! – машинально відповів я.

– Ми партизани! – крикнули з темряви. Кінь зупинився. Мене оточили озброєні люди. Майже відразу один із них збуджено запитав:

– Нашу роботу дорогою бачили?

Я здогадався, що йдеться про розбитий візок.

– Бачили!

– А попереду по дорозі буде місток, і там стоїть наш фугас! – додав той самий голос.

Ми поїхали до містка, і партизани на наших очах прибрали фугас із-під мосту. Зараз думаю: що було б без цієї зустрічі? Тоді ж було не до переживань. На кілька хвилин зупинилися. Розпитали, як їхати далі, щоб не напоротися на німецькі чи партизанські міни. У свою чергу партизанам сказали, де шукати штаб нашої дивізії. Я навіть не здогадався записати чиєсь прізвище та назву загону. А жаль!

Перед світанком нарешті натрапили на нашу піхоту, яка зайняла оборону в рідкому молодому сосняку. Відшукали командирів дивізіонів, розпитали про обстановку та плани на наступний день. Цю інформацію ми доповіли начальнику штабу нашого арtpолку, коли повернулися назад.

Відпочити не встиг: тільки-но поснідав, прийшла команда виступати. Машини потягли гармати. Я сів до однієї з них. Проїжджаючи вчора ще безлюдне село, побачили, що в ньому працюють сапери з міношукачами. Дорогу вони, очевидно, вже встигли перевірити та розмінувати – нею йшли військові підрозділи, їхали машини. За селом, кілометрів за два до завалу на шосе, нас зустріла група офіцерів зі штабу дивізії. Вони стояли осторонь під деревом, на гілках якого висіли якісь рвані ганчірки. У повітрі пахло недавнім вибухом. Хтось із нас запитав у офіцерів, що тут сталося. Вони були "маяками", посланими вказувати шляхи руху підрозділів дивізії. З ними був перекладач, який потрапив до дивізії ще на Північно-Західному фронті. Ось тут, де дерево, він відійшов на крок із дороги і сказав:

– Дивіться, міна! – І носом чобота копнув земляний горбок. Все це зробив механічно, можливо, так і не усвідомивши своєї фатальної необережності.

Виходить, їздив всю ніч місцями, начиненими ось такою смертю!

Під час однієї з зупинок, яка тривала довго, я зліз з машини і вийшов на узбіччя з наміром сісти і хоч трохи відпочити. Повз нас проходив якийсь стрілецький підрозділ. Обминаючи нашу колону машин і гармат, що вишикувалася перед мостом, один солдат звернув з дороги і пішов у мій бік. Пролунав сильний вибух. Повітряною хвилею мене відкинуло назад. Щемливий біль у багатьох місцях тіла і одночасний удар у голову погасили свідомість. Коли світло повернулося в мої очі, зрозумів, що лежу на землі. Схопившись, відчув, що по щоці та шиї тече кров. Дуже ломило всю праву руку та ліву ногу. У голові стояв суцільний дзвін, вона була якась не своя... Зір, що повертався, і слух поступово вимальовували страшну картину. Піхотинець лежав мертвий, а на дорозі – ціла купа тіл; звідти лунав стогін пораних. Стрибаюча міна вибухнула в повітрі, убила солдата, що наступив на неї, ще кількох, що йшли дорогою, і дуже багатьох поранила.

Бійці мого взводу Захаров і Суриков швидко перев'язали мене бинтами з

індивідуальних пакетів, допомогли забратися в кабінку автомашини. Через кілометр у придорожньому селі Ситниця мене залишили, пообіцявши надіслати лікаря із санчастини полку. Останнім від мене пішов Микола Портяной.

Я пролежав кілька годин один у порожньому будинку. Мені залишили трохи їжі, але я до неї не торкався. "Чи важко я поранений? Чому так болить голова?" Мені ставало дедалі гірше, думки плуталися, нудило. Коли приїхала машина, я майже знепритомнів.

У медсанбаті дивізії мені відразу ж зробили протиправцевий укол у живіт, напоїли чаєм, додали бинтів, поклали. Стало легше. Я спробував заснути.

Вранці мене перенесли до операційної. Якщо не рахувати пов'язок на голові, стегні, плечі та передпліччі, я лежав на столі, вкритому білим простирадлом, зовсім оголений. Підійшла молода вродлива сестра. Вона почала розмотувати бинти на нозі. І раптом спитала:

– А у вас є дівчина, яку ви любите?

Я подивився на неї з подивом. Така ситуація і таке питання? У моїй голові це не вкладалося. Але сестра чекала на відповідь. Тоді я з серцем сказав:

– Зараз ні, але обов'язково буде!

Сестра посміхнулася, а мені стало якось легше, зникло очікування моменту, коли почнуть віддирати присохлі до ран бинти.

Після операції, проведеної під наркозом, дві сестри допомогли підвестися. Я обхопив одну з них здоровою рукою за плечі, потихеньку спустився зі столу, і вони відвели мене до приміщення, де збирали поранених для відправки пароплавом по Прип'яті.

Пароплав прийшов лише через день. Це була стара, заїжджена посудина, що ледве пересувалася. Нас поклали прямо на палубу. Пароплав часто сідав на міліну, і ми годинами простоювали.

До Мозира прибули вночі. Нас перевезли до евакогоспіталю. Мене помістили до невеликої палати, де лежали ще троє – льотчик, капітан-артилерист і старший лейтенант – танкіст.

Під час перев'язки лікар, оглянувши мене, сказала, що мені треба зробити переливання крові – за дні після поранення я дуже ослаб. Але чомусь це відкладалося з дня на день, а потім узагалі замовкли, хоча рани затягувалися повільно, особливо на лівій нозі.

Минуло кілька днів. З усіх нас "ходячим" був лише льотчик. Він уже одужував. Якось, прийшовши з базару, почагував нас ягодами і сказав мені:

– Борисе, тобі треба підгодуватися. Давай я продам твій годинник і купуватиму тобі, що ти захочеш.

Годинник подарував мені батько, коли закінчив десятий клас. Він чудово йшов. Я сказав льотчику, що подумаю. Другого дня він знову завів розмову про це.

– Я непогано знаюся на людях, – сказав він, – у тебе, Борисе, сила волі є, а рішучості мало. Чого ти тягнеш із годинником? Твій батько тебе зрозуміє!

Я віддав годинник льотчику. Мабуть, він має рацію. Грошей у мене ні копійки не було: вся "зарплата" надсилалася по атестату додому. А "підгодуватися" таки треба було. Льотчик завалив мене їжею. Тижня через три я зміг добиратися до їдальні. Там познайомився з моряком, пораненим під час форсування Прип'яті. Нога в нього була ще в гіпсі, але він міг ходити, спираючись на палицю. Якось він запросив мене до своїх знайомих дівчат, які жили поблизу шпиталю. Ми зайшли до хати, привіталися. Почалася розмова, загравав патефон.

З якою насолодою я слухав музику! Вперше за три роки війни, якщо не брати до уваги зіпсованого патефону, що попався нам на Дніпрі, та кількох платівок у Брагині! Можливо, враження посилювалося тим, що поруч сиділи дві гарні дівчини?

А дивізія продовжувала наступ: сміливо, впевнено, зухвало!

Бої проходили у тих місцях, де у 1941 році фашисти, використовуючи свою військову перевагу, накопичений військовий досвід, раптовість нападу, нахабно розпочинали своє вторгнення на радянську землю.

У госпіталь мені часто приходили листи, і я уявляв, як швидко просувалася дивізія.

За операцію зі звільнення міста Лунинець Верховний Головнокомандувач оголосив

подяку всьому особовому складу нашої частини. Дивізію нагородили орденом Червоного Прапора. 107-й та 111-й стрілецькі полки отримали назву Лунинецьких, 228-й – Пінського та був нагороджений орденом Червоного Прапора!

Година розплати за гіркоту відступу, за загиблих товаришів, за змучені білоруські міста та села настала!

"Так і до Берліна дійдуть, поки валяюся в шпиталі", – думав я про своїх товаришів.

Найчастіше мені писав Микола Портняний. Після поранення Гени Миколай став моїм близьким другом. Коли я познайомився з ним, то відчув, що це людина непересічна. Відвертий і чесний, він іноді мав великі неприємності через небажання терпіти будь-які несправедливості до себе і своїх підлеглих. До того ж був чудовим оповідачем.

Зберігся лист, в якому він описав один із боїв, що трапилися, поки заліковувалися мої рани в шпиталі. З тону та змісту його видно величезний наступальний порив і радість моїх товаришів, які швидко гнали ворога на захід.

"...Я лежав на снарядних ящиках на четвертій машині, рахуючи з голови колони, і дрімав під тихий гул моторів. Дрімотний стан мій був перерваний раптовою тишею і чийось буденним, безпристрасним вигуком:

– Німці!

Я побачив, що ліворуч, зі злегка хвилюючого жита нерухомо стирчали (більше відповідного слова не підібрати) п'ять чи шість солдатських голів у німецьких мишачого кольору пілотках з неймовірно витягнутими від подиву фізіономіями, з чого можна було зробити висновок, що зіткнення було обопільно раповим. Німа сцена тривала лише кілька секунд. І раптом усе наче вибухнуло.

Крики: "Бий гадів!", "Вперед!", "За Батьківщину!", "За мною!" – злилися з автоматними чергами, і всіх наче замело з машини. Відкривши вогонь з автоматів і карабінів, розвідники, вогневики, зв'язківці кинулися в атаку.

Намагаючись дістати польову сумку з пістолетом, що завалилася між снарядними ящиками, я зверху, з кузова, бачив, як один за одним атакуючі врзалися в жито, над яким повисло протяжне "ура-а-а!..." Тут же в житі зав'язався рукопаш бій.

Коли, нарешті, сумку витягли з-під ящиків, а пістолет із сумки, бій перемістився вже метрів на 500 далі до лісу. В цей час праворуч, куди досі ніхто й глянути не подумав, по машинах ударив ворожий кулемет. Встановлений за 100-120 метрів від дороги на картопляному полі, біля самого жита, у свіжовиритому, зовсім не замаскованому гнізді, він бив довгими чергами врозкид від головної машини до останньої. І тому, а може, від раповості нашої появи чи недосвідченості кулеметника, вогонь був не дуже влучним – кулі різали картопляне бадилля перед машинами і піднімали фонтанчики пилу на дорозі та під машинами та між ними. Проте все живе було притиснуте до землі. Я опинився в кюветі праворуч від машини з Форталевим та шофером. Кювет був дрібний навіть для наших худих фігур, і нам здавалося, як завжди здається в таких випадках, що весь вогонь ворожого кулемета зосереджений на нас. Раптом, перекриваючи шум бою, майже одночасно пролунали знайомі слова: один із середньоазіатським акцентом, інший співучий, як усі українські: "За Батьківщину! За мною!", і десь праворуч біля шостої чи сьомої машин з пістолетами в руках на повний зріст піднялися молодший лейтенант Юлдашбеков і комсорг полку Бражник і кинулися назустріч кулемету. За ними піднялося кілька бійців. Але ворожі кулеметники перенесли вогонь на атакуючих, і Юлдашбеков, не пробігши десяти метрів, упав, зрізаний кулеметною чергою. До нього кинулися Бражник та солдати шостої батареї. Він був мертвий. Три кулі навиліт прошили йому груди. А кулемет ніби озвірів, бив і бив без перепочинку, тепер уже короткими чергами, але так само по низу. Артилеристи стали відповідати вогнем із карабінів. І тут у мене майнула думка, що варто тільки підняти приціл кулемета і вдарити по машинах, як після першого ж потрапляння в голівку снаряда (а їх на кожній машині сотні) ми всі злетимо в повітря разом із машинами. Мабуть, така думка спала на думку не одному мені, бо, немов відповідаючи на неї, пролунав голос нашої медсестри Юлі Тіко (Саричової):

– Черепанов! Розвертай гаубицю!

Наче він тільки й чекав такої команди: командир гаубиці вискочив з-за машини і якимсь відчайдушним ривком зняв гаубицю з передка. Два вогневики викинули ящик зі снарядами з кузова машини на землю і тут же були поранені. Юля, побачивши це, вихопила з шухляди снаряд і зарядила гаубицю. Машина відпрацьованим маневром, здійснивши лівий поворот картопляним полем, пішла до лісу. Біля гаубиці металися двоє: маленька, худенька Юля і теж невисокий, але кремезний Черепанов – вони ледве розвертали гаубицю.

Ми лежали від гаубиці за якихось п'ятнадцять метрів, Я до неї був найближчим і тому першим кинувся на допомогу. Потім підбіг ще хтось, із шоферів, четвертий. Вже снаряд із зарядом були в каналі ствола, Юля і я розвели станини гаубиці, а Черепанов не міг опустити ствол - щось заїло. Незважаючи на вогонь, він стояв перед щитом і чимось дерев'яним запекло колошматив по механізму, тоді як Юля за щитом намагалася опустити ствол. Нарешті затримка була усунена, і ствол почав опускатися. Черепанов одним стрибком опинився за щитом, припав до прицілу, і... гримнув постріл. Віддачею гаубицю разом із невдалою прислугою відкинуло на картопляне поле і розвернуло майже на 90 градусів. Поспіхом ми забули відкинути сошники, та, відверто кажучи, на такій дорогі вони були марні.

Снаряд розірвався в житі далеко за кулеметом. Ми вже вчотирьох ухопилися за колеса, намагаючись знову розвернути гармату у потрібному напрямку. Але цього вже не було потрібно. Усі, хто залишався біля машин, а таких набралось не більше півтора десятка, ведучи вогонь з ходу, піднялися в атаку на кулемета. Кулеметники, покинувши свій кулемет, припустилися до лісу. Їх було двоє. До лісу добіг один, другий був убитий.

Усі бійці діяли сміливо та рішуче. По суті, результат бою вирішили швидкість і натиск. При цьому виділити хоробріших і навіть перших, що кинулися в атаку, було неможливо.

Телефоніст рядовий Астапенко в житі наздогнав німця і з такою люттю стукнув його прикладом карабіна, що той упав за мертво з розкритим черепом, а в руках телефоніста, що розгубився, залишився уламок карабіну без прикладу і навіть цівки. Плонувши в серця і відкинувши убік уламки, він вихопив у вбитого ним німця автомат (до речі, що виявився нової конструкції) і кинувся за товаришами, що пішли вперед.

Сержант Кабищев (командир відділення радистів) з двома розвідниками наздогнали командира німецької роти обер-лейтенанта і намагалися взяти його неушкодженим, але він так люто відбивався, навіть кусався, що полонити його вдалося лише після того, як він був поранений, причому досить невдало. живіт. Так його пораненого й притягли до машин. Він тримався за живіт і стогнав, але дивився звіром і не відповідав на жодні запитання. І хоча в бою було вбито всього близько десятка німців і взято в полон лише двоє, розгром роти був повний. Наші втрати склали: двоє вбитих і кілька людей легко поранених, які навідріз відмовилися йти на полковий медпункт. Їх перев'язала Юля..."

...Описаний Миколою випадок був краплею у морі бойових подій. І все-таки цей швидкоплинний бій артилеристів, що несподівано зустрілися з піхотною ротою супротивника, відбиває головне: піднятий настрій бійців і командирів, які завершують великий подвиг звільнення Батьківщини, їхня зростаюча майстерність, вміння діяти рішуче і безстрашно навіть у абсолютно непередбачених статутах обставинах.

...Прийшла звістка від Беляєва. Її надіслала... мама! Не маючи своєї матері, Гена написав моїй:

"Дорога мама! Дозвольте мені називати Вас так, шановна Любов Миколаївно! Кілька місяців лежу у шпиталі. Не знаю, як житиму далі... без ноги. Я не маю рідних, єдиний брат на фронті, але від нього давно немає звісток. Я знаю, що обидва Ваші сини на фронті, Вам теж нелегко. Дуже хотів би, щоб із ними нічого не сталося. Написав Вам, і полегшало. Знаю – Ви зрозумієте і вибачите мене за цей останній лист..."

Зворотної адреси на конверті не було.

Лист потішив мене. Гена живий! Ось тільки настрої погані. Жаль, не написав адреси!

Наздоганяю дивізію

Лікування наше добігало кінця. Залишалося якихось два-три тижні. Офіцерів, які виписувалися зі шпиталю, направляли в резерв фронту. Нам хотілося повернутися до своїх частин. Почали обмірковувати, як це зробити. Обидві дивізії – моя та капітана, судячи з листів, які ми отримували, перебували під Брестом, на відпочинку. Знайти їх було легко. У танкіста батьки жили в Шепетівському районі, неподалік однієї із залізничних станцій дорогою на Брест. Він агітував нас заїхати до нього додому.

Ми втрьох пішли до лікаря – молодой жінки – та попросили виписати нас достроково з направленням у свої частини. Лікарка не погоджувалася. Але ми вмовили її, сказавши, що дорогою є шпиталі, і ми знайдемо можливість робити перев'язки. Лютчика з нами не було. Він виписався кілька днів до цього.

Госпіталь був переповнений, нас виписали до своїх частин. Як всякий одужуючий, я відчував вдячність до людини, яка стільки разів підходила до мого ліжка, обережно оглядала мої рани в перев'язувальній... Хотілося сказати щось тепле і приємне, щоб порадувати і цим висловити свої почуття. Перед від'їздом підійшов до лікаря:

– Дякую вам, лікарю, – сказав я, – і не тільки від себе. Мої батьки – якби вони були тут – теж сказали б вам велике спасибі!

Лікар подивилася на мене і запитала:

– Ви один у них?

– Є сестра, старший брат загинув, батьки дуже переживають за мене.

– Що ж ви раніше мовчали! – З щирим жалем сказала лікар. – Начальник шпиталю міг би дати вам двотижневу відпустку!

Я дуже засмутився. А потім подумав: може, так і краще, батькові з матір'ю проводити мене знову на фронт буде набагато важче, ніж тоді, у сорок першому...

До села, де мешкав танкіст, ми дісталися без пригод. Вийшли на якійсь станції, сіли в селянський віз і кілометрів десять їхали польовою дорогою.

Батька у танкіста не було. Зустріла мати. Вона прямо збожеволіла від радості. У селі залишалися одні жінки, люди похилого віку, кілька калік, що повернулися з війни. Дорослі чоловіки перебували в армії. Молодих хлопців та частину дівчат було вивезено до Німеччини. Не село – суцільна рана, що кровоточить... Мати танкіста не знала, чим нас нагодувати-напоїти! Я вперше тут скуштував свіжі огірки з медом! Здорово!

На нашу "бідну", у танкіста – півсела родичів, Першого дня ми переходили з хати в хату і в кожній "згадували" то загиблих, то вивезених до Німеччини. Відмовитись від самогону, від душі налитого у звичайну склянку до країв, було не можна – образилися б. Надвечір ми ледве доплелися до будинку і лягли прямо на подвір'я, під великою грушою, на підстилку, підготовлену господаркою.

На другий вечір нас запросили сусіди. Довго сиділи над частвуванням, згадували довоєнне життя, пили знову склянками самогону за загиблих і тих, що залишилися живими; жінки розповідали, як обманювали фашистських окупантів під час здачі продуктів, як гітлерівці панічно тікали під час наступу наших військ.

Коли почали розходитися, господиня запропонувала одному з нас залишитися ночувати в її домі. Голова моя розколювалася від самогонку та довгих розмов за столом. Хотілося одного: якнайшвидше лягти спати. Я погодився.

Відразу, як пішли гості, господиня постелила мені ліжко в окремій кімнаті. Пройшовши туди, зняв одяг, загасив вогонь і ліг у ліжко. Вже засинаючи, почув, як рипнули двері. До кімнати зайшла дочка господині. Роздяглася і мовчки лягла поряд зі мною. Я від несподіванки завмер. З пам'яті випливали розповіді танкіста про простоту стосунків дівчат і хлопців у їхньому селі: якщо хлопець сподобався, говорив танкіст, дівчина може і в ліжко його запросити, але це ще нічого не означає – сплять разом, і тільки. Згадалися випадкові погляди дівчини в мій бік за столом.

У моїй п'яній голові зарилися думки, що знову повертаюся на фронт і невідомо, що зі мною буде, що ще не знав жінок... Розповіді, які я чув про випадкові зустрічі та легкі "перемоги" теж не пройшли даремно. Простягнув руку і погладив дівчину. Вона не відштовхнула мене. Я став сміливішим. Вона мовчала.

А мені вже стало ясно, що дарма все це затіяв. Втрата крові при пораненні, дострокова виписка зі шпиталю і, можливо, самогон зробили свою справу... Може, позначилося і те, що, незважаючи на багато, що я чув, сам я уявляв любов зовсім іншою і тому не тільки фізично, а й психологічно не був підготовлений до цієї випадкової ночі.

Пізніше, коли я вже був у дивізії, до мене надійшов лист. Мою адресу вона, очевидно, дізналася у танкіста. Конверт був прикрашений квіткою, намальованою різнокольоровими олівцями. Дівчина пропонувала листуватися з нею. Усього листа не пам'ятаю. Я залишив його без відповіді...

Вранці капітан і я вирішили попрощатися з танкістом, його матір'ю, односельцями, що прийшли проводити нас, і пішли на станцію. Ось і Брест. Вечір. Постукали в перший дім біля вокзалу. Впустила господня. Дізнавшись, що хочемо переночувати, завела до невеликої кімнати без меблів. Перш ніж потрапити до неї, пройшли через розкішно обставлену вітальню. Ідучи, спитала, чи не підіслати нам чогось на підлогу. Ми відмовилися – є шинелі. Вранці вона постукала і поцікавилася - чи не купимо в неї яблук? Ми відмовились. Варто нам зайти в якийсь будинок у звільненому від фашистів селі, і нам завжди були раді. Якщо йшло до ночі, намагалися вкласти спати на найкраще ліжко. Ми зазвичай відмовлялися: було звично спати на землі або на підлозі, та й одяг наш не відрізнявся чистотою. Нас пригощали чим могли, часто віддаючи останнє. А тут... До буржуїв, чи що, потрапили? Ми одяглися і пішли до комендатури.

Там я розлучився зі своїм супутником. Наша дивізія стояла кілометрів за 20 від Бреста. Його – в іншому місці. Отримав сухий пайок – сухарі та оселедці, зробив у санчастині комендатури перев'язку і потопав до місця відпочинку дивізії. Йти довелося через ліс, що вражав велетенськими розмірами дерев. Іноді сідав чи лягав відпочити. Так, не поспішаючи, пройшов кілометрів п'ятнадцять-двадцять і потрапив у невелике містечко, поблизу якого стояла дивізія. За містом знову починався ліс. Дійшовши до нього, зрозумів: у комендатурі мене підвели. Так, дивізія стояла тут – це було видно по куренях, землянках, слідах машин і гармат. Але зараз уже нікого не було.

Я не повертався на ніч до Бреста. Коли до міста залишалося кілометрів п'ять, звернув з дороги в ліс, знайшов місце сухіше, нагрів листя замість ліжка, розклав на них шинель і ліг спати.

Вранці у комендатурі сказали, що треба їхати в Белосток. Знову видали сухий пайок. Цього разу – сухарі та свиняче сало. Я сів на відкриту платформу товарняка, що вирушає до Белостока. Потяг буквально тягся. Замість звичайних рейок по дорозі лежали їх шматки, покладені на половинки шпал. Німці, відступаючи, проорали шлях спеціальним плугом, причепленим до поїзда. Він переламавав шпали навпіл. Потім рейки підірвали у багатьох місцях толом. Телеграфні стовпи теж звалили толовими зарядами.

Зі мною на платформі їхали дві польки: мати та дочка. Ми розмовляли, хоча не дуже добре розуміли одне одного. Я перший запитав, куди вони прямують. Мати сказала, що зібралися в село до родичів, там ситніше. Потім розмова перейшла на її сина. Його зовсім недавно взяли в армію, він потрапив у зенітні війська, навчався у військовій школі у якомусь тиловому місті Росії, де готували зенітників. Обидві вони говорили з таким хвилюванням, згадуючи, як молодий, слабкий і недосвідчений їхній бідний хлопчик, що мимоволі запитав, скільки йому років. "Двадцять чотири!" – була відповідь. Значить, він був старший за мене на рік. У мене за плечима були роки війни, два поранення, а тут – є про що хвилюватися! Я заспокоїв жінок, що в зенітних військах служити не дуже небезпечно і що, поки їхній хлопчик навчається, війна прийде до кінця. Розмовляти з ними мене більше не тягнуло...

У Белостоку опинився пізно вночі, і то завдяки коменданту якоїсь станції. Він посадив мене в якусь набиту меблями вантажну машину. Потяг лишився стояти. У кузові разом зі

мною їхав літній поляк, працівник якогось меблевого підприємства. Він запросив мене переночувати. Жив він у великому багатоповерховому будинку неподалік вокзалу. Вночі я прокинувся від бомбардування. Прибіг поляк і сказав, що в підвалі будинку є сховище, що треба ховатись там, і він іде туди. Мені дуже не хотілося вилазити з м'якого теплого ліжка. Бомбили не так вже й близько. Я подякував йому, сказав, що це не є небезпечним, і продовжував спати.

Вранці в комендатурі Белостока я дізнався, що дивізія тільки вчора загрузилася в ешелони і вирушила до Пскова. Знову отримав сухий пайок салом і сухарями і пішов на вокзал. Але виїхати до Пскова не зумів, хоча стирчав на вокзалі цілий день. До поляка мені йти не хотілося. Він і так багато зробив для мене. Неподалік вокзалу постукав у якийсь будинок, де світилися вікна. Мені відчинила двері молода гарна полька з дитиною на руках. Вона запросила мене в будинок, приготувала вечерю, погодувала, потім постелила постіль і запропонувала лягти. У кімнаті було два ліжка та дитяче ліжечко. Коли я ліг, вона увійшла і почала укладати дитину. Останнє, що я чув, – звук дитячого ліжечка, що пересувається. Обернувшись, побачив, що жінка поставила його впритул до свого ліжка. "Боїться мене, чи що", – подумав я. І, відразу здогадавшись, що жінці це просто зручніше, заснув. У Псков приїхав годині о дванадцятій ночі, йти в комендатуру було безглуздо. Пішов, сам не знаючи куди, і раптом побачив світлу пляму на полі за зруйнованим будинком вокзалу. Підійшовши ближче, роздивився вхід у землянку.

Біля пічурки сиділа жінка зі сплячою дівчинкою на руках. Я попросив дозволу увійти, щоб сховатися від дощу. Сів до пічурки і почав її підтоплювати. Жінка, притулившись до стіни землянки та не випускаючи з рук дівчинку, заснула. Так утрюх і скоротали ми цю ніч. У комендатурі мені назвали місце зосередження дивізії – латиське село, недалеко від озера Алуksне. Добиратися туди можна було поїздом, потім, якщо пощастить, – попутною машиною. А надійніше – пішки. Погано пам'ятаю цей шлях. Я захворів. Відлежався під кушем осторонь дороги, потім кілька днів йшов пішки і майже нічого не їв. На двадцятий день після виписки зі шпиталю я нарешті досяг мети своєї "подорожі".

Назване мені місце виявилось зовсім не селом. Просто кілька будинків, кожен далеко один від одного. Я зайшов до ближнього. У ньому все було просто, меблів майже ніяких. Господар – старий латиш – приніс мені надвечір соломи. Я ліг і заснув. Прокинувся від світла кишенькового ліхтарика, спрямованого мені в обличчя.

– Та це ж Борис! – почув я здивований вигук Мартинова.

Так закінчилася моє багатоденне "переслідування" за дивізією. Все-таки я не тільки знайшов її, а й з'явився раніше за всіх на нове місце зосередження! Проте загальний баланс був не на мою користь. Коли закінчувалося моє лікування у шпиталі та починалася "подорож", дивізія була на відпочинку. Її вивели з боїв за кілька тижнів після мого поранення. Бійці та офіцери встигли відпочити, а я тільки "приходив до тями".

Добу провів у дивізіоні, де служив Мартинов, трохи відпочив і поїхав велосипедом у штаб полку, щоб доповісти про своє повернення. Треба ще зайти в санчастину, зробити останню перев'язку. Велосипед дали мені розвідники Мартинова. У дитинстві я любив кататися на велосипеді. Коли ми жили в Родниках, а я навчався в п'ятому класі, батько купив мені і Льові старенький, що пройшов вогонь і воду, велосипед з втулкою заднього колеса, що відчайдушно прокручується. Ми навчилися на ньому їздити, десятки разів збирали і розбирали його, намагаючись упорядкувати втулку, що мучила нас...

Я натиснув на педаль, з'їхав невеликим ухилом на рівну дорогу і... відчув, що падаю разом з велосипедом на дорогу. Руки та ноги мене перестали слухатися, стали ватяними, серце не билось, а смикалося дрібними-дрібними поштовхами. Але поступово все прийшло в норму. Потроху підвівся, спочатку йшов кроком, потім сів на велосипед і тихенько поїхав. Я вже писав, що коли був на Північно-Західному фронті, у дні великої втоми у мене з'являвся сильний біль під лівою лопаткою. До лікарів не звертався, вважаючи, що це ні до чого не приведе. Якщо доводилося кудись йти, йшов з перервами, сідаючи на три-чотири хвилини. Коли нас зняли з фронту, все пройшло. Велика втрата крові при пораненні та дострокова

виписка зі шпиталю сильно послабили мене, і ось знову серце почало підводити.

У штабі полку звернувся до першого помічника начальника штабу майора Феонова, який мене знав ще з часу, коли ми стояли на відпочинку в 1942 році, перед тим як потрапили до 55-ї дивізії. Він зрадів, побачивши мене, і сказав, щоб я тимчасово прийняв обов'язки начальника розвідки полку. Капітан Іван Белий, який раніше обіймав цю посаду, був поранений.

– Третій раз – і все в ліву руку! – Сказав Феонов, висловлюючи одночасно співчуття і здивування. – Надішлють нового начальника розвідки, відправлю тебе в твій дивізіон, – додав він.

Знову в бій

Відпочити мені так і не довелося. Дивізію перекинули маршем у район шосе Псков – Рига, і вона вступила у бій у складі 3-го Прибалтійського фронту.

Знову потекли ратні будні.

Я був при штабі полку, допомагаючи майору Феонову в роботі штабу з розвідки. Якось мені знадобилося пройти на наглядний пункт командира полку. Ішов відкрито – місцевість на підході до НП не проглядалася. Попереду мене розмашисто крокувала людина у військовій формі, зважаючи на все – солдат. Раптом між нами розірвався снаряд. Я кинувся на землю. Снаряди продовжували рватися, але все далі від нас. Зачекав якийсь час, побіг уперед. Солдат зник.

Я побачив його, він лежав у густій, високій траві. Очі його нерухомо дивилися просто в небо. Миттєва смерть залишила обличчя таким, яким воно було, тільки трохи більш суровим, зблідлим. Два шрами – один на скроні, другий на підборідді, казали, що загинув бувалий солдат, хоча на вигляд йому було навряд чи більше, ніж мені. Розкинуті в сторони руки справляли враження, що зараз він ще раз потягнеться від надлишку сил і молодості, встане і побіжить далі до своїх товаришів... Але над лівою кишенею гімнастерки сочилася кров. Я дістав його документи. У червоноармійській книжці було відзначено одинадцять поранень! Я не вірив своїм очам. Стільки разів бути пораненим! Я поклав книжку назад. Відтяг його трохи з густої трави, щоб помітила похоронна команда. Солдат був не з нашої частини. Виття чергового снаряду і гуркіт вибуху знову поклали мене на землю. Більше зволікати було не можна, я міг стати другою марною жертвою безприцільного вогню фашистської батареї, яка методично обстрілює закриту для німецьких спостерігачів ділянку. Ледве перестали летіти уламки і груди землі, підняті вибухом, схопився і кинувся вперед, напружено прислухаючись до звуків пострілів.

Зараз я думаю: "Скільки людей гинули на війні ось так, як цей! А коли солдат писав листи додому, він, як більшість фронтовиків, не хотів турбувати коханих і близьких розповідями про тяжкі бої, про свої муки в шпиталі. Та й, можливо, не писав про кожне зі своїх одинадцяти поранень. Близькі йому товариші, коли довідалися про смерть, повідомили додому і сказали про нього добре слово, але хіба знали вони всі подвиги солдата, та й не було часу написати про все докладно?

Можливо, стерлася за довгі повоєнні роки табличка на могилі, старі батьки померли від горя та переживань за своїм сином, і залишилася на цьому місці непомітна могила...

Чи не тому так хвилюють присвячені і його подвигу пам'ятники Невідомому солдатові?"

У ці дні, як начальнику розвідки, мені доводилося багато їздити верхи на коні, з'ясовуючи обстановку у стрілецьких полках дивізії. Положення на фронті змінювалося дуже швидко. Часто виходило так, що на стику частин з'являлися цілі коридори, де не було ні німецьких, ні наших військ, хоча фронт просунувся далеко вперед. Одного дня проїжджав латиським хутором. Німці пішли з цієї місцевості без бою, наші частини оминули її. Назустріч мені вибігла стара. Я для неї був першою людиною, представником тієї армії, про прихід якої вона, мабуть, думала всі тяжкі роки свого перебування в окупації.

– Визволителі дорогі наші! – кричала вона; по обличчю її текли сльози. Вона підбігла до коня і притулилася обличчям до мого курного, що бачив види солдатського кирзового чобота, потім почала шалено цілувати його, продовжуючи плакати. Я швидко зліз із коня і намагався заспокоїти її. Ковтаючи сльози і схлипуючи, жінка розповіла, що вона росіянка, з Псковської області, що їхнє село спалили німці і вона з двома дітьми на руках і коровою довго жила в лісі; потім корова загинула, холод та голод погнали їх по селах; вона дісталася сюди, під Ригу, і почала працювати у багатого господаря. Він усіляко знущався з неї, бив її дітей, а зараз, злякавшись, втік разом із німцями. Я роздивився, що вона зовсім не стара: горе та знущання зробили жінку старою завчасно.

Розповідаючи, вона знову поривалася обіймати мене, повторюючи:

– Визволителі наші! Визволителі наші!

Її слова ще довго потім звучали у моїй голові. Я розумів, як чекає населення окупованих областей на нашу армію-визволительку, і багато разів відчував на собі теплоту почуттів та радість звільненого населення. Але з таким вибухом людських почуттів, до того ж так виражених безпосередньо, я зустрічався вперше. "Яке ж пекло пройшла ця жінка, якщо вона зовсім збожеволіла від радості, побачивши першого радянського солдата!" – думалося мені, коли їхав далі.

Так військова реальність продовжувала політичне виховання нашого покоління. На початку війни мені виповнилося двадцять років. У дні, що описуються, – було двадцять три. Якщо до трьох років воєнного часу додати два роки служби у мирний час, то вийде п'ять років. За п'ять років люди закінчують інститут. Мій інститут був особливий. Про нього свого часу добре сказав Маяковський: "Ми діалектику вчили не за Гегелем. Бряканням боїв вона вдиралася у вірш..."

Іншим разом під час чергової розвідувальної поїздки я зустрівся із земляком. Іваново та іванівці мені завжди були дорогі. Якось у боях ще на Курській дузі мені сказав хтось, що наш сусід праворуч – Іванівська дивізія. Я відпросився у Новикова і намагався знайти її. Ходив, розпитував, та так і не знайшов. А дуже хотілося! На цей раз із групою з чотирьох червоноармійців проїздив майже весь день, намагаючись уточнити становище стрілецьких полків. Коні наші втомилися і могли йти лише кроком. До штабу полку було ще дуже далеко, і ми вирішили, що десь переночуємо, а вранці поїдемо далі. До того ж у мене розболілася голова. Після другого поранення це траплялося часто, але я не надавав цьому значення. Рана на голові загоїлася швидше за інших.

Ми їхали по шосе. Судячи з карти, в цьому районі, приблизно за п'ять кілометрів ліворуч від нас, був хутір. Ми повернули туди і помітили його здалеку. Він був оточений візками з кінями та без коней. Мабуть, тут ховалося населення довколишніх хуторів, поки фронт мине ці місця. Коли наблизилися метрів на двісті, назустріч вибігла жінка. Виявилося, що і тут – ми перші представники радянських військ. Жінка теж виявилася росіяною, решта – латишами. Вона вмовила нас переночувати і буквально стягла мене з коня.

Не встигли зійти з коней, як вона спитала:

– А що ви робите з тими, хто потрапив поранений у німецький полон?

Не довго думаючи, я відповів:

– Нічого не робимо. Просто гвинтівку до рук – і крокуй, воюй разом із нами! Відзначишся – орден заробиш.

Тоді жінка додала:

– Тут у лісі сховався росіянин. Він був поранений, коли німці взяли його в полон, був без пам'яті. Зараз приведу його!

Хвилину за десять вона вже повернулася разом з ним. Високий, без крові на обличчі хлопець ішов попереду. В обох руках, витягнутих уперед, він тримав по пляшці німецького спирту, руки й тіло билосся в нервовому тремтінні. Ми заспокоїли його. Всі разом зайшли до хати. Жінка виставила на стіл різну їжу.

Обидва вони працювали на цьому хуторі, де була конеферма багатого латиша, який жив у Ризі. Тепер усе хазяйське перейшло у їхнє розпорядження. Коли сіли за стіл, я спитав,

звідки хлопець.

– З Іванова!

– А де працювали?

– На меланжевому комбінаті!

Ось тобі раз! Знайшовся земляк! Він розповів, що був поранений та контужений. Його у несвідомому стані підібрали німці. Ще до того, як рана повністю загоїлася, відправили на роботи до Латвії. Так опинився тут і познайомився із цією жінкою. Вони стали жити як чоловік та дружина.

Вранці івановець вивів мені крутобокого, чорної масті, здоровенного жеребця. Я йому залишив свого закатованого коня. На прощання сказав:

– Як тільки з'являться представники нашої влади, знайди їх та розкажи все, як було. Якщо направлять до діючої армії, воюй так, щоб тебе нагородили. І все буде добре!

Я повірив у його розповідь і дав йому щирі поради. Шкода, що не записав прізвище – і цього разу, хоч кінець війни й наближався, про завтрашній день ми тоді ще не думали. Було ясно одне: треба швидше гнати фашистів із нашої землі! А вони ще огризалися, намагалися залякати нас.

Коли виїхали на шосе, з якого звернули на хутір, воно було усяне листівками. На кожній – кольоровий малюнок – жахливий вибух – і написано російською приблизно так: солдати та командири Червоної Армії! Не рухайтесь далі. Інакше ми застосуємо нову зброю небувалої руйнівної сили!

Ми посміялися: хочуть залякати якоюсь неіснуючою зброєю! Бо якби вона у ворога було, хіба він би зволікав!

Зараз я знаю, що німці намагалися зробити атомну бомбу і їхні погрози були близькі до істини.

Моє перебування на посаді начальника розвідки полку було недовгим. Майор Феонов виконав свою обіцянку. Як тільки з'явився офіцер, надісланий із резерву на місце капітана Белого, Феонов направив мене до дивізіону капітана Кудинова. Війська 1-го Прибалтійського фронту підходили до Риги. Опір німецьких військ посилювався. Я знайшов Кудинова вранці на НП дивізіону. Він розмовляв по телефону. Тяжко поранило командира взводу управління однієї з батарей. Капітан наказав відправити його до санчастини полку. Закінчивши розмовляти, привітався зі мною, потім дав розпорядження зв'язківцю з'єднати його з начальником штабу дивізіону:

– Командира взводу управління першої батареї важко поранило. Напиши на нього нагородний лист – сьогодні ж!

Потім, ніби виправдовуючись, сказав мені:

– Людину мало не вбило. Подвигу він не здійснив, але хіба пролита кров не заслуговує на нагороду?

Я підтримав Кудинова, хоч знав: у перші роки війни так не робили.

– Другу людину втрачаю, – продовжував Кудинов, – учора капітана Антипова на підвищення взяли. Ось ти приймеш його першу батарею! – І пояснив обстановку та завдання для батареї.

Усю першу половину дня я був дуже зайнятий. Полазив по передньому краю. З НП у стереотрубі виявив дві кулеметні точки. Вони, як і поспіхом вириті траншеї, були погано замасковані. Не ті стали гітлерівці!

Згодом пішов на вогневі позиції. Багато бійців мені були знайомі (це ж рідний дивізіон Новикова)²¹, скільки доріг з ним пройдено!

Коли повертався назад на НП, ноги мої ледве крокували, а голова наче налилася свинцем. Давалася взнаки напруга останніх днів: спати майже не доводилося. Здавалося, ніколи не дійду до передової.

Близький розрив і град уламків вивели мене з цього стану. Кинувся швидко на землю.

²¹ Після повернення з відпустки Новикова направили до іншої частини.

Втоми як не бувало! Миттю озирнувся. Неподалік зяяла глибока, ще димна вирва. Що сили кинувся в неї. Обстріл продовжувався. Снаряди рвалися кругом, ранили землю, калічачи дерева, забиваючи дзвоном вуха. "А якщо мене зараз уб'є?" – промайнуло в голові. За старою звичкою йшов один. "Виявитися до кінця війни безвісти зниклим? Ні вже!" Тіло моє стиснулося в напруженому очікуванні, голова автоматично втягувалась у плечі при кожному розриві: свідомість сприймала тільки те, що свистіло, рвалося, било по деревах і землі.

Коли обстріл скінчився, я встав і побіг на НП. Звідки взялися сили! Мабуть, тільки на війні та в хвилини крайньої напруги людина розуміє, що її сили набагато більші за ті, на які вона звикла розраховувати у своєму повсякденному житті!

Основні цілі на німецькій передовій я встиг пристріляти увечері. По координатах, надісланих зі штабу, підготував дані для стрілянини по німецьким батареям. Гітлерівці відповіли мінометним вогнем по передовій, який не завдав нам шкоди: наш НП вони не зуміли виявити.

На ніч у мене все було готове до початку артпідготовки. Тепер – відпочити...

Рано-вранці заговорили "катюші". Їхній голос був умовним сигналом для всіх батарей нашої ділянки фронту, де намічався вирішальний наступ на Ригу. Час починати.

– Батарея, ціль номер один, двадцять снарядів на гармату, швидкий вогонь!

Засвистіли снаряди. Німецька передова вкрилася вибухами. У такт їм часто-густо затремтіла земля.

– Батарея, ціль номер два, двадцять снарядів на гармату, залпами, вогонь!

Вибухи затулили кулеметне гніздо у ворожій траншеї. Снаряди продовжували молотити по ньому.

Загуркотіло кругом. Обстріл наростав з кожною хвилиною. Потужно коливали повітря звуки пострілів сотень гармат. "Ось вона, розплата! Це за Льову! За матір з напівзамерзлими на болоті дітьми та спалені білоруські та тифозні курські села! За закривавлені настили болота Сучан! За стару жінку, що так невчасно поцілувала мої солдатські чоботи! За страждання батька, матері, Льолі!" Скоро стрілецькі полки підуть у наступ. Я переніс вогонь углиб, щоб паралізувати артилерійські та мінометні позиції німецьких батарей. Чомусь згадався раптом 1941 рік, елеватор під Калініним, ясно видимі спалахи пострілів німецьких мінометів і наші – мовчазні гармати. А тепер усе було навпаки! Прийшло на нашу вулицю свято!

– Вогонь! Вогонь! Вогонь!

Ворожий снаряд гаркнув неподалік, один з осколків врізався в бруствер окопу, ніби нагадуючи, що війна ще не скінчилася...

До Риги ми не дійшли лише кілька кілометрів. Наш дивізіон уже вів вогонь східною околицею Риги, коли його зняли з фронту. Дивізію передали до складу Червонопрапорного Балтійського флоту, перейменувавши її на дивізію морської піхоти. Нас відправляли до Фінляндії, що капітулювала, в Порккала-Удд.

6 листопада ми почали вантажитися на морські баржі у Ленінграді. Мене наче магнітом потягло в дороге місто. Трамваї вже ходили. Я поїхав на Василівський острів. На багатьох будинках виднілися сліди артилерійського обстрілу. Фронтон Гірського інституту виявився зруйнованим, але інститут працював. Студенти та викладачі були в евакуації і лише недавно повернулися. Я знайшов дівчат із моєї групи. Вони вже закінчували інститут...

Роки війни витіснили з пам'яті дні спільного двомісячного навчання – ми не пам'ятали одне одного...

По дорозі назад заглянув у адресний стіл на Невському. Я знав, що Зої немає у Ленінграді. Але мені надали її адресу. Майже бігцем мчав до Зоїного будинку! Невже побачу її? Але на мене чекало повне розчарування. У будинку розташувалася якась установа. Зайшов до двірника – дізнатися, чи була Зоя у Ленінграді. Сива жінка – та сама, що колись так налякала Палю словами про війну, – прийняла мене надзвичайно привітно. Зої немає, сказала, але все, що залишилось у її кімнаті, зберіглося. Жінка, яка пережила страшну блокаду і живе на мізерному пайку воєнного часу, відповівши на моє запитання, стала

говорити зі мною не про тяжкість блокади, не про перенесені страждання і своє нелегке життя, а про наші наступи на фронті, про швидку перемогу, про майбутнє Ленінграда ! Образ цієї простої мужньої трудівниці, що не впала духом, незважаючи на всі важкі випробування, зберігся в моїй пам'яті як символ героїзму ленінградців.

На Суворовському проспекті, як і раніше, працювало фотоательє. Не втерпів, зайшов. Ательє робило тільки "п'ятихвилинки" розміром 3х4 см. Мені достатньо. Головне, що швидко. Як був – у шинелі та зім'ятих фронтних погонах – так і сфотографувався. Я ще не був упевнений, що для мене військові дії позаду і вже ніколи більше не потраплю під артилерійський та мінометний обстріл, бомбардування, під кулі автоматника та кулеметний вогонь "месершмітів", на заміновані стежки та дороги. Війна ще не скінчилася, і відправка на Порккала-Удд могла бути тимчасовим перепочинком. До того Фінська затока була ще повна ворожих мін і не закрита від ворожих підводних човнів. На картці, посланій додому в цей же день, ледве вмістилося кілька рядків: "Знімався в річницю – 5 років в армії. Вигляд зовсім окопний. Зараз з окопів вилізли, так одягнемось, як годиться! Борис, що любить Вас". Це була моя друга фотографія за всю війну, якщо не брати до уваги знімка для партквитка. Від першої її відділяли тисяча днів, проведених мною на фронті та у шпиталях... Дивлюся зараз на фотографії, порівнюю їх.

На першій – я з сержантськими відзнаками, як і належить командирі відділення; на другій, на моїх погонах три зірочки – я вже старший лейтенант, командир артилерійської батареї. У сержанта обличчя зовсім хлоп'яче, усміхнене, безтурботне і щасливе. У командира батареї – з серйозним поглядом, без сміху, обличчя дорослої людини. У боях під Ригою мені попалася книга. Епіграф до неї врізався в пам'ять: "Війна є війна, з полів смерті не повертаються молодшими..." Краще не скажеш...

На Балтиці штормило. Навіть дехто з моряків не витримував і "травив" на повну силу. Мені було нудно, але терпимо. У Гельсінки вивантаження. Дивізія вишикувалася колоною і без жодної зупинки пройшла місто. Ось ми й опинилися на Порккала-Удд. Хтось сказав нам, що то фінський Крим. Можливо, влітку це так. Але на початку зими погода стояла огидна – сніг та дощ. Ми збудували великі бараки в лісі.

У моєму зошиті, зшитому з нарізаних листами шпалер, в якому я вирішував завдання зі стрільби на офіцерських заняттях і яка в мене зберіглася досі, знайшов такий запис: "Був на полкових партійних зборах. Виявляється, коли полк уперше вступив у бій, його партійна організація мала 45 комуністів та 26 кандидатів у члени партії. До кінця боїв у полку стало 598 комуністів та 88 кандидатів. З 950 орденів та медалей, якими були нагороджені солдати та офіцери полку, понад 700 носили комуністи". Найкращі бійці та командири в моїй батареї були комуністами. Отримуючи наказ для батареї, я ставив завдання всім і окремо комуністам. І був впевнений: вони не підведуть!

...Напруга, пов'язана з бойовими діями, спала. Стали вилазити "болячки", на які раніше не звертав уваги. Знову почалися болі під лопаткою. Якщо кудись викликали, намагався їздити на коні. Вирішив піти у санбат. Сказали: у вас тяжка хвороба серця, лягайте у шпиталь. На нашій базі, виявляється, був першокласний військово-морський шпиталь. Пролежав у ньому тижнів зо три. За кілька днів до виписки ввечері почала пухнути права частина обличчя. За ніч я розпух до невпізнання. Лікар, який оглянув мене, пожартував:

– Ну, молодий чоловік, оскандалились, – захворіли на дитячу хворобу, – свинку.

Я сказав лікарю, що у мене в цій частині обличчя можуть бути уламки. Він послав мене на рентген. Я мав рацію: трохи нижче правої скроні сиділи три невеликі уламки. Лікар, подивившись знімок, вирішив почекати день-два. Якщо пухлина спаде, нічого робити не треба. За три дні пухлина пройшла. Після виписки мене послали до Будинку відпочинку Балтфлоту. На прощання лікар, що лікував мене, пожартував:

– Жити з вашими нервами можна. Але "дубом" ви вже не будете.

Він мав на увазі мою нервову збудливість, швидку реакцію на всі зміни в навколишньому оточенні.

– Та це не так уже й погано! – додав він.

Будинок відпочинку був під Ленінградом. Я поїхав туди поїздом через Гельсінкі. Пробувши там менше тижня з призначених мені 24-х днів, вирішив попросити начальника будинку відпочинку відпустити мене на дні, що залишилися, додому в Іваново. Він сказав, щоб я звернувся до частини. Уже через тиждень я тримав у руках дозвіл командира полку Петра Андрійовича Любимова!

...Чомусь не пам'ятаю ні свого приїзду додому в останніх числах квітня, ні перших днів, проведених у рідному Іванові, – вони злилися в одну радісну мить. А може, тому, що відсунула в бік все інше – величезна, всенародна радість: настав день Великої Перемоги – 9 травня 1945 року!

Його наближення ясно відчувалося з перших хвилин мого перебування вдома: радіо повідомляло нові радісні звістки – бої йшли в Берліні! Ворожі снаряди та кулі ще несли день за днем тисячі життів. На початку травня у боях за Берлін загинув мій двоюрідний брат Леонід Розов, іванівець, один із друзів мого дитинства. Запам'яталося єдине – думки про матір. Побачивши її очима дорослої людини, я зрозумів, наскільки вона добра і самовіддана, відчув всю глибину її любові до мене. Вона готова була віддати все, не вимагаючи нічого, навпаки, радіючи, що чимось може допомогти мені і близьким.

Одного ранку вона підійшла злякана і запитала:

– Ти не захворів? Вночі уві сні ти страшенно кричав: "Вогонь! Вогонь!" – І щось ще, а потім лаявся ...

Що я міг відповісти? У сні часто повертався на фронт і, прокидаючись від тяжких переживань, дякував долі, що це тільки сниться. Що ж до лайки, то ще із сержантом Комаровим на Північно-Західному фронті домовилися: лаятися не будемо. Але з цього нічого не вийшло. Тільки на Порккала-Удд вдалося позбутися матюка. І ось – нічний рецидив...

Пам'ятаю також, що одного дня батько дістав листа від Льова, написаного ним під Орлом, того самого, де розповідається про танковий бій. Батько хотів, щоб я прочитав його. Вже з перших рядків я уявив цей бій. Льова, як живий, вставав перед очима. Стало нестерпно важко... Я повернув батькові листа недочитаним.

...День Перемоги! По радіо з ранку звучав тріумфальний голос Левітана, грала бадьора музика, лунали пісні. "Нарешті, – думав я, – закінчилася остання війна людства!" Так, принаймні мені тоді здавалося. У нашій сім'ї цей великий день був радісним та гірким. Батько знову дістав листи брата, мовчки перебирав їх. Один простягнув мені.

– Останній... Льолі...

Словами пісеньки, надісланої сестрі під Новий, 1944 рік, брат ніби передчував близьку перемогу:

Скоро ворожа смерть настане,
І повернемось ми тоді додому.
На честь перемоги великий бал справимо
У старому будинку під рідною Москвою!

Дорогий Льова! Як ти радів би зараз разом з нами! Відчувши, що незабаром не витримаю, я потягнув усіх до міста. Всюди на вулицях було багато народу. Качали на руках військових. Обличчя людей світилися радістю. А очі були наповнені сльозами від щастя, що війна скінчилася, і від горя по своїм рідним і близьким.

ЕПІЛОГ

Коли відпустка добігала кінця, мені довелося знову лягти в шпиталь. Стала постійно боліти голова, порушився сон, заболіла права верхня частина грудей під пораненим плечем. Я пролежав близько місяця. Мене виписали з обмеженням II ступеня за станом здоров'я та направили до запасного офіцерського полку, що стояв під Москвою. У серпні я був

звільнений у запас через інвалідність, отриману на фронті. Мені виповнилося двадцять чотири роки. У пенсійній книзі стаж служби в армії було вказано рівним десяти рокам: чотири роки, проведені на фронті, склали вісім років. Як усі демобілізовані, я отримав вихідну допомогу – близько 5000 рублів. Державні облігації здали у фонд оборони, йдучи з армії.

У Москві на Савелівському вокзалі я побачив Суханова, комісара мого дивізіону у 108-му ГАП. Він упізнав мене. За п'ять хвилин, що залишалися в нього до посадки в поїзд, він коротко розповів про бойовий шлях полку. За бої під Калініном та Волзі їх усіх нагородили медалями "За оборону Москви". Він записав мою адресу, сказавши, що мені теж належить медаль. За місяць мені її вручили у військкоматі. То була перша нагорода, яку отримав уже після війни. Другу отримав пізніше, коли вже ходив у цивільному. Мені надіслали орден Вітчизняної війни II ступеня. Я був нагороджений за бої під Ригою.

Ще в Іванові я дізнався, що у Монині, під Москвою, живе Таня Чебаєвська. Чомусь мене потягнуло відвідати її. Приїхавши туди надвечір, спочатку зайшов у привокзальний буфет і випив півсклянки горілки. Не знаю, навіщо я це зробив: майбутня зустріч мене не хвилювала, а горілку навіть на війні майже не пив, віддавав Мартинову. Таня була одна, чоловік пішов на нічне чергування. Вона почастувала мене чаєм. Ми згадали про своїх шкільних товаришів. Володя Шерстунов не повернувся, йому посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Вася Москвичев був у полоні, біг, знову воював, одержав медаль "За відвагу". Сашко Бекенев загинув. Наш класний керівник Василь Олександрович Немиров, якого ми всі дуже любили, також загинув.

Повернулися Вова Паршин та я. Про решту ми ще нічого не знали.

Таня дуже змінилася – подорослішала. Коли я запитав, який інститут вона закінчила, то сумно посміхнувшись, вона зняла з етажерки товсту книгу і дала її мені. На титульному аркуші був напис: "Найздібніший і найледачіший студентці". Нижче стояв підпис професора, який написав книгу. Таня розповіла, що за рік після від'їзду з Іванова вона вступила до Московського енергетичного інституту на II курс. Спочатку все їй здавалося дуже простим і вона, як завжди, не займалася. Але так тривало до іспитів. На них вона провалилася та пішла з інституту. Розмова наша не клеїлася. Я був готовий чути будь що, але не це. На додаток до всього заболіла голова, як це часто траплялося останнім часом. Я сказав про це Тані. Вона приготувала мені ліжко на дивані і, побажавши мені на добраніч, пішла в іншу кімнату. Спогади про наших однокласників, незвичність зустрічі з Танею, з далеким шкільним минулим з яким так багато було пов'язано, розбурхали мене і всю ніч не давали спокою. Голова від напівбезсонної ночі стала ще важча. Біль ставав нестерпним. Вранці я не став снідати, сказав, що поспішаю. Ще вночі вирішив, що попрощаюся з Танею – адже вчора був останній день моєї служби в армії.

І зараз, йдучи, відстебнув пом'яті польові погони, зняв їх зі своєї гімнастерки і простягнув Тані:

– Прощай!

Вона взяла їх і з боєм у голосі спитала:

– Що ти збираєшся робити далі?

– Повертаюся до рідних, їх не можна залишити самих. А що потім – не знаю...

– Щасливо, Бoryю!

Вона міцно потиснула мені руку, дивлячись прямо на мене широко розплющеними очима, одразу ставши схожою на ту Таню, до якої я заходив шість років тому разом із Васею Москвичевим.

...Повернувшись до Іванова, почав думати, що мені – інвалідові II групи, робити далі. Мрія про інститут загубилася серед боїв та доріг війни. Я, як і багато моїх однолітків, повернувшись з "полів смерті", вважав, що дорога в інститут закрита. З голови все вибито та вимолочено снарядами та кулями, нерви не в порядку, нічого не вийде. Вирішив, що працюватиму воєнруком у школі. А батько думав інакше. Йому дуже хотілося, – мені він сказав про це, – щоб я вступив до енергоінституту, де навчався Льова. Я зрозумів: для батька

буде нестерпно боляче, якщо не наважуся йти стопами Льови, і подав заяву до Іванівського енергетичного інституту імені В.І. Леніна на електромеханічний факультет. За кілька днів надійшло повідомлення про зарахування. Я знову став студентом! Мама перешила мені костюм Льови. Коли я одягнувся в нього, незвичний цивільний одяг здався справжнім балахоном. Перший день занять став святом не так для мене, як для батька та матері. Я вийшов з дому, і батько, відчинивши вікно, помахав мені рукою, хотів щось сказати, але посміхнувся. У перші ж дні навчання стало ясно, що мої побоювання не були марними. Я майже нічого не розумів на лекціях, особливо з математики, фізики, хімії – моїх улюблених у школі предметів. Часто, сидячи вдома за столом і читаючи вкотре підручник, я, розлютившись на свою нездатність запам'ятати прочитане і тяжкий головний біль, кидав ні в чому не винну книгу в куток. Потім брав її знову і читав текст ще раз. Наполегливість, прищеплена армією, увага до фронтовиків в інституті допомогли. Почав втягуватися у навчання. Болі в голові стали потроху проходити. З другого курсу, як відміннику навчання та активному громадському діячу, мені призначили підвищену стипендію імені М.І. Калініна. Тепло рідного дому, навчання, сім'я, що з'явилася, заслонили собою жахи війни, влили в мене нові сили, поступово повернули мене до того життя, яке було порушено війною...

Через 30 років після мого поранення під Житковичами я отримав запрошення від райкому партії та райвиконкому поїхати туди. У моїй пам'яті, пов'язаній з військовими подіями, збереглися неясні картини маленького білоруського містечка – кілька курних вулиць, зруйновані будинки... Коли я приїхав до Житковичів, перед моїми очима одна за одною пройшли пожвавлені, озеленені та чисті, з асфальтовим покриттям вулиці. Перед будинком райкому – велика площа з пам'ятником В.І. Леніну. Привітність і гостинність, з якими мене зустріли, були безприкладними. Вони проявлялися щогодини, щохвилини та повсюдно. У неділю вранці все населення міста від людей похилого віку до грудних дітей було на площі.

Керівники міста, колишні партизани, які приїхали на свято ветерани, пройшли до пам'ятника Вічної слави, поклали до його підніжжя вінки та стали двома шеренгами по обидва боки від нього.

Святкова демонстрація розпочалася. Коли перші ряди демонстрантів почали наближатися до нас, заграла музика.

На трибуну піднявся хлопець:

Згадаймо
всіх поіменно,
разом із горем своїм.
Це потрібно
не мертвим,
це потрібно живим!

Його гучний голос, посилений гучномовцями, рознісся над площею, по всіх Житковичах і полетів далі...

Він почав читати список воїнів та партизанів, які загинули на території району в роки Великої Вітчизняної війни. Після перших прочитаних прізвищ демонстранти схилили прапори, оголили голови і під траурний марш пішли повз пам'ятник.

Читали прізвища, я втратив їм рахунок, демонстранти йшли та йшли. І хлопець продовжував, не перестаючи:

– Рядовий ... лейтенант... старшина... партизан...

Коли хлопець почав читати список, я вирішив, що він обмежиться тими прізвищами, які висічені на мармурових плитах біля пам'ятника. Їх було близько двадцяти. Але у списку лише на букву "а" виявилось понад двадцять прізвищ. Думки мої перемежувалися зі словами хлопця та перебивалися жалобною музикою.

– Рядовий...

Тут, у Білорусії, ніхто не забутий, ніщо не забуте.

– Рядовий...

Моє прізвище могло б бути у списку також.

Чи зрозуміє Коля²² те, що бачить? – Рядовий...

Льова теж не дійшов до Перемоги.

Пам'ять про них буде вічною! Демонстранти проходять, опускаючи перед пам'ятником прапор до землі, що зберігає прах загиблих. Схиляються голови. Знімаються шапки. Матері оголюють голови немовлятам. Жалобна музика стискає серце. У ветерана, що стоїть поряд, течуть сльози, падаючи на бойові ордени... Хвилюючі, що хапають за душу, незабутні хвилини! Демонстранти зібралися на стадіоні величезною літерою П. Замикала її трибуна, на яку піднялися керівники району. Ветеранів провели в центр чотирикутника, що утворився. Секретар райкому представив кожного. Дівчата наділи їм на груди почесні червоні стрічки. Під урочисту музику маршу та оплески присутніх ми обійшли сторони людського чотирикутника та піднялися на трибуну. Ішли хто як міг – хто з палкою, хто спираючись один на одного. Гучно билися серця, здіймалися голови: ці урочисті та незабутні хвилини були найвищою нагородою, яку може отримати людина у своєму житті, – вони виражали любов і визнання народу!

...Того ж літа, коли був у Житковичах, я повертався до Києва через Вінницю на автомашині. За Вінницею, побачивши великий кемпінг, вирішив зупинитись. Але кемпінг був забитий іноземними туристами. Довелося обігнути його, щоб розташуватися десь ззаду. За кемпінгом почався рідкий дубовий ліс, що чергувався з невеликими полянами. Він скоро скінчився, і перед нами відкрилося велике поле з самотніми деревами, суцільно вкрите колючими, з жовтими квітами чагарниками. Такого дикого розгулу цієї рослини, презирливо званої в народі будяком, я ніколи не бачив. Незвичайну картину доповнювали залишки залізобетонних конструкцій, що виднілися то тут то там, розкидані безжальним вибухом, схожі на якихось доісторичних чудовиськ зі страшними ікластими мордами у вигляді бетонних брил з викривленою залізною арматурою, що стирчала з них. Картину завершували вмираючі старі покалічені дерева, що стояли самотньо, схожі на погано обдерті величезні кілки, вбиті в землю якимсь фантастичним гігантом. Повз нас проходила дівчинка, я спитав її, що тут було. Вона не знала. А я почав здогадуватись. Тут була ставка Гітлера – останнє вовче лігво головного фашистського звіра. Покалічена, перемішана з бетонним щебенем земля тепер по-своєму помстилася фашистам: над колишнім вовчим лігвом, як символ зневаги і забуття, виріс будяк, немов висловлюючи ставлення природи до німецького фашизму. Повчальна картина! Особливо для тих, які ще чекають чогось на Заході і, дивись, проїжджатимуть через цей кемпінг, мандруючи нашою гостинною землею! А що сталося з однополчанами?

Сашко Іпполитов закінчив інститут, його здоров'я покращилось, він повернувся в армію, з сержанта став полковником, працював у Генеральному штабі Радянської Армії, живе в Москві, Микола Мартинов повернувся до Ликино, на свій завод. Володимир Сармакешев став головним лікарем санаторію "Металург" сочинського курорту, почесний громадянин міста Сочі, заслужений лікар РРФСР. Микола Портняний змінив військову спеціальність зв'язківця на цивільну, проектує в одному з конструкторських бюро Риги. Колишній хвацький розвідник Єгор Черноголовий працює у Харківському політехнічному інституті лаборантом, Юля Саричева – в одній із московських лікарень. Костянтин Лосев – викладач військової академії у Ленінграді, полковник. Іван Новиков став метеорологом, працює у далекій Туві.

Важко починалося повоєнне життя у Геннадія Беляєва. Після госпіталю він захворів на ревматизм, довго лікувався на курортах. У Москві, де він став жити, випадково зустрівся з Іпполитовим. Колишній сержант, який закінчив інститут, переконав свого колишнього

²² Я приїхав з молодшим сином.

командира в необхідності вчитися. Беляєв закінчив інститут, став працювати в Мосраді, одружився, виростив чудову дочку. У квітні 1979 року однополчани знову розлучилися з ним – тепер вже назавжди... Багато працював Олексій Михайлович Саксин – головний конструктор з проектування металорізальних верстатів, до його військових орденів додався орден Трудового Червоного Прапора. Костянтин Андрійович Абайханов – директор Ташкентського універмагу. Микола Борисович Івушкин захистив дисертацію, тепер він є кандидатом історичних наук. Написав дві прекрасні книги про бойовий шлях стрілецьких полків дивізії: "За все у відповіді" та "Місце твоє попереду". Петро Миколайович Кудинов із артилериста став політпрацівником. Він завжди був душею колективу, де знаходився, а це і є головною якістю політпрацівника. Повернувся до журналістики – свого давнього покликання. Також написав чудові книги: "Гаубиці ведуть вогонь", "Вогненним мечем" про бойовий шлях нашого артилерійського полку, сповнений творчих задумів на майбутнє. Олександр Данилович Новиков демобілізувався у званні полковника, живе у Мінську, "командує" водним транспортом республіки.

Для того, щоб розшукати однополчан по 108-му ПАП, я вирішив написати в Краєзнавчий музей міста Калініна. Відповідь прийшла невтішною – про 108-й ПАП ніхто нічого не знав. І все-таки лист зіграв свою роль!

Він потрапив до рук Парохонського! Він приїхав до Калініна погостювати у старшого сина, теж вирушив у музей і розповів там про участь 108-го ПАП у боях за місто, про розгром аеродрому та бої взимку 1941-1942 р. – він знав про наш полк набагато більше, ніж я. Йому показали мого листа.

Ми зустрілися у Києві, куди Олександр Пилипович приїхав відвідати свого другого сина. З вокзалу він зателефонував мені. Я впізнав його по голосу. Йому не потрібно було називати прізвище. А він усе розпитував мене, намагаючись, як мені здалося, переконатись, що я – це я. Сказавши йому, що зараз за ним приїду і – нехай не сумнівається – чудово його пам'ятаю і впізнаю в обличчя – я вискочив на вулицю і поспішив до нього на першому таксі, що трапилося. Обличчя його справді з усіма деталями зберіглося в моїй пам'яті, і я, звичайно, впізнав його! Він не так уже змінився, любий мій друже, тим більше, що поруч стояла жива копія батька в молодості – його молодший син. Але війна не пройшла даремно. Частину голови та праве око затуляла чорна пов'язка. У 1942-му його важко поранило, і він теж вибув із полку...

Багато цікавого розповів Олександр Пилипович про долю однополчан. Командир 4-ї батареї лейтенант Олександр Семенович Сукомел, який відзначився при розгромі ворожого аеродрому під Калініном, згодом був тяжко поранений, втратив ногу. Зумів закінчити інститут, професор, завідувач кафедри у Московському енергетичному інституті. Лейтенант Микола Олексійович Городинський пройшов із полком увесь бойовий шлях. Був кілька разів поранений та контужений. За сміливість та безстрашність при виконанні завдань командування був багаторазово нагороджений орденами та медалями. Живе у місті Володимирі, письменник. Старшина Семен Євгенович Косаговський повернувся з армії повним інвалідом: пробито голову, перебито хребет, пошкоджено ноги. Незважаючи на тяжкий стан, зумів повернути себе до активного життя, працював у московських партійних та радянських організаціях. Можна тільки дивуватися з того, який богатирський дух у кволому тілі цієї тяжко страждаючої фізично людини! Сержант-зв'язківець Іван Ларіонович Зіненко став головою колгоспу в Україні, депутатом Верховної Ради СРСР. Лейтенант Ігор Олександрович Варягин був поранений, вибув із полку, закінчив війну в іншій частині. За відзнаки у боях був багаторазово нагороджений, виріс до полковника і, вийшовши у відставку, живе та працює в Москві.

На зустрічах ветеранів з'ясувалося й те, у що обернулося для зрадників Смирнова та Бокова бажання врятувати свою шкуру, зрадивши Батьківщині у важкий для неї момент. Хоч як вони намагалися приховати своє минуле після війни, це їм не вдалося. За зраду Батьківщині, службу в гітлерівських військах обидва були віддані суду та отримали належну відплату. І повне забуття та зневага однополчан та всього радянського народу.

Олександр Пилипович Парахонський уже на пенсії. Попрацював чимало – і вчителем і завідувачем відділу народної освіти у м. Чернівцях. Нині живе у м. Феодосії.

Я був на зустрічах ветеранів 108-го ПАП і мав нагоду побачити та обійняти дорогих фронтових товаришів за першими днями та місяцями Великої Вітчизняної війни. Яке це ні з чим не порівнянне, велике і незабутнє щастя бути в строю однополчан-ветеранів, відчувати, що вони поруч і завжди тобі допоможуть у скрутну хвилину, як тоді, багато років тому, у роки воєнного життя в окопах та бліндажах. У кожного ветерана за плечима вже ціле життя з його діями, турботами, успіхами та тривогами.

Хочу висловити глибоку подяку фронтовикам-однополчанам по 108-му артилерійському полку та 84-му артилерійському ордену Суворова III ступеня полку 55-ї Червонопрапорної Мозирської стрілецької дивізії, а також латвійській письменниці Інgridі Миколаївні Соколовой – соратнику по боям на Північно-Західному фронті. Без їхньої допомоги навряд чи з'явилася б ця книга. Час, час! Ти не зупиняєшся... Люди ростуть і, помножуючи справи та діяння поколінь, йдуть уперед! Кожне покоління мимоволі пов'язує своє життя з подією, до якої воно є найбільш причетним. За повоєнні роки отримано атомну енергію, створено швидкодіючі цифрові обчислювальні машини, почалося освоєння людьми космосу, зроблено багато інших відкриттів. Фронтовики, що залишилися живими, багато пропрацювали після війни, відновлюючи і просуваючи вперед народне господарство, науку та техніку нашої країни. До бойових орденів у багатьох додалися ордени за працю. Здається, і я не гаяв часу даремно в ці роки і робив усе, що міг, на користь нашої Батьківщини.

Мені дуже подобається наука, якою займаюся – кібернетична техніка, їй віддав другу половину життя. Вона народжувалась і росла на моїх очах, і колись пізніше спробую розповісти, як це відбувалося. І все-таки для колишніх фронтовиків визначальним, головним завданням життя стала боротьба за перемогу у Великій Вітчизняній війні!

Від імені тих, чия юність і змужніння проходили в роки суворих випробувань, і як вченому, але, як і раніше, солдатів Батьківщини, мені хочеться сказати: перед молодим поколінням, яке зараз росте в нашій країні, стоїть нова, важка, велика за своїми масштабами і наслідками задача – зберегти та забезпечити для Батьківщини здобутий мир. Для цього потрібна ще одна перемога – у науково-технічній революції, що твориться в сучасному світі. Необхідна колосальна напруга сил всього радянського народу, кожної людини. Праця та подвиг йдуть поруч! Тож приймайте естафету перемоги, молоді руки!

Будьте зятими в роботі, щасливими у коханні, у виборі своїх товаришів та подруг! І найбільше я хочу побажати вам, щоб та думка, яка першою прийшла в голову 9 травня 1945 року, – про те, що ця війна повинна бути останньою, – з наївної мрії солдата, що прийшов з війни, стала дійсністю вашого і всіх майбутніх поколінь!

Борис Малиновський "Шлях солдата"

К: Рад.письменник, 1984. -192с

© Б.М.Малиновський, 1984

Оригінал http://www.icfcst.kiev.ua/MUSEUM/TXT/malinovskiy_boris_put_soldata_ukr.pdf

© Б.М.Малиновський, 1984